

Jens B. Grøgaard
Ole Fredrik Ugland

ÉN FOR ALLE

**Hvem utfører verneplikt i Norge?
En undersøkelse av fullføringsgrad og
frafall i vernepliktsmassen 1970–90**

FAFO

**Jens B. Grøgaard
Ole Fredrik Ugland**

ÉN FOR ALLE

**Hvem utfører verneplikt i Norge?
En undersøkelse av fullføringsgrad og
frafall i vernepliktsmassen 1970-90**

FAFO-rapport nr. 132

© Fagbevegelsens senter for forskning,
utredning og dokumentasjon 1992

ISBN 82-7422-084-6

Trykk: Falch Hurtigtrykk, Oslo

Innhold

Forord 5

Sammendrag og anbefalinger: Én for alle - gårsdagens likhetsprinsipp?
Jens B. Grøgaard og Ole Fredrik Ugland 9

DEL 1 FULLFØRINGSGRAD OG FRAFALL I VERNEPLIKTSMASSEN 1970-89

Jens B. Grøgaard og Ole Fredrik Ugland 29

1 Én for alle, alle for én - med noen viktige unntak 29

 1.1 Undersøkelsens mandat 30

 1.2 Tolking av mandatet 30

 1.3 Problemstillingen 37

2 Fra utskrivning til innrykk 42

 2.1 Verneplikt og vernerett 42

 2.2 Innskrenkninger i hht. helse og overbevisning 43

 2.3 Seleksjonsprosessen slik den fremtrer av data 46

3 Inntaket fra sesjon til førstegangstjeneste - definert og billedliggjort 48

 3.1 Stadiene i inntaket og mellomliggende vernepliktskø 48

 3.2 Samlet vernepliktskø 54

 3.3 Flaskehalsen i inntaket av mannskaper. To argumenter 55

 3.4 Hvor finnes fordelingsproblemet? 59

4 Frafall og fullføringsgrad i vernepliktsmassen 62

 4.1 Medisinsk frafall 62

 4.2 Siviltjenesten 70

 4.3 Siviltforsvaret 73

 4.4 Fullføringsgrad og frafallssannsynlighet 76

5 Kontinuitet i praktiseringen av fritakskriterier i tid og rom? 83

 5.1 Tilbudssiden: Klassifiseringssystemet og militærnektene 83

 5.2 Etterspørselssiden: Praktisering av kravkatalogen 89

 5.3 Vernepliktsforvaltningen: Autonom eller behovsregulert? 93

Vedlegg 1 Problemstillingen presisert 97

Litteratur/Referanser 99

DEL 2 HVEM ER DEN VERNEPLIKTIGE?

Jens B. Grøgaard	101
Innledning med problemstillinger	101
1 To sentrale utvelgelseskriterier: Helsetilstand og kognitive ferdigheter	106
1.1 Alminnelig evnenivå og teknisk innsikt	106
1.2 Helseprofilen	114
1.3 Evnenivå og helsetilstand	119
1.4 Oppsummering/konklusjon	139
2 Vernepliktskriteriene	141
2.1 Aldersfordelingen	141
2.2 Ventetid før og etter fordeling	144
2.3 Hvorfor søker de vernepliktige om utsettelse?	152
2.4 Oppsummering/konklusjon	155
3 Hvor robust er utvelgelsen til verneplikt overfor sosial bakgrunn? ..	157
3.1 Nåværende bosted og flytting	157
3.2 Sosial bakgrunn	166
3.3 Den vernepliktiges livssituasjon under innrykk	170
4 Holdninger til verneplikten	188
4.1 Nordmenns innstilling til Forsvaret	188
4.2 Motivasjon og innstilling til Forsvaret	193
4.3 Holdninger til siviltjenesten	206
4.4 Generelle politiske holdninger og verdier	212
4.5 Holdningskjeder	215
5 En modell som "forklarer" utvelgelsen til verneplikt med utgangspunkt i livssituasjon og motivasjon	219
Appendix 1 Beskrivelse og analyse av skjevheter i utvalget: Usikkerhetsmarginer	223
Appendix 2 Litt om sammenhengen mellom korrelasjonsbetraktninger og tabellanalyse	230
Litteratur/Referanser	234

Forord

Våren 1988 ba Forsvarsdepartementet (FD) Fagbevegelsens senter for forskning, utredning og dokumentasjon (FAFO) om å utrede hvem som utfører verneplikt i Norge. Utredningsarbeidet startet vinteren 1989. Det antas gjerne at ca. 70% av den mannlige befolkningen gjennomfører en eller annen form for militærtjeneste. I tillegg overføres drøyt 1 av 10 ungdommer til sivilforsvarstjeneste, mens et noe varierende antall unge menn av overbevisningsgrunner velger å avtjene alternativ samfunnstjeneste som siviltjeneste (4-7%). Resten - ca. 15% av de vernepliktige - fritas for militærtjeneste på medisinske kriterier.

FAFO ble spesielt bedt om å undersøke om *praktiseringen* av Forsvarets krav til tjenestedyktighet ble påvirket av endringer i tilgangen på mannskaper i våpenartene, eller om man vil, om det var en tendens til inflasjon i kravkatalogen i perioder med mannskaps-overskudd i rullene. Den perioden vi studerer - perioden 1970-90 - var generelt en overskuddsperiode. Mannskapsoverskuddet skyldes dels at myndighetene reduserte vernepliktsalderen med ett år med virkning fom. 1977, dels at årskullene økte på 80-tallet. Mens et årskull 18-åringer bestod av ca. 31.000 gutter rundt 1970, økte antallet til ca. 35.000 på slutten av 80-tallet. På 90-tallet reduseres årskullene igjen. Man regner f.eks. med at vernepliktsverket disponerer ca. 26.000 utskrivningspliktige ungdommer per år fom. 1993/94. Den viktigste konsekvensen av veksten i tilgangen på mannskaper ble en betydelig økning i vernepliktskøen. Ved inngangen til 1989 lå ca. 18.000 sesjonerte og fordelte ungdommer i skuffene hos rulleførerne i Forsvaret. Selv om man ikke har fullstendig oversikt over hvor mye av denne ventetiden som skyldes at ungdommene har søkt om utsettelse (frivillig kø), og hvor mye av ventetiden som kan tilskrives mannskapsoverskudd i rullene (ufrivillig kø), antas det at tilgjengeligheten i køen hos rulleførerne er relativt liten. De fleste ungdommene har antagelig fått godkjent søknad om utsettelse av førstegangstjenesten. Tidligere undersøkelser av seleksjonen til verneplikt dokumenterer at ventetid påvirker frafallet i vernepliktsmassen. Dermed blir det en utfordring for oss å undersøke om f.eks. observerte økninger i

fullføringsgraden en periode, bærer i seg et element av "fracfallsutsettelse" når man gjør opp status noen år senere, eller om observerte reduksjoner i fullføringsgraden i vernepliktsmassen en periode kan knyttes til at man "graver dypere i skuffene" ved innkalling til førstegangstjeneste foregående år. En siste mulighet er selvsagt at slike endringer kan skyldes at praktiseringen av kriteriene for fritak på medisinske kriterier påvirkes av endringer i tilgangen på vernepliktige over tid. Har klassifiserings og fordelingssystemet vært robust overfor endringer i tilgangen på mannskaper fra 1970 til 1990, når vi kontrollerer for vedtatte endringer i klassifiserings- og fordelingskriteriene i perioden?

Departementet har understreket at utredningens hovedvekt skal legges på forholdet mellom militærtjeneste og totalfritak på medisinske kriterier. Det er flere grunner til at prosjektet forsøker å se utvelgelsen til verneplikt i en større sammenheng enn dette. For det første er det også et totalfritak knyttet til overføringene til sivilforsvarsoppsetningene og til siviltjenesten. Dette totalfritaket kan ikke leses ut av den statistikken som er knyttet til legenemndene i Forsvaret (sesjon, innrykk og tjeneste). For det andre er det vanskelig å besvare spørsmålet om hvem den vernepliktige er - i militær forstand -, uten at man samtidig forsøker å skissere hvem som ikke utfører militærtjeneste. For det tredje kan det være systematiske sammenhenger mellom "overføringene" til ulike vernepliktsformer.

Hvem utfører verneplikt i Norge? er prosjektets sluttrapport. Del I gir et sammendrag av rapporten *Én for alle, alle for én* (Grøgaard/Ugland, 1991). Her studeres utvelgelsen til verneplikt med utgangspunkt i Forsvarets egne totaltellingene. Vi forsøker å beskrive den prosessen som "velger ut" noen til militærtjeneste, noen til siviltjeneste, noen til sivilforsvarstjeneste, noen til totalfritak og noen til vernepliktskø, med vernepliktsverkets eget perspektiv på prosessen. Del II er basert på en intervjuundersøkelse av innrykksstyrken i 1990. Her studeres utvelgelsen til verneplikt med utgangspunkt i ungdommenes egen oppfatning av hvordan prosessen har artet seg *for dem* på slutten av 80-tallet. Vi har konsentrert oss om hva som skjer under innrykk til førstegangstjeneste, fordi man antagelig har mer kunnskap om fritaket under sesjon og under tjeneste enn man har om fritaket under selve innrykket. Vi forsøker å relatere våre "funn" og konklusjo-

ner til tidligere undersøkelser av fullføringsgrad og fritak i vernepliktsmassen. Del II er en kortversjon av intervjuundersøkelsen. En mer omfattende gjennomgang av surveyen finnes i rapporten *Seleksjon til verneplikt* (Ugland, 1992).

FD har fullfinansiert undersøkelsen. Prosjektet hadde et budsjett på ca. 1,5 mill. kr, hvorav 1/3 i utgangspunktet ble øremerket til arbeidet med intervjuundersøkelsen. Departementet opprettet en referansegruppe (ressursgruppe) som fulgte prosjektarbeidet. Gruppen bestod av følgende personer (i alfabetisk rekkefølge):

(ob.lt) Ingar Dobloug dy.	Forsvarets Sanitet
(maj.) Thor Espenes	Befalets Fellesorganisasjon (YS)
(kadettfenr.) Freddy Furulund	Krigsskoleutdannede Offiserers Landsforening (AF)
(1.kons.) Tor H. Hagen	Forsvarsdepartementet
Bård E. Hansen	Landsutvalget for tillitsmenn i Forsvaret (våren 89)
Frithjof Jacobsen	Landsutvalget for tillitsmenn i Forsvaret (hele 1990)
Ingvar Myrvollen	Landsutvalget for tillitsmenn i Forsvaret (høsten 89)
(ob.lt) Rolf Nordseth	Generalkrigskommisariatet (juli 90-)
(ob.lt) Ottar Stensbøl	Generalkrigskommisariatet
(kapt.lt.) Gunnar Svendsen	Norges Befalsforbund (LO)
(kont.sj) Steinar Talgø	Justisdepartementet
(ob.lt) Reidar Woldbæk	Forsvarets Overkommando, senere KKA
Audun Øvrebø	Landsutvalget for tillitsmenn i Forsvaret (høsten 88 - våren 89)

Fra sommeren 1990 oppnevnte Direktoratet for sivilt beredskap kont.sj. Harald K. Samstad som fast observatør i referansegruppen. Forfatterne vil takke referansegruppen for et tett og godt samarbeid i de tre årene utredningsarbeidet har pågått. Vi takker for all praktisk hjelp, for råd og vink underveis i undersøkelsen, og for gode og nyttige kommentarer til tidligere utkast til denne rapporten og de to "forarbeidene".

Vi må også få lov til å trekke frem en rekke andre personer som har hjulpet oss i utredningsarbeidet. Takk til kont.sj. Kåre Skåden (GKK), maj. Ola Juvik (GKK), kont.sj. Jan Haugersveen (FSAN) og ob.lt. Frank Andersen (FO) for all praktisk hjelp og veiledning under datainnsamlingsarbeidet. Vi retter også en takk til konsulentene J.Myrvoll, S.Borgen og F.Grøtterud (Direktoratet for sivilt beredskap) for at de tok seg tid til å frembringe informasjon om Sivilforsvaret, og til Siviltjenesteadministrasjonen ved Hustad og Dillingøy for at den satte av tid til å frembringe informasjon om siviltjenesten. Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste har tilrettelagt materialet fra Helseundersøkelsene 1975 og 1985 for oss. Til slutt vil vi rette en spesiell takk til forskerne Nils I. Agøy og Nils P. Gleditsch ved Fredsforskningsinstituttet (PRIO) for at de ga oss anledning til å sitere et ennå upublisert essay om militærnektingens sosiologi og historie i Norge.

Kolleger ved FAFO har også trådt støttende til når det har vært behov for det. Spesiell takk til utredningsleder Tom C. Pape for innspill og kommentarer både under utarbeidelsen av spørreskjema, og under utarbeidelsen av tidligere utkast til denne rapporten. Vi takker også forskningsleder Kåre Hagen for kommentarer til rapportene i prosjektets fase 2. Takk til sivilarbeiderne Jon Haugen og Jardar Flaa for innspill og kommentarer til utvalgte avsnitt om siviltjenesten i denne rapportens del II. Bente Bakken og Jon Lahlum har på en utmerket måte stått for korrektur og ferdigstillelse av sluttrapport og forarbeider. Til slutt understreker vi at opplegg og design for intervjuundersøkelsen ble godkjent av Statens Datatilsyn. Eventuelle feil og mangler står helt og holdent for forfatterens egen regning.

Oslo, februar 1992

Jens B. Grøgaard

Ole Fredrik Ugland

Sammendrag og anbefalinger: Én for alle - gårsdagens likhetsprinsipp?

Jens B. Grøgaard og Ole Fredrik Ugland

Dagens vernepliktsordning er under press fra flere hold. Det er både et økonomisk og et politisk klima for å kreve sparetiltak i Forsvaret. Norsk opinion har lenge vært positivt innstilt til slike innsparinger. Selv om 80% av alle norske menn og kvinner mener at Norge har behov for et militært forsvar, er det en klar tendens til at opinionen nedprioriterer forsvarsutgifter, utviklingshjelp og overføringer til primærmæringene når de sammenstilles med f.eks. bevilgninger til helse, eldreomsorg, undervisning, pensjoner, barnehager osv ¹. Samtidig er det et uttrykt ønske på politisk og fagmilitært hold at Norge fastholder prinsippet om almen verneplikt. Dette ble bekreftet både i Forsvarssjefens og i Forsvarskommisjonens innstilling.

1 Tre modeller for almen verneplikt

Forsvarssjefens og Forsvarskommisjonens innstilling har diskutert tre modeller for et vernepliktsbasert forsvar i Norge på 90-tallet.

"Som før modellen"

Den første modellen viderefører 70- og 80-tallets vernepliktsordning med noen tillempninger på tjenestemønsteret i Forsvaret. Vernepliktsmassen utnyttes som i dag med relativt liten differensiering av tjenestetiden. Alle skikkede unge menn pålegges stort sett 12

1 Bogen/Langeland (1989) Privatisering eller fornyelse? FAFO. Oslo og Colbjørnsen/Fennefoss/Hernes (1985) Så samles vi på valen...? FAFO. Oslo.

måneders førstegangstjeneste. Innvendingen mot "som før modellen" er at den er lite kostnadseffektiv, dvs. den er kostbar samtidig som det fra fagmilitært hold argumenteres for at dens militære troverdighet er liten. Vi argumenterer for at modellen har høy legitimitet.

"Overskuddsdumpingsmodellen"

Forsvarsstudien anbefaler en vernepliktsordning som er basert på at Forsvaret reduserer utnyttingsgraden i vernepliktsmassen² og avskriver mannskapsoverskuddet gjennom loddtrekning (en tilfeldigheitsmekanisme), eventuelt i kombinasjon med skjerpede krav til skikkethet. "Overskuddsdumpingsmodellen" er kostnadseffektiv i den forstand at den har stor militær troverdighet, samtidig som den er billigere enn "som før modellen". Vi argumenterer for at modellen har lav legitimitet hos de vernepliktige.

"Fleksimodellen"

Den tredje modellen differensierer tjenestetiden og gir en viss økonomisk kompensasjon for ungdom som pålegges den lengste tjenesten. Kombinert med en viss skjerping i dyktighetskravene, kan man argumentere for at "fleksimodellen" vil utnytte alle skikkede ungdommer. Fleksimodellen kompromisser mellom sterke og svake sider ved de to alternativene, men vi er usikker på om modellen vil ha høy legitimitet hos de vernepliktige.

2 Hvis man forutsetter at Forsvaret disponerer ca. 27.000 ungdommer årlig, at dagens utnyttingsgrad er ca. 72%, og at en kostnadseffektivisering av vernepliktsforsvaret produserer et mannskapsoverskudd på ca. 6.000 hvert år (22%), vil man ha en militær utnyttingsgrad på ca. 50% i denne modellen.

Figur 1.1 Tre modeller for almen verneplikt i Norge på 90-tallet etter utnyttingsgrad i vernepliktsmassen, militær troverdighet, kostnader og legitimitet.

MODELL	KOST- NADER	VURDERINGSKRITERIER		
		TROVER- DIGHET	UTNYTTETSES- GRAD	LEGI- TIMITET
SOM FØR	STORE	LITEN?	STOR	HØY
OVERSKUDDS- DUMPING	KOSTN. EFF.	STOR	LITEN	LAV
FLEKSI	MIDDELS	MIDDELS	STOR?	MIDDELS?

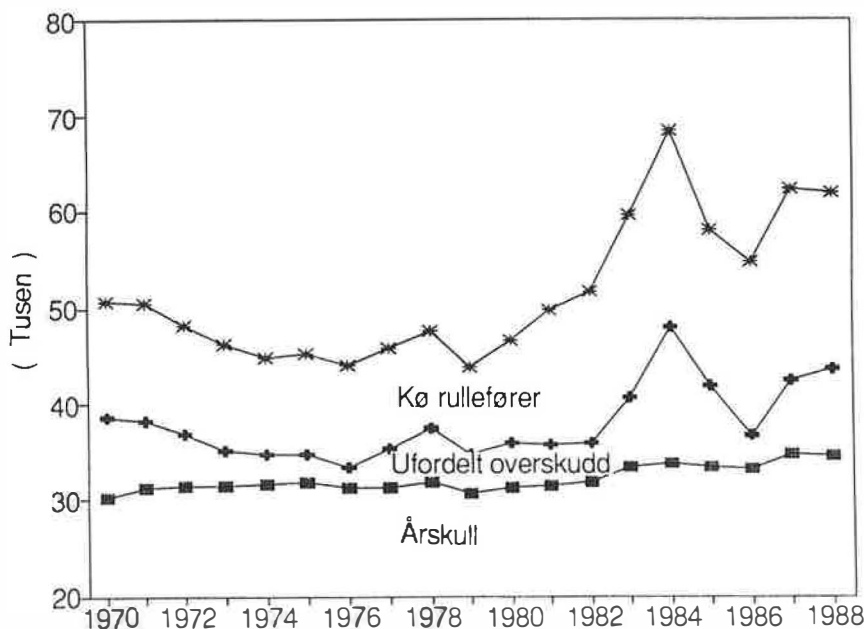
Argumentasjonen er *uthevet* i figur 2.1. FAFO-utredningen har verken vurdert økonomiske eller fagmilitære aspekter ved den tidligere vernepliktsordningen fordi det ligger utenfor vår kompetanse. Utredningen kan derimot si ganske mye om utnyttingsgraden i dagens vernepliktsordning, og om hvordan en reduksjon i utnyttingsgraden oppfattes av de ungdommene som pålegges byrden med å forsvare Norge. Vi begynner diskusjonen av vernepliktsmodellene med å skissere hvordan dagens vernepliktsordning har fungert i praksis. Deretter skisseres hvem som utfører verneplikt i Norge i 1990. Til slutt diskuteres noen prinsipper for byrdefordeling i samfunnet. Vi spør om det er en spenning mellom det loven gir adgang til (legalitetsprinsippet) og det som oppfattes som rettferdig blant de vernepliktige (legitimitet)?

2 80-tallets vernepliktssystem: Klare og vedvarende kriterier?

Endrede rammebetingelser: Økt tilgang på mannskaper
Tilgangen på disponible mannskaper vokste sterkt etter 1976. Da besluttet myndighetene å redusere vernepliktsalderen til 19 år. Vernepliktsverket fikk tilgang til ett ekstra årskull utskrivnings-

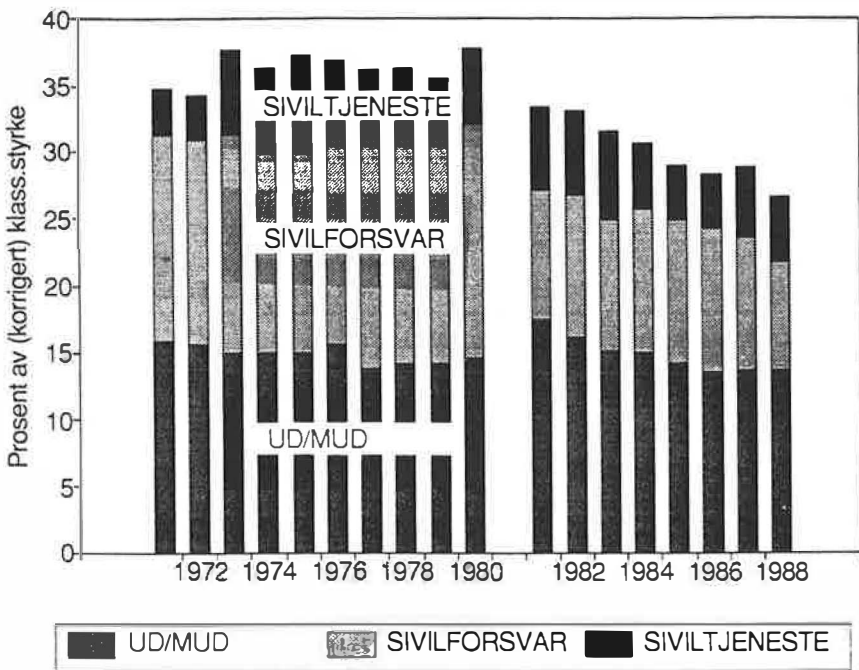
pliktige 18-åring. I tillegg økte antall 18-åring (menn) fra ca. 31.000 rundt 1980 til ca. 35.000 på slutten av 80-tallet. Øvingskapasiteten i Forsvaret har vært tilnærmet konstant, mens sesjoneringskapasiteten økte fra 1977 til 1983. Dermed fikk man en betydelig vekst i vemepliktskøen mellom sesjon og innkalling til førstegangstjeneste. På slutten av 80-tallet var i praksis ett årskull "lagret" som sesjonskø (ufordelt overskudd) og innrykkskø (kø hos rulleførerne i Forsvaret) (figur 1.1) Det er ikke tilfeldig hvem som venter.

Figur 2.1 Tilgangen på mannskaper på 70- og 80-tallet angitt som en sum av 18-årskullet, ufordelt overskudd og kø hos rulleførerne i Forsvaret. Antall i 1.000. 1970-88.

Sammensetningen av ufordelt overskudd er en funksjon av beslutninger om hvem, og hvor mange som fordeles til Sivildforsvaret. På 70-tallet var kjennelsen arbeidsdyktig A problematisk å plassere ved avdelingene. På 80-tallet ble helseprofil 4 liggende igjen blant de ufordelte. Det er mao. køen(e) mellom sesjon og innkalling som har fanget opp brorparten av mannskapsoverskuddet på 80-tallet. Køen (e) har i den forstand fungert som "behovsregulator" i Vernepliktsverket.

Figur 2.2 Frafallet fra den militære delen av vernepliktsmassen 1971-88. Prosent av klassifiseringsstyrken korrigert for endringer i vernepliktskøens størrelse.

Mannskapstilgangen er også uttrykk for endringer i avgangen fra den militære delen av vernepliktsmassen over tid. Det er tre dominerende frafallsgrupper: Overførte til Sivilforsvaret, medisinsk udyktige og sivilarbeidere (figur 2.2).

Militærnektning

Det er tre nektningstopper siden 1970: En tidlig på 70-tallet, en rundt 1980 og en siste halvdel av 80-tallet. 5-8% av klassifiseringsstyrken rekrutterer til siviltjeneste hvert år. På 80-tallet har nektningstilbøyeligheten i ungdomsgruppen vært høyere i Nord-Norge enn i Sør-Norge.

Overføringer til Sivilforsvaret

Overføringene til Sivilforsvaret økte fra ca. 15% av klassifiseringsstyrken rundt 1970 til ca. 18% på slutten av 70-tallet. Ved innføringen av nytt klassifiseringssystem i Forsvaret i 1980/81 falt andelen brått til ca. 10% av den opprinnelige styrken. Overføringsvolumet er medisinsk og kognitivt betinget (lav helseprofil og lavt evnenivå), men er også gjenstand for beslutninger om skikkethet i Vernepliktsverket. I 1990 og 1991 ble vernepliktskøen oppfattet som så tyngende at man besluttet å øke overføringene til Sivilforsvaret med 250% i tilknytning til sesjon. Sivilforsvaret har ikke kapasitet til å øve mer enn maksimalt 1/3 av disse mannskapene. I praksis er kanskje 70% av de samlede overføringene til Sivilforsvaret et totalfritak som ikke synliggjøres via legenemndene i Forsvaret. De resterende tjenestegjør stort sett noen uker inntil fylte 65 år.

Medisinsk frafall

Det medisinske frafallet finner sted ved legenemndene under sesjon, innrykk og tjeneste. Det totale medisinske frafallet endres lite i hele perioden 1970-90. Trenden er svakt synkende på 70-tallet med

tyngdepunkt rundt ca. 15% av klassifiseringsstyrken. Frafallet topper seg i tillnyttning til innføringen av nytt klassifiseringssystem (ca. 18%), men avtar deretter svakt gjennom hele 80-tallet. Frafallstoppen i 1980/81 kan forklares på to måter: Dels som "innkjøringsproblemer", dels ved at rulleføreme graver dypt i skuffene på et tidspunkt da deres del av vernepliktskøen når sitt laveste nivå. Det har vært en klar arbeidsdeling mellom legenemndene. Under sesjon dimitteres de fleste pga. sviktende fysisk helse, under innrykk og tjeneste er det den psykiske diagnosen som dominerer. Vi observerer også en justeringsmekanisme i diagnostiseringen av medisinsk udyktige: Reduseres fritaket under sesjon, øker det under innrykk og tjeneste, og omvendt. Denne justeringen vil virke utjevnende på det medisinske frafallet over tid (kompensasjon innen en frafallsårsak). Det er videre en tendens til at det medisinske frafallet øker når overføringerne til Sivilforsvaret synker, og omvendt (kompensasjon mellom frafallsårsaker). I tillegg kan det reduserte medisinske frafallet under innrykk og tjeneste siste halvdel av 80-tallet forklares på to måter: Man klassifiserer suksessivt færre under innrykk, og man henter antagelig "de beste" fra vernepliktskøen etter 1980. Dette bekreftes bare delvis i utvalgsundersøkelsen. Utvelgelse etter kognitive ferdigheter (evnenivå) synes å dominere. Når vi observerer at ventetiden stort sett er frivillig, kan *det* indikere at det er mye plukking i køen hos rulleføreme. Vår viktigste indikator på at slik utvelgelse forekommer, er at andelen med helseprofil 6-9 i innrykksstyrken er større enn den tilsvarende andelen under sesjon ett til to år tidligere siste halvdel av 80-tallet, samtidig som overføringsvolumet til Sivilforsvaret var lavt. Slik var det definitivt ikke i perioden 1970-84.

Økt utnyttingsgrad med et element av frafallsutsettelse?

Fullføringsgraden, definert som andelen av klassifiseringsstyrken som gjennomfører minst 10 måneders førstegangstjeneste (grense ved førtidsdimittering pga. arbeid eller skole), øker etter innføringen av

nytt klassifiseringssystem. Det kan imidlertid være et element av "frafallsutsettelse" i denne økningen som vil bli synliggjort når man avviker vernepliktskøen. Man vil observere økt medisinsk frafall under innrykk og/eller en økning i overføringsvolumet til Sivilforsvaret. Ca. 70% gjennomfører militærtjeneste på slutten av 80-tallet. Inkluderes sivilarbeiderne, kan vi si at 75% av en opprinnelig sesjonskontingent vil gjennomføre minst 10 måneders tjeneste av militær eller sivil art i dagens vernepliktsystem. Vi oppfatter dette som en betydelig utnyttning av vernepliktsmassen.

Samtidig ser vi at frafallsvolumet påvirkes av inntaksvolumet. Rangeres regulatorene, kommer ventetid først, deretter overføringsbeslutninger til Sivilforsvaret, og til sist den medisinske klassifisering. Den medisinske vurderingens følsomhet overfor endringer i inntaket av mannskaper er dessuten problematisk å vurdere, fordi fritaksvolumet vil påvirkes av endringer i vernepliktskøens sammensetning og av fordelingsbeslutningene i Vernepliktsverket. Vi er mao. også tilbøyelig til å konkludere at klassifiseringskriteriene praktiseres svært likt over tid.

3 Hvem er den vernepliktige?

Den stridende

Den stridende er en vanlig norsk gutt langs alle dimensjoner, med ett unntak (figurene 3.1 og 3.2). Han har bedre helse enn gjennomsnittet. Med vanlig gutt langs alle dimensjoner menes:

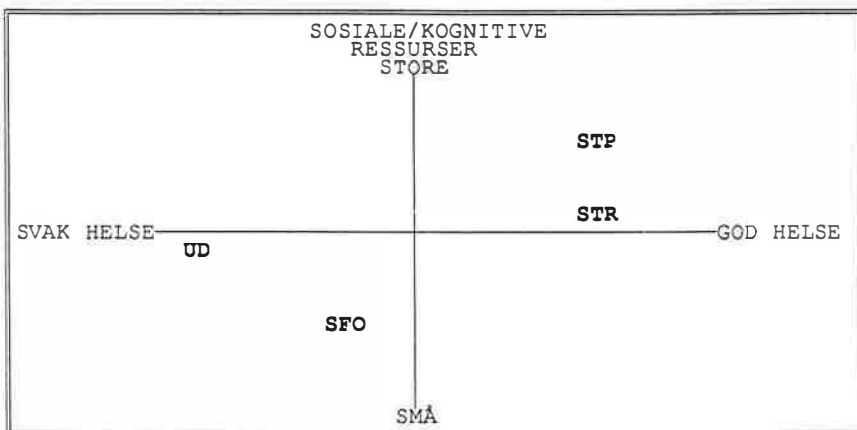
- * Han har både praktisk og teoretisk legning og interesse. 40% velger almenutdanning, 40% velger håndverks- og industrifagutdanning etter grunnskolen.
- * Han er like arbeidsorientert som han er utdanningsorientert.
- * Han er bare svakt overrepresentert i perifere strøk
- * Han dekker alle statusgrupper.

Dette er rett og slett uttrykk for at 70% av klassifiseringsstyrken ender opp som stridende på moen på 80-tallet. Den stridene har liten ventetid før og etter fordeling. Når han venter, venter han lenge, fordi han har søkt om utsettelse.

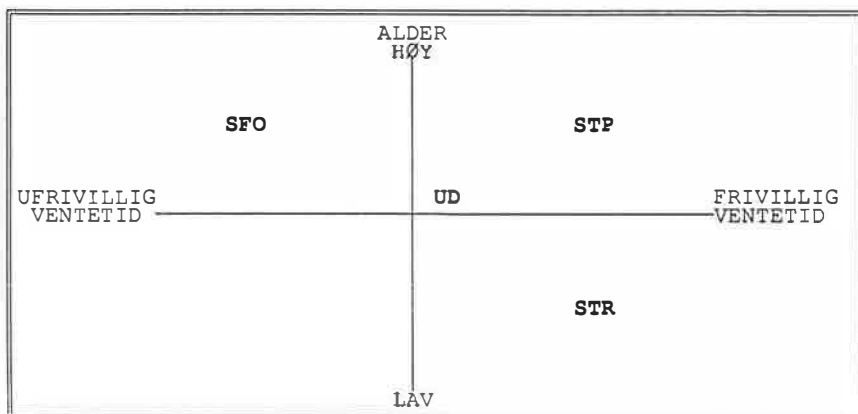
Den medisinske udyktige

Den medisinske udyktige har litt lavere score på sosiale ressurser, evnenivå og utdanning enn den stridende, men atskiller seg primært på fysisk og psykisk konstitusjon. Den medisinske udyktige har litt lengere opphold i vernepliktskøen enn den stridende, men brorparten av oppholdet skyldes "egen forsømmelse". De fleste har søkt om utsettelse.

Figur 3.1 Stridende (STR), Udyktige (UD), Sivilforsvarsmannskaper (SFO) og Sivilarbeidere (STP) etter sosiale og intellektuelle ressurser og helsetilstand. Stikkord: Utvelgelseskriterier.

Figur 3.2 Stridende (STR), Udyktige (UD), Sivildforsvarsmannskaper (SFO) og Sivilarbeidere (STP) etter alder og grad av frivillig ventetid. Stikkord: Vernepliktskarriere.

Sivildforsvarsmannen

Sivildforsvarsmannen har definitivt praktisk legning og interesse. Han har lavest score på sosiale og kognitive ressurser (evnenivå), og han har svakere helse enn den stridende. Den sivildforsvarsmannen som ikke er overført under hovedfordeling, har stort sett ventetid før og etter fordeling, og ventetiden er gjerne ufrivillig.

Militærnekten

Militærnekten er definitivt teoretiker. Mellom 60% og 70% realiserer en utdanning på høyskolenivå. Han har dessuten meget høy score på sosiale og kognitive ressurser og meget god helse - han har knapt noen merknader på psykisk helsetilstand! Ved å sammenligne ungdom som har vurdert å søke sivilteneste, ungdom som har fått avslag på søknaden sin, og innkalte militærnekte i 1990, får vi et bestemt inntrykk av at det er kognitive og medisinske terskler inn til siviltenesten. Man kan gjerne si at utdanning stimulerer nektings-tilbøyeligheten i ungdomsgruppen. Samtidig kan det virke som om

fravær av sosiale og utdanningsmessige ressurser gjør det vanskeligere å overbevise myndighetene om at man har en alvorlig overbevisning.

Litt om arbeidsledighet

Vi observerer stor arbeidsledighet i innrykkstyrken i 1990, langt høyere enn forventet når vi sammenligner med tilgjengelig ledighetsstatistikk i den aktuelle aldersgruppen. For de stridende og medisinsk udyktige har dette en naturlig forklaring. Forsvaret har i 1990 aktivt oppfordret arbeidsledig ungdom til å søke seg inn til militærtjeneste rett etter sesjon. Selv en så ressurssterk gruppe som militærnektene har 19% (brutto) ledighet under innrykk i 1990. Dette styrker oss i troen på at ledighet både stimulerer søkningen til tjeneste og motivasjonen for å fullføre. Det er tre årsaker til dette:

- * Verneplikten oppfattes som et meningsfullt sysselsettingstilbud enten den er sivil eller militær.
- * Verneplikten gir rett til dagpenger etter stipulerte satser.
- * Ungdommen oppfatter nok fullført verneplikt som et pluss i konkurransen om jobbene.

Samtidig vet vi at ledighetsnivået vil være meget høyt når de vernepliktige dimitterer. Har man ikke passert terskelen inn til arbeidsmarkedet før innkalling, vil man fortsatt streve med å passere den etter dimisjon.

Vi har så langt beskrevet en modell for verneplikt som omfatter de aller, aller fleste. Seleksjonssystemet går tilsynelatende "på skinner". De sentrale kriteriene og praktiseringen av dem, er relativt resistente geografisk, sosialt osv. både på ett tidspunkt og over tid. Endringene kan i lengere perioder nærmest fortone seg som små krusninger på overflaten rundt et stabilt leie. Nøkkelen til denne suksessen er at relativt få fritas for plikten. Samtidig har vi sett (figur 2.1) at "Som før modellen" er problematisk fordi den koster mye

penger, og fordi det kan argumenteres for at den militært sett er lite troverdig. Det problematiske med de mer kostnadseffektive alternativene til denne modellen, er antagelig at de har lav legitimitet hos de vernepliktige.

4 Entusiasme eller rett og slett bare en følelse av plikt?

Legalitetsprinsippet

En tilpasning av vernepliktsloven etter Forsvarets behov for mannskaper gjennom en kombinasjon av skjerpede skikkethetskrav eller totalfritak basert på en tilfeldighetsmekanisme (loddtrekning), bryter ikke med likhetsprinsippet i Grunnloven. Samtidig er det grenser for hvor stor byrdeulikhet samfunnet har adgang til å operere med i vernepliktssammenheng. Andenæs (NOU 1979: 51, s. 319) uttrykker seg slik:

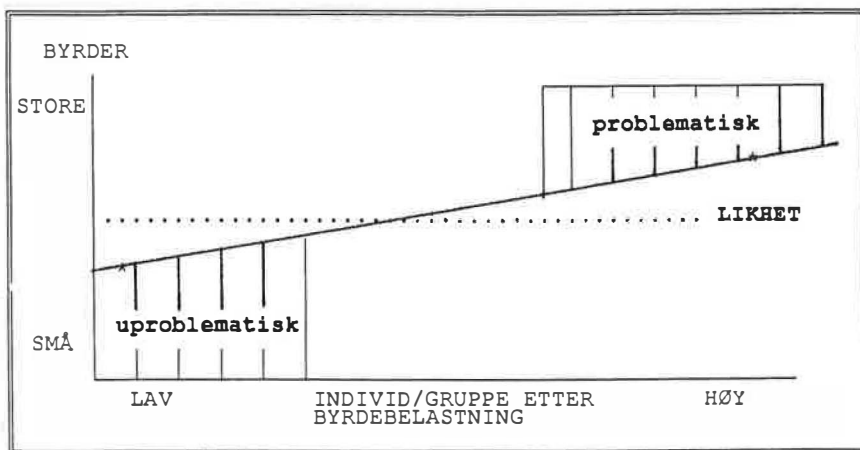
"Om en gruppe borgere, f.eks. utøvere av et bestemt yrke, ble pålagt en særlig langvarig og krevende verneplikt som de mente var i strid med likhetsprinsippet i grl. § 109, ville de antagelig kunne få dette prøvet for domstolene".

"Om vernepliktslovgivningen (...) gjør unntak fra verneplikten på en måte som hevdes å være i strid med likhetsprinsippet i grl. § 109, ville det neppe betraktes som en krenkelse av andre vernepliktige, som de kan forlange påkjent for domstolene".

I figur 4.1 har vi forsøkt å illustrere denne fortolkningen av samfunnets adgang til å differensiere vernepliktsbyrden i ungdomsgruppen. Anta at man kan kvantifisere termen "langvarig og krevende" i ett samlet mål på byrder (vertikal akse). Deretter rangeres individer eller grupper av individer fra venstre mot høyre langs den horisontale aksene etter hvor store belastninger samfunnet pålegger dem. Vi får

en *byrdefordelingsvippe* som avviker fra en tilstand der byrdene fordeles med "millimetermål" - den horisontale stiplede linjen i figuren (LIKHET). Det er tilsynelatende mer problematisk å intensivere belastningen for personer som har betydelig belastning i utgangspunktet, enn det er å gi lettelser - i prinsippet fullstendig fritak - for grupper som har små belastninger i utgangspunktet. Det er enklere å finne legale virkemidler for å redusere byrdene for noen enn det er å øke byrdene for andre når denne byrdeøkningen avviker fra likhetsprinsippet i grunnloven.

Figur 4.1 Byrdefordelingsvippe: Legalitetsprinsippet illustrert.

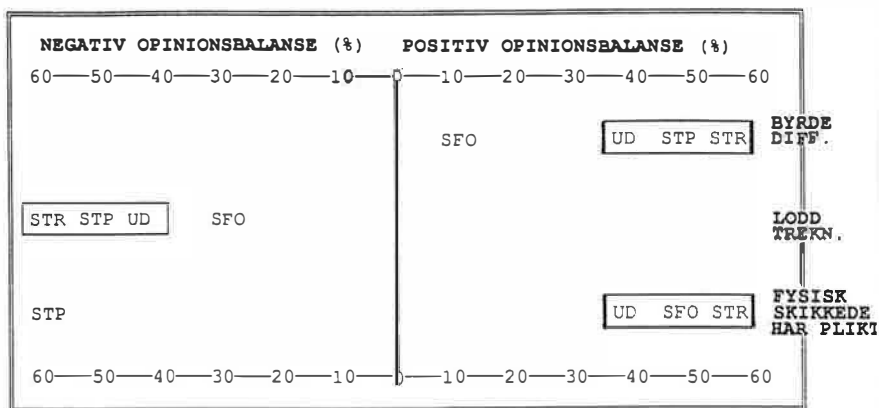

Verneplikstens legitimitetsaspekt

Vi spurte de vernepliktige om de aksepterer at noen vernepliktige får større byrder enn andre under førstegangstjenesten, og om de aksepterer at et mannskapsoverskudd blir avskrevet gjennom loddtrekning. Figur 4.2. skisserer opinionsbalansen hos ulike grupper vernepliktige. Opinionsbalansen er differansen mellom andelen vernepliktige som erklærer seg helt eller delvis enig i ett utsagn, og

andelen vernepliktige som erklærer seg helt eller delvis uenig i utsagnet. Vernepliktige som ikke har noen bestemt oppfatning, eller som unnlater å besvare spørsmålet, defineres som nøytrale eller indifferente. Det er 50-60% overvekt av vernepliktige som gir tilslutning til prinsippet om at Forsvaret må ha adgang til å pålegge noen ungdommer større byrder enn andre.

Figur 4.2 De vernepliktiges holdninger til loddtrekning, byrdeulikhet og til verneplikt. Opinionsbalansescore i prosent.

Figurforklaring:

STR: Stridende, SFO: Sivilforsvarsmannskaper, UD: Medisinsk udyktige, STP: Sivilarbeidere.

Påstander:

BYRDEDIFF: De ulike oppgaver i Forsvaret krever at enkelte vernepliktige får større byrder enn andre.

LODDTREKN: Dersom antallet vernepliktige er større enn Forsvarets behov, er det rettferdig at utvelgelsen av de vernepliktige skjer ved loddtrekning.

FYSISK SKIKKET H. PLIKT: Alle som er fysisk skikket til det, har plikt til å delta i landets militære forsvar.

Svaralternativer:

Helt enig, delvis enig, har ingen bestemt oppfatning, delvis uenig, helt uenig.

Svarfordelingen indikerer at de vernepliktige forholder seg relativt *pragmatisk* til byrdedifferensiering som sådan, antagelig innen helt bestemte grenser som vi ikke fanger inn nøyaktiv vha. vårt spørreskjema. Loddtrekning aksepteres derimot ikke! Det er 50-60% overvekt av ungdommer som forholder seg *prinsipielt negativt* til totalfritak av skikkede, selv om utvelgelsen skjer tilfeldig, dvs. selv om alle har like stor sjanse til å bli fritatt for verneplikten.

Målingen er ikke så nøyaktig at man kan konkludere at rettferdsoppfatningen negerer legalitetsprinsippet, men det er en spenning mellom hva loven gir adgang til (legale virkemidler), og det som oppfattes som rettferdig blant ungdom som må bære byrdene (legitime virkemidler). Grunnlaget for spenningen er oppfatningen at alle skikkede har plikt til å delta i forsvaret av Norge. Her er opinionsbalansen klart positiv med ett unntak. Sivilarbeiderne er uenig i påstanden, fordi de tenker på retten til å gjennomføre siviltjeneste. De andre vernepliktige fokuserer kun på forsvarsplikten. Når andre vernepliktige minnes om at det er noe som heter siviltjeneste, er det også blant dem stor respekt for at man reserverer seg mot å bære våpen pga. alvorlig overbevisning. Samtidig er det liten forståelse for at denne tjenesten ikke skal administreres av Sivilforsvaret eller for den saks skyld av Forsvaret.

Spissformulert kan vi si at mens loven oppfatter det som uproblematisk å dimettere skikkede, aksepteres dette ikke av de vernepliktige. Mens loven åpner for at man kan prøve ekstraordinære belastninger for domstolene, er det ikke urimelig å forvente at det er lettere for en ungdom å akseptere en ekstra belastning hvis han vet at alle andre har en eller annen form for belastning, enn det er for ungdommen å akseptere noen belastninger (store/små) når han vet at andre skikkede slipper helt. *Problemet med gratispassasjerer er ikke*

*hvordan han produseres - om han er "smart" eller "heldig" - problemet er at han finnes!*³

Disse ytringene kan tolkes som et eksempel på det man i sosiologi og statsvitenskap ville kalt samfunnets sement. Det kan være kollektive utvekslinger langs "byrdefordelingsvippe" som kompenserer for at belastningene er ulike. Vi forestiller oss et symbolsk bytte, der det ikke er tale om utveksling i kroner og øre, men om ære, prestisje osv. Den som bærer store byrder belønnes med anerkjennelse av de andre, særlig av de som mottar "gaver" som byrdelettelser. I velferdsteori argumenteres det gjerne for at i valget mellom tilstander som totalt sett kan oppfattes som en forverring av en populasjons velferd, og tilstander som totalt sett kan oppfattes som en forbedring av populasjonens velferd, vil også individer som ikke opplever forbedring foretrekke tilstander som gir en samlet forbedring av velferden. Vi har ikke grunnlag for å påstå at ungdommen tenker stikk motsatt i vernepliktssammenheng. De gjør antagelig ikke det, men vi påstår at det finnes situasjoner der man er tilbøyelig til å foretrekke forverringer fremfor forbedringer. Når valget står mellom det å akseptere ekstra belastninger og det å akseptere gratispassasjerer gjennom loddrekning, vil antagelig loddtrekningsalternativet bli forkastet!

Motivasjon: Entusiasme eller plikt?

Man kan spørre hva slike holdninger sier om ungdommenes motivasjon for å gjennomføre militærtjeneste ved inngangen til 90-

3 I Norge vil man antagelig finne overveldende tilslutning til skattlegging som prinsipp. Innføres et system for skattelette som fritar noen for skatt gjennom loddrekning, gjerne på hvert trinn på prograsjonsskalen, vil antagelig systemets legitimitet falle til null. Det er noe av den samme holdningen vi registrerer når vi ber vernepliktige om å ta stilling til loddrekning. Hvis man skulle fått aksept for et slikt seleksjonsprinsipp i dag, ville man antagelig måtte kompensere klekkelig i klingende mynt for de som var "uheldige" og ikke ble gratispassasjerer.

tallet. På et spørsmål om motivasjon under sesjon og under innrykk, får vi et bestemt inntrykk av at motivasjonen er bra. De stridende har klart positiv opinionsbalanse, mens udyktige og midlertidig udyktige har svak motivasjon under innrykk, antagelig på grunn av helseproblemer. Innstillingen til den institusjonen som gjør jobben (Forsvaret), er derimot nøytral til negativ i vernepliktsmassen. Tiltroen til at klassifiseringssystemet (og fordelingssystemet) fungerer rettferdig, er også liten, og det i en situasjon der nærmere 8 av 10 ungdommer gjennomfører minst 10 måneders tjeneste! Man tror fortsatt at mange skikkede slipper helt, man tror at svak motivasjon er like viktig fritaksgrunn som sviktende helse og psykiske problemer, og man tror til og med at man selv kunne unngått verneplikten hvis man gikk inn for det. De fleste svarer at det ville være greit om de selv (av en eller annen grunn) ble fritatt for verneplikten, men de fleste gjør altså lite for å slippe. Samtidig hevder et overveldende flertall at alle skikkede har plikt til å delta i forsvaret av landet.

Det er tilsynelatende ikke lyst eller entusiasme som driver unge menn inn til militærtjeneste. Vi tror heller ikke at det er en følelse av avmakt. Til det har de unge for stor tiltro til at de kunne sluppet hvis de virkelig gikk inn for det. Nei, det er nok pliktfølelsen som er grunnlaget for at man tross alt opptrer på moen med brukbar motivasjon til syvende og sist.

Vi vet ikke sikkert hvor skjør oppslutningen om verneplikten er. Vi vet ikke hvor store avvik fra "millimeterrettferdighetskriteriet" den vernepliktige tåler uten at det får merkbare konsekvenser for oppslutningen om Forsvaret og for motivasjonen for å gjennomføre tjeneste, men man risikerer at oppslutningen og motivasjonen er "skjør". Hvis man vil produsere en annen form for oppslutning, dvs. basere motivasjonen på andre insentiver enn pliktfølelsen, må man antagelig grave dypt i pengepungen for å oppnå like høy grad av motivasjon. Da er det eventuelt overveielser (og utvekslinger) av økonomisk art og ikke det vi har kalt symbolsk bytte som sikrer oppslutning om, og rekruttering til førstegangstjenesten.

5 Konklusjon/anbefalinger

Vi kan gi to anbefalinger med utgangspunkt i denne drøftelsen:

1. Bruk ikke loddtrekning for å avskrive et overskudd. Hvis dette virkemidlet benyttes må det antagelig kombineres med klekkelig kompensasjon (lønn) for den delen av vernepliktsmassen som bærer byrdene med forsvarsplikten. Hvis ikke, risikerer man negative utslag på motivasjonen for å gjennomføre tjeneste.

2. Det er også grenser for hvor langt man kan tøye kravene til skikkethet. Idag dimitteres ca. 15% av den opprinnelige klassifiseringsstyrken på medisinske kriterier. Videre overføres omtrent like mange til Sivilforsvarstjeneste (1990/91). De færreste innkalles. Vi oppfatter dette som en høy utnyttingsgrad i vernepliktsmassen, særlig sammenlignet med en modell som avskriver overskuddet. Tiltroen til dagens system er svak hos svært mange vernepliktige. Den blir nok ikke bedre overfor en ordning som dumper et overskudd gjennom skjerpede medisinske krav til skikkethet. Vi anbefaler at man ikke øker dyktighetskravene for mye.

Det er fortsatt mulig å skjerpe kravkatalogen i Forsvaret uten å endre kriteriene for medisinsk klassifisering av skikkethet ("inflasjon i kravkatalogen"). Samtidig kan man la ungdom som erklæres skikket medisinsk og kognitivt, vente i køen hos rulleførerne til fylte 28 år uten å innkalle vedkommende til tjeneste. Da har vedkomende rett til å dimittere pga. "Forsvarets forsømmelse". Vi tror heller ikke at slike virkemidler har særlig legitimitet. Når vi spør om det, synes mange at ventetiden mellom sesjon og innkalling er for lang.

Hvilken modell anbefales? Hvis man mener at oppslutningen om ordningen er viktig for ordningens mulighet til å fungere tilfredsstillende, kan man vanskelig anbefale noe annet enn et kompromiss mellom hensynet til legitimitet (utnyttingsgrad) og hensynet til kostnadseffektivitet i betydningen troverdighet per investert krone. Vi

anbefaler strengt tatt en fleksibel modell. Samtidig bør man undersøke hvordan ungdommen forholder seg til en modell som differensierer tjenestetiden sterkt uten overveldende økonomisk kompensasjon i bytte mot en innskjerping i velferdstilbudet til ungdom som pålegges den korteste tjenesten. Vår hypotese er at det er enklere for en ungdom å akseptere sterk differensiering av byrder (krevende tjeneste) når tjenestetiden differensieres lite, enn å akseptere en sterk differensiering i tjenestetid kombinert med fravær av velferdsordninger for ungdom som innrømmes kortere tjeneste (effektivisering). Slike overveielser kan antagelig kvantifiseres ganske nøyaktig vha. ulike holdningsbatterier, der man ber de vernepliktige om å rangere ulike hypotetiske situasjoner.

FULLFØRINGSGRAD OG FRAFALL I VERNEPLIKTSMASSEN 1970-89

Sammendrag av rapporten Én for alle, alle for én

Jens B. Grøgaard og Ole Fredrik Ugland

1 Én for alle, alle for én - med noen viktige unntak ...

Grunnlovens formulering om verneplikten er gitt i §109: "Enhver Statens Borger er i Almindelighed lige forpliktet, i en vis Tid at verne om sit Fædreland, uden Hensyn til Fødsel eller Formue". Verneplikten er *almen* i betydningen *personlig*. En bokstavelig tolkning av paragrafen uttrykker at verneplikten verken skal differensiere med hensyn på hvor man er født, eller med hensyn på individuelle økonomiske ressurser. Det skal ikke være mulig for bestemte grupper eller samfunnsklasser å bli fritatt for verneplikt. Det finnes imidlertid unntak fra den generelle bestemmelsen. I paragrafens andre ledd presiseres det at "Denne Grundsætnings Anvendelse, og de Indskrænkninger den bør undergaa, bestemmes ved Lov". Stortinget som lovgiver, gir verneplikten dens innhold og avgrenser den til enhver tid. I dagens lovverk gjelder den mest generelle innskrenkningen *kjønn* og *alder*. Verneplikt pålegges i hovedsak menn, og man er med få unntak vernepliktig i alderen 19 til 44 år. Videre kan *helsetilstand*, *yrke* og *overbevisning* gi grunnlag for fritak fra militærtjeneste.

1.1 Undersøkelsens mandat

Undersøkelsens mandat er beskrevet i St.meld. nr. 54 (1987-88) og i St. meld. nr. 27 (1988-89):

"Norske menn har både verneplikt og vernerett. Forsvaret skal forvalte vernepliktsordningen på en måte som sikrer størst mulig likhet i rettigheter og byrder. Kravene til strids- og tjenestedyktighet skal ikke tøyes i takt med årskullenes størrelse, men baseres på klare og vedvarende kriterier. Departementet vil få gjennomført en analyse av verneplikts-systemet, og måten det praktiseres på, for å få visshet om at det ikke er forskjeller som kan henføres til geografiske, sosiale eller utdanningsmessige forhold" (St. meld. nr. 54: 101).

"De store skjevheter i frafallet av personell samsvarer ikke med intensjonen om en likeverdig fordeling av verneplikten. Forsvarsdepartementet har derfor i 1988 gitt FAFO i oppdrag å utrede hvem som utfører militærtjeneste, siviltjeneste og hvem som blir fritatt. Bakgrunnen for en slik undersøkelse er de store kvantitative og kvalitative endringene som har funnet sted i Norge de siste 20 år. Dette har gitt seg utslag i en kraftig heving av det generelle utdanningsnivået. Samtidig har befolkningen blitt stadig mer konsentrert til byer og tettbygde strøk, og tradisjonelle nærings- og yrkesgrupper er blitt erstattet av nye. Undersøkelsen som vil strekke seg over tre år, tar sikte på å fange opp disse endringene for å se om det fortsatt er systematisk skjevhet ved utvelgelse til førstegangs-tjenesten" (St.meld. nr. 27: 14).

1.2 Tolking av mandatet

Vi har valgt å lese mandatet på tre måter: For det første, som oppdragsgivers fortolkning av intensjonene i Grunnloven, for det

andre, som uttrykk for de problemer mannskapstilgangen har skapt for vernepliktsforvaltningen de senere år, og for det tredje som oppdragsgivers oppsummering av tidligere undersøkelser av frafallet fra vernepliktsmassen.

Vernepliktslovens intensjoner: Likhhet mellom Kong Salomo og Jørgen Hattemaker?

Grunnlovsparagrafens sentrale punkt er dens prinsipp om *likhet* i betydningen likhet i forpliktelser. Mandatet understreker også at likhet betyr lik *rett* til å avtjene militærtjeneste (vernerett). Det er tale om rettferdighet i fordelingen av verneplikten, både som et gode og som en byrde.

Videre stiller mandatet to betingelser for at fritakskriteriene skal betraktes som "klare og vedvarende": For det første bør det være kontinuitet i fritakskriteriene over *tid*. Adgangen til fritak fra verneplikten - innenfor et rimelig tidsrom og til gitte kriterier - bør f.eks. ikke påvirkes av variasjoner i årskullenes størrelse. For det andre stilles det krav til kontinuitet i *rom*. Adgangen til fritak bør heller ikke påvirkes av hvor man innrulleres, eller om man er utstyrt med økonomiske, sosiale og intellektuelle ressurser andre ikke har. Hvis det er en tendens til at fritaksandelen endres i takt med tilgangen på mannskaper over tid og mellom landsdeler, kan vi argumentere for at det er en *behovsregulering* av utvelgelsen til verneplikt. Forsvaret velger tilsynelatende ut det antall ungdommer som tilfredsstillende kravene til helse, evnenivå osv., og avskriver resten på ulike kriterier over tid.

Begge avgrensningene setter praktiseringen av likhetsidealer opp mot Forsvarets og samfunnets krav til hensiktsmessighet i forvaltningen av verneplikten. Vi kommenterer ikke jusen i dette, dvs. hvilke ulikheter som kan oppfattes som en krenkelse av individet, og som kan prøves for domstolene. Videre går kravet om kontinuitet i tid helt klart ut over det vi tradisjonelt forstår som likhet i rettigheter og byrder i vernepliktssammenheng. Vernepliktsutvalgets innstilling fra

1979 beskriver Grunnlovens intensjoner slik: "Kjernen i §109 er at verneplikten ikke bare kan pålegges visse klasser eller grupper av befolkningen. Det skal være sosial, økonomisk, og antakelig også geografisk likhet, slik at plikten f.eks. ikke kan begrenses til visse distrikter av landet. Tilsvarende vil ikke bestemte klasser, grupper eller distrikter kunne fritas for verneplikt" (NOU 1979: 51 s. 58). Vernepliktsutvalget vektlegger sosio-økonomiske og geografiske skillelinjer, men formulerer ikke et krav om at praktiseringen av fritakskriteriene også skal være robust overfor endringer i tilgangen på mannskaper over tid. Vårt mandat innfører tidsdimensjonen som et tilleggskriterium for vurderingen av klar og vedvarende praktisering av kravkatalogen i Forsvaret.

I denne utredningen forsøker vi å karakterisere variasjonen i frafallet i tid og rom. Vi spør om, og i hvilken grad, observerte forskjeller i frafallsnivå og -sammensetning kan "forklares" (statistisk) av endringer i fritakskriterier, variasjoner i årskull og i faktisk inntak av mannskaper, geografiske forskjeller i helsetilstanden i ungdomsgruppen, endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet for ungdom, "verdisvigninger" i samfunnet osv. i perioden 1970-89, dvs. av forhold som dels inngår i kriteriene for utvelgelse til verneplikt, og som dels ligger utenfor disse kriteriene. Siden vi har sparsomt med data om sammenhengen mellom frafall og individuelle ressurser, har vi konsentrert oss om den geografiske dimensjonen i vernepliktsforvaltningen. Når vi har anslått styrken i slike statistiske sammenhenger, kan vi vurdere styrken i den behovsreguleringen som til syvende og sist styrer forholdet mellom mannskapstilgang og frafall fra vernepliktsmassen i tid og rom.

Mannskapstilgangen på 70- og 80-tallet

Vi har delt beslutningstagernes planleggingshorisont fra slutten av 60-tallet til idag i fire faser med følgende kjennetegn¹:

* Fase 1 (1969-73): *Et krisescenario*. Første fase var karakterisert ved at myndighetene fryktet mannskapsunderskudd på slutten av 70-tallet og begynnelsen av 80-tallet. Frykten var begrunnet i en rekke forhold: Netto avgang til sivilteneste økte. Medisinsk frafall og andelen vernepliktige som fikk lav dyktighetsklasse økte. Det var mannskapsunderskudd i Heimevernet. Grenaderordningen ble ikke så populær som man hadde forventet. Vernepliktsreserven (ufordelt overskudd) ble mindre, og opinionsundersøkelser indikerte at frafallsvolumet neppe ville bli lavere utover på 70-tallet. Siden årskullene ville være tilnærmet konstante gjennom hele 70-tallet, så man for seg en situasjon med mannskapsunderskudd ved overgangen til 80-årene. Tjenestetidsutvalget la frem sin innstilling i 1972 (NOU 1972: 32), og foreslo en reduksjon i vernepliktsalderen med ett år. Det ekstra årskullet ville gjøre det mulig å bygge bro over den potensielle underskuddssituasjonen, i påvente av større årskull siste halvdel av 80-tallet.

* Fase 2 (1974-80). *Iverksetting av krisetiltak*. Vernepliktsalderen ble redusert med ett år i 1976. I 1977 og 1978 ble 1-2 måneder av dette 18-årskullet innrullert på toppen av et helt årskull 19-åring. Det gikk ikke lang tid før rekruttskolene i Forsvaret fikk kapasitetsproblemer, og myndighetene valgte å forlenge perioden for utskrivning av det ekstra (18-)årskullet fra opprinnelig 9 år til 12-15 år. En årsak til opphopningen av mannskaper under innrykk til førstegangstjeneste, var at de pessimistiske prognosene for utviklingen av medisinsk frafall og militærneking ikke slo til siste halvdel av 70-tallet.

* Fase 3 (1980-84). *Mannskapsoverskudd og økonomiske problemer*. På tross av øket frafall, særlig medisinsk udyktighet og avgang

¹ Faseinndelingen er basert på gjennomlesning av stortingsmeldinger, -proposisjoner og offentlige utredninger (NOUer) om verneplikten fra 1970 til idag.

av sivilarbeidere, hadde Forsvaret et betydelig mannskapsoverskudd ved inngangen til 80-årene. En forklaring på opphopningen av mannskaper var at den ekstra innrulleringen av 18-åringer pågikk tom. 1983. Overskuddssituasjonen ble dessuten forsterket av en reduksjon i innkallingsstyrken tidlig på 80-tallet, for at midler skulle frigjøres til andre "høyt prioriterte tiltak" (St.prp. nr. 1 (1979-80) 27). Dette er en indikator på at behovene for vernepliktige mannskaper er litt mindre på 80-tallet enn de var på 70-tallet. Ufordelt overskudd vokste til mer enn et tredjedels årskull i 1984 (14.000), og myndighetene begynte å bekymre seg for størrelsen på køen hos rulleførerne i våpenartene. Etter våre beregninger, ble denne delen av vernepliktskøen fordoblet fra 1978/79 til 1984.

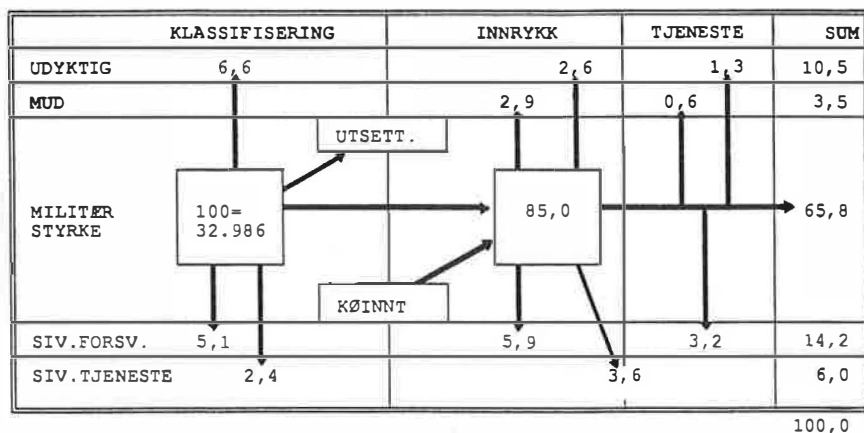
* Fase 4 (1985-90). *Ad hoc tiltak.* Ad hoc tiltakene bestod stort sett i at man på 80-tallet utskrev, klassifiserte, fordelte og innkalte varierende andeler av årskullet. Noen år ble fordelingsstyrken redusert, andre år ble klassifiseringsstyrken redusert, noen år tok man mange vernepliktige ut av køen hos rulleførerne, andre år ble den fylt opp igjen. Vår hypotese er at endringer i forholdet mellom de ulike styrkene, sikret at de mellomliggende vernepliktskøene ikke ble uholdbare.

Det har mao. vært varierende mannskapstilgang i rullene siden 1970, og fom. 1977 har det definitivt vært mannskapsoverskudd. Vi undersøker hvordan frafallet fra vernepliktsmassen "reagerer" på endringer i tilgangen på mannskaper generelt, og på endringer i fordelingen av dette reservoaret av vernepliktige på inntak (styrkene) og venteliste (kø), spesielt.

Trekk ved frafallet i 70-årene. Hva vet vi?

Mandatet oppsummerer, for det tredje, tidligere undersøkelser av frafallet fra vernepliktsmassen. Vi har konsentrert oss om fire analyser fra 60- og 70-årene. Samlet sett indikerer undersøkelsene at det er variasjoner i frafallets størrelse og sammensetning over tid, og at det ligger sosiale føringer på variasjonene i frafallsmønsteret.

Figur 1.1 Avgang fra vernepliktsmassen pga. medisinsk udyktighet, sivilforsvarstjeneste og siviltjeneste. Klassifiseringsstyrken 1972-74 og innrykksstyrken etter Vernepliktsutvalgets beregning (NOU 1979: 51, s. 399), inkludert våre korrigeringer. Prosent.

Vernepliktsutvalget beregnet frafallet fra vernepliktsmassen med utgangspunkt i klassifiseringsstyrkene fra 1972 til 1974 og innrykksstyrkene fra 1973 til 1975 (NOU 1979: 51): 62% av vernepliktig mannlig personell synes helt å utføre sin pliktjeneste i de *militære* styrker, 6% utfører siviltjeneste, 15% overføres til Sivilforsvaret og 16% fritas på medisinske kriterier før fullført militærtjeneste. Denne beregningen tar ikke hensyn til at ca. 40% av de midlertidig udyktige senere får kjennelsen arbeidsdyktig A eller stridende, at en andel av de klassifiserte gjennomfører befalsutdannelse eller inngår i grenaderordningen i Forsvaret, og at prosentueringsbasisen (klassifiseringsstyrken) må korrigeres for inntak fra vernepliktskøen ². Tar man hensyn til disse tre momentene, øker fullføringsgraden i perioden 1972-75 til 65-66% i Vernepliktsutvalgets beregning. Samtidig har ikke Sivilforsvaret kapasitet (og/eller økonomi) til å utdanne og øve alle de tildelte mannskapene. Avviket mellom brutto overføringer og

² Se argument og beregninger i hovedrapportens avsnitt 5.5.1 s. 205ff.

øvingskapasitet i Sivilforsvaret vil representere et "skjult" tillegg til det fritaket som synliggjøres via legenemndene under sesjon og innrykk. Bevegelsene i vernepliktsmassen fra sesjon til tjeneste (inkludert våre korrigeringer) er skissert i figur 1.1.³

Det er betydelige variasjoner i frafallet mellom landsdelene. Jansen/Offerdal (1976) finner tendenser til at frafallet er større i sentrum enn i periferien. Inntil fylte 24 år, er frafallet i Oslofjordområdet og på indre østlandet henholdsvis 38% og 32% større enn ellers i landet.

Sosial bakgrunn i stort, og tidligere helse, har betydning for om man gjennomfører førstegangstjenesten eller ikke. Hanoa (1978) og Helgeland m.fl. (1969) finner at lav utdanning, svake skoleprestasjoner, tilpasningsvansker i skole- og arbeidsliv, problemer i hjem og familie osv. øker sannsynligheten for fritak under førstegangstjenesten. De fleste endringer i medisinsk kjennelse under tjenesten skyldes tilstander som har vært tilstede før tjenesten. Både Hanoa og Helgeland m.fl. konkluderer at det bør tas større hensyn til sosialmedisinske kriterier ved legebedømmelsen.

Jansen/Offerdal finner at det medisinske frafallet er størst i "lavstatusgrupper" (foreldre har lav utdanning), mens de samme "lavstatusgruppene" har den minste søkningen til siviltjeneste. Det innebærer at frafallet på medisinske kriterier tidlig på 70-tallet peker i motsatt retning rent sosio-økonomisk, enn det som oppfattes som problematisk i hht. Vernepliktslovens intensjoner om likhet. Totalfritak er ikke "et privilegium for samfunnets støtter", heller tvert i mot. Militærnektingen har slike kjennetegn, men her stilles det krav til individuelle ressurser på en måte som gjør det uproblematisk om

3 Jansen/Offerdal (1976) finner at fullføringsgraden blant en årsklasse 20-åringer i 1970 er 70-75% innen utløpet av 1974. Vi vet ikke sikkert, men tror at noe av avviket mellom Jansen/Offerdals anslag og Vernepliktsutvalgets anslag skyldes at kriterieriene for overføringer til Sivilforsvaret utvides til å omfatte kjennelsen arb A fom. 1972. Jansen/Offerdal synes å sette grensen for overføringer til Sivilforsvaret ved kjennelsen arb B. I så fall undervurderes overføringene til Sivilforsvaret fra 20-årskullet i 1970.

nektene rekrutteres sosialt skjevt. Det er klarhet og vedvarenhet i nektingsgrunnlaget som er viktig, ikke hvem som tilfeldigvis har ressurser til å overbevise andre om at han har en pasifistisk overbevisning.

Samtidig utelukkes det heller ikke at det kan forekomme varierende praksis i vernepliktsforvaltningen, selv om det er uenighet på dette punktet når det gjelder praktiseringen av Reglement for militær legebedømmelse (P6). Helgeland m. fl. hevder at P6 gir greie retningslinjer som ikke åpner for individuelle vurderinger i den grad at det kan influere på helhetsresultatet, mens Hanoa konkluderer at kvaliteten på legevurderingene kan variere, som følge av tidspress og variasjoner i de militære legers arbeidsrutiner.

1.3 Problemstillingen

Mandatet ber oss å vurdere om, og i hvilken grad, kravkatalogen reguleres etter Forsvarets behov for mannskaper. For å besvare dette spørsmålet har vi skissert gangen fra utskrivning til tjeneste som en utvelgelsesprosess med en tilbudsside og en etterspørselsside (figur 1.2). *Tilbudet* av vernepliktige er regulert av årskullenes størrelse, av endringer i vernepliktsalderen, av kriterier for klassifisering av mannskaper samt endringer i disse kriteriene (P6), og av militærnektningstilbøyeligheten i ungdomsgruppen. Noe forenklet opereres det med to aktører på tilbudssiden: Klassifiseringssystemet og sivilarbeiderne. *Etterspørselen* etter vernepliktige er regulert av kravkatalogen i Totalforsvaret. Det skilles (igjen, grovt) mellom to aktører med ulik innflytelse: Våpenartene og Sivilforsvaret. Vi antar at Forsvaret forsyner seg med mannskaper før Sivilforsvaret kan fylle sine oppsetninger.

Det argumenteres empirisk for (jfr. kapittel 3) at behovene endres lite fra 1970 til 1989 (de er relativt "rigide"), selv om det er en tendens til at den gjennomsnittlige innkallings- og innrykksstyrken er noe mindre på 80-tallet enn den var på 70-tallet. Man kan tenke seg

at "det strategiske spillet" som er skissert i figur 1.2, vil variere med varierende overskudd i rullene. Vår oppgave har vært tredelt:

* Den første oppgaven består i å vurdere om endringer i *kriteriene* for fritak fra verneplikten virker etter hensikten. Klassifiseringssystemet ble endret i 1980 under sesjon og i 1981 under innrykk til førstegangstjeneste for å øke den militære utnyttelsesgraden i vernepliktsmassen.

* For det andre vurderes om, og i hvilken grad, praktiseringen av fritakskriteriene på tilbudssiden (klassifisering, militærnektning) opptrer uavhengig av eller *autonomt* overfor *atferdsendringer* i øvrige deler av vernepliktsforvaltningen. Med dette menes endringer i praktiseringen av kravkatalogen (intervensjoner fra etterspørselsiden) som kan tenkes å påvirke utfallet av f.eks. klassifiseringsprosessen under sesjon, innrykk, tjeneste osv. Vi tenker på endringer i fordelingsrutiner/beslutninger innen Totalforsvaret og manipulering med sammensetningen av vernepliktskøen som vil arte seg som inflasjon/deflasjon i kravkatalogen.

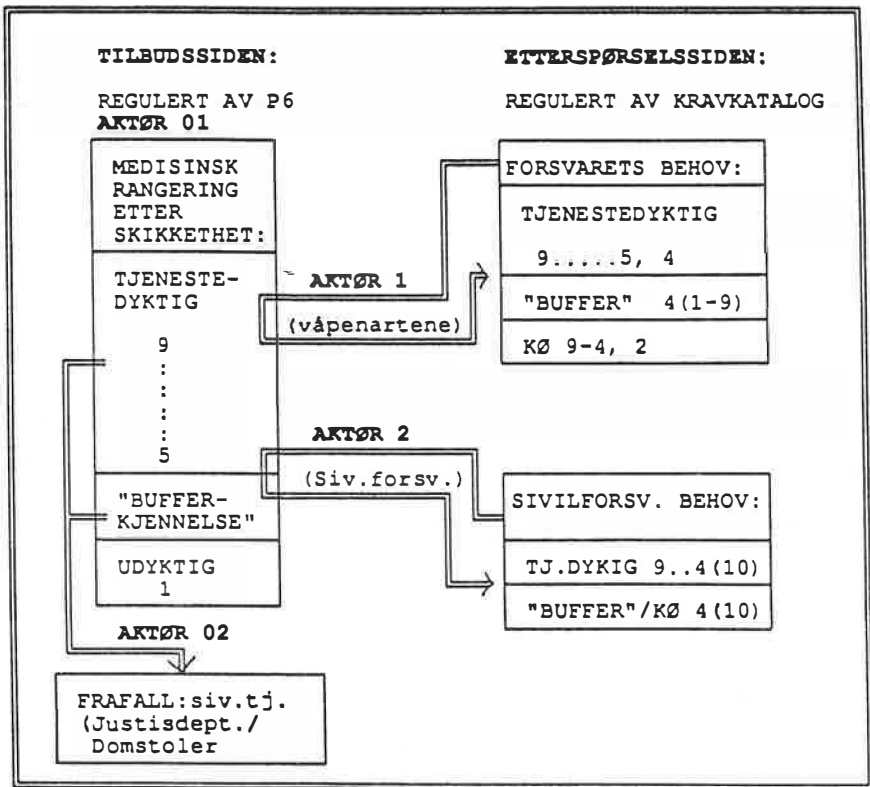
* For det tredje undersøkes hvordan praktiseringen av kriterier på etterspørselssiden og tilbudssiden påvirkes av endringer i *rammebetingelser* for utvelgelsen til verneplikt. Med det menes betingelser som ikke inngår i kriteriene for fritak fra militærtjeneste, f.eks. endringer i årskullenes størrelse og motivasjonsendringer i vernepliktsmassen. Vår viktigste motivasjonsindikator er endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet for ungdom.

Problemstillingen munner ut i 12 konkrete spørsmål, som danner grunnlag for en evaluering av vernepliktsforvaltningen på 70- og 80-tallet (Vedlegg 1). Her skal vi bare kort skissere sentrale indikatorene.

Mannskapstilgang og frafallsandel på landsbasis

Den mest generelle indikatoren på at frafallet reguleres etter behov er om, og i hvilken grad, frafallsandelen svinger i takt med tilgangen på mannskaper. Er frafallssannsynligheten (uansett årsak) høy når

Figur 1.2 Et tankeskjema for handling på aggregert nivå.

Figurforklaring: Tallene indikerer rangering etter helseprofiler. Tallene i parentes angir diagnosegruppe. 4(10) er helseprofilnummer 4 pga. sviktende psykisk helse.

mannskapstilgangen er god, og omvendt? Vi spør f.eks. om endringene i fritakskriterier rundt 1980 har økt den militære fullføringsgraden i vernepliktsmassen, og om det generelt er en tendens til at fritaket "blåses opp" i overskuddssituasjoner (uansett kriterier).

Etterspørselssiden

Indikatorer på at frafallet reguleres etter behov på etterspørselssiden, er om man observerer en annen atferd i vernepliktsforvaltningen i underskuddssituasjoner enn i overskuddssituasjoner. Dette går på konkrete mekanismer for å regulere frafallet fra den militære delen av vernepliktsmassen, som først og fremst er knyttet til praktiseringen av kravkatalogen i våpenartene. Slike mekanismer kan være endringer i fordelingspraksis (og kriterier) mellom våpenartene og Sivildforsvaret og endringer i håndteringen av vernepliktskøen. Finner vi noen eksempler i perioden 1970-89 på at Sivildforsvaret har fungert som avskrivningskanal for et mannskapsoverskudd i våpenartene, og hvordan har dette, eventuelt, påvirket kriteriene for overføring av mannskaper til Sivildforsvaret? Det ligger ingen bebreidelse i problemstillingen. Sivildforsvaret vil opplagt være tjent med økte overføringer i den forstand at etaten bedrer "kvaliteten", medisinsk og på annen måte, på sine mannskaper.

Tilbudssiden

Tilbudssiden er i idealtilstanden strengt regulert av medisinske kriterier for klassifisering av vernepliktige (P6) og av kriterier for alvorlig overbevisning (pasifisme). Den sentrale problemstillingen i vurderingen av vernepliktsforvaltningens tilbudsside er hvor robust den er (i tid og rom) overfor:

- * Endringer i tilgangen på mannskaper, motivasjon i vernepliktsmassen osv. (situasjonen).

- * Endringer i praktiseringen av kravkatalogen i våpenartene (intervensjoner fra etterspørselssiden).

*** Klassifiseringssystemet**

Klassifiseringssystemets uavhengighet av en regulering av frafallet etter behov, undersøkes dels på landsbasis over tid, dels mellom geografiske regioner (Krigskommisariater) i en avgrenset tidsperiode, og dels i forhold til endringer i tilstanden på ungdomsarbeidsmarke-

det. Arbeidsledighet blir av oss oppfattet som en motivasjonsindikator, fordi samfunnstjeneste i seg selv representerer et tilbud om sysselsetting, og fordi samfunnstjeneste gir rett til dagpenger ved ledighet etter dimisjon. Rapporten studerer også to spesielle situasjoner. I de tre nordligste fylkene (KKN) er man hvert år avhengig av overføringer fra Sør-Norge for å dekke sitt mannskapsbehov. Det er det nærmeste vi kommer en situasjon med underskudd i rullene etter 1970. Medfører ulikhet i tilgangen på mannskaper mellom KKe regionale variasjoner i frafallet under sesjon? For det andre spør vi om radikale endringer i inntaket av enkeltgrupper over tid slår ut på frafallsvolumet, og bruker 18-årskullet som indikator. Inntaket av 18-åringer har variert med 400% fra 1977 til 1989.

*** Siviltjenesten**

Siviltjenestens robusthet undersøkes på samme måte. Vi spør om avgangen til siviltjeneste påvirkes av situasjoner med varierende mannskapstilgang, om siviltjenesten reagerer på endringer i utfallet av klassifiserings- og fordelingsprosessen i tid og rom, og om siviltjenesten reagerer på endringer i ytre forhold som ledighetsnivå osv. Her er poenget at det første halvdel av 80-tallet var lang ventetid etter godkjent søknad om sivilarbeid. Dermed kan man tenke seg at insentivene til å søke siviltjeneste reduseres i perioder med høy ledighet når det samtidig er lang ventetid.

2 Fra utskrivning til innrykk

Før vi går over til den empiriske analysen, skal vi kort redegjøre for sentrale avgrensninger i forhold til den almenne verneplikt, viktige endringer i bedømmelseskriteriene for militær tjenestedyktighet og beskrive utvelgelsesprosessen slik den fremtrer i vernepliktsforvaltningens statistikk.

2.1 Verneplikt og vernerett

Verneplikten skal avtjenes uten *unødig* forsinkelse. Vernepliktsloven opererer med en tidsavgrensning for en eventuell ventetid mellom sesjon og førstegangstjeneste, som skal ivareta hensynet til både *verneplikten* og *vernereppen*. Førstegangstjenesten skal i prinsippet avsluttes innen utløpet av det året man fyller 22 år (§11). Hvis dette ikke lar seg gjennomføre, vil fylte 28 år kvalifisere for fritak fra verneplikten. Hvis forsinkelsen skyldes ungdommens "egen forsømmelse", er øvre aldersgrense for verneplikten fylte 33 år (§12).

Vernepliktskøpen (venteliste) aktualiserer på denne måten Vernepliktslovens *rettighetsside*, selv om §12 i prinsippet gir Forsvaret en romslig tidsramme for innkalling og øving av mannskapene. I situasjoner med stor tilgang på kvalifisert ungdom, risikerer den "uønskede" å måtte vente i hele 9 år på innkalling til førstegangstjeneste etter sesjon, uten at dette er problematisk i forhold til Vernepliktsloven. Tidsavgrensningen på fylte 33 år skal på sin side demme opp for *strategisk* atferd for å unndra seg verneplikten. Det er uklart hvor strengt Forsvaret har praktisert dette 33-års kriteriet. Derfor ble Vernepliktslovens §12 endret i juni 1990 (jfr. Ot.prp. nr. 62 (1989-

90): 2) ⁴. Formuleringen "hvis forsinkelsen skyldes hans egen forsømmelse" er endret til "hvis forsinkelsen er forårsaket av ham selv". Dermed vil tidsavgrensningen på fylte 33 år omfatte alle forsinkelser som kan knyttes til egen søknad om utsettelse av verneplikten. Forhold som den vernepliktige selv har kontroll over (ibid:2), omfatter både sosiale-, familiemessige- eller økonomiske forhold, langvarig utdanning og endring av ens alvorlige overbevisning.

2.2 Innskrenkninger i hht. helse og overbevisning

Andre viktige innskrenkninger er knyttet til fritak på *medisinske* kriterier og adgang til å søke fritak på *overbevisningsgrunnlag*.

Fra dyktighetsklasse til kvalifikasjonsprofiler Det medisinske fritaket er regulert av Reglement for militær legebedømmelse, P6. P6 angir hvilke sykdommer, skader og funksjonshemninger som gir grunnlag for innskrenkning av tjenesteplikten og eventuelt, for *totalfritak* på medisinske kriterier.

Dyktighetsklasse på 70-tallet ble tildelt etter en *samlet vurdering* av to kunnskaps-/helsekomponenter: Score på en evnenivåprøve (skala fra 1-9 med middelerdi rundt 5 og tilnærmet "normalfordelt") og registrering/undersøkelse av om vedkommende har feil eller sykdommer som nedsetter funksjonsdyktigheten i felt eller ombord. Dette gav grunnlag for inndeling av mannskapene i udyktige (UD), midlertidig udyktige (MUD), arbeidsdyktige (arb A og arb B) og stridende (str A-C). UD fritas for all tjeneste i Forsvaret, MUD fremstilles for ny legevurdering før endelig medisinsk kjennelse gis, arb B utgjør basisoverføringen til Sivilforsvaret, mens arb A og

4 Proposisjonen Om lov om endring i lov av 17. jull 1953 nr. 29 om verneplikt ble behandlet i Odelstinget 7. juni og i Lagtinget 12. juni 1990.

stridende kan utføre våpentjeneste i Forsvaret. I praksis ble en økende andel arb A fordelt til Sivilforsvaret fra 1972/73 til 1979.

Fra og med 1980 (sesjon) innførte man et nytt klassifiserings-system basert på *kravkatalog*. Kravkatalogen gir en nærmere beskrivelse av de ulike stillingene i Forsvaret og av de kvalifikasjonskravene som stillingene forutsetter mhp. evnenivå, helse, ferdigheter og utdanning. Det som er særlig interessant for oss, er først og fremst de begrensninger i sammenlignbarhet mellom 70- og 80-tallet som kan knyttes til omlegging av den statistiske grupperingen av individer under sesjon, innrykk osv.:

Figur 2.1 Skisse av inndelingen i helseprofiler fom. 1980.

9:	Ingen funksjonsnedsettelse
7:	Liten grad av funksjonsnedsettelse/Høy grad av funksjonsdyktighet
6:	Moderat grad av funksjonsnedsettelse/Betydelig grad av funksjonsdyktighet
5:	Betydelig grad av funksjonsnedsettelse/Moderat grad av funksjonsdyktighet
4:	Høy grad av funksjonsnedsettelse/Liten grad av funksjonsdyktighet
3:	Kjennelse utsatt (bare sesjon)
2:	Midlertidig udyktig (stort sett innrykk og senere)
1:	Udyktig til all tjeneste i Totalforsvaret

Kilde: GKK

* Mens man førte detaljert oversikt over ungdommenes fordeling på dyktighetsklasser på 70-tallet, føres det *ikke* en tilsvarende oversikt over fordelingen på medisinske kvalifikasjonsprofiler etter 1980. Helseprofilnummer er vår hovedindikator på rangeringen av individer etter tjenestedyktighet fom. 1980, og helseprofilnummer inneholder f.eks. ikke evnenivådimensjonen.

* Den statistiske fremstillingen av årsakene til nedsatt kjennelse (*diagnoseinndelingen*) er endret under sesjon, men ikke under innrykk. Innrykksstatistikken på kjennelser og diagnoser er mao. en knagg en mulig sammenlignbarhet kan hektes på før og etter 1980.

Den nye sifferinndelingen i *helseprofiler* er beskrevet i figur 2.1. I forhold til 70-tallets klassifiseringssystem, har de nye kriteriene utvidet adgangen til å gjennomføre våpentjeneste. En 4er er i prinsippet en "stridende", mens en arb B ikke var det. Her gjelder imidlertid ett unntak. Hvis en ungdom tilkjennes dyktighetsklassen 4 pga. sviktende psykisk helse (4-10 kategorien), er ungdommen ikke-stridende. Han vil med stor sannsynlighet bli fordelt til tjeneste i Siviltforsvaret. Alle andre med dyktighetsklasse 4 kan etter omleggingen i 1980, overføres til våpenartene. Vår oppgave har bl.a. vært å undersøke om denne omleggingen har nedfelt seg i en ny fordelingspraksis innen Totalforsvaret.

Militærnekting

En siste betydningsfull seleksjonsmekanisme knytter seg til sivil-tjenesten, dvs. adgangen til å søke fritak fra militærtjeneste av *overbevisningsgrunner*. Kravet som stilles til militærnekteren er at han "ikke kan gjøre militærtjeneste av noen art uten å komme i konflikt med sin alvorlige overbevisning" (Militærnekterloven av 19. mars 1965, § 1). Dette gir adgang til å avtjene 16 måneders sivil-tjeneste i stedet for militærtjeneste. Siviltjenesten sorterer under Justisdepartementet. Det sentrale punkt i Militærnekterloven er at enhver pasifisme enten den er religiøs eller verdslig fundert, regnes som alvorlig overbevisning. Situasjonsbestemt eller selektiv nekting avvises som tilstrekkelig nektingsgrunnlag.

Fritakskriteriene oppsummert

Hvis vi til slutt skal spissformulere kriteriene for fritak fra militær-tjeneste kan man si at man *søker* om adgang til sivil-tjeneste, man *fordeles* til totalfritak av lege og man *fordeles* til siviltforsvarstjeneste - der en legekjennelse ofte inngår som et viktig premiss for fordelingsbeslutningen. Poenget er at mens sivil-tjeneste krever individuelle ressurser, i betydningen evne til å overbevise andre, skal

totalfritak og sivilforsvarstjeneste være regulert av instanser som er uavhengig av den enkeltes ressurser, orientering (motivasjon) eller atferd (dvs. en ressursnøytral og/eller atferdsnøytral bedømmelse).

2.3 Seleksjonsprosessen slik den fremtrer av data

Figur 2.2 illustrerer seleksjonsprosessen slik den fremtrer i GKs årlige registreringer av tilgang på vernepliktige og avgang fra vernepliktsmassen. Det skilles mellom fire faser i inntaket av mannskaper før førstegangstjenesten: Innrulling, klassifisering, fordeling og innrykk. Stadiene 1-3 er knyttet til sesjon, mens stadium 4 berører innkalling til tjeneste.

Avgang fra vernepliktsmassen pga. medisinsk udyktighet registreres under innrulling (tilbakelest), klassifisering og innrykk, mens avgang pga. overføringer til Sivilforsvaret registreres under fordeling og innrykk. Sivilarbeiderne utgjør kontinuerlig avgang over hele prosessen, der omtrent 1/3 tilskrives sesjon og 2/3 tilskrives innrykk og tjeneste.

Mellom hver av fasene i inntaket til førstegangstjeneste er det dessuten knyttet en venteliste eller vernepliktskø. Restansen består av innrullerte, men ikke ferdigklassifiserte mannskaper, ufordelt overskudd består av ferdigklassifiserte mannskaper som venter på fordeling til rulleførerne i våpenartene eller til Sivilforsvaret, mens køen hos rulleførerne består av ferdigklassifiserte, fordelte mannskaper som venter på innkalling til førstegangstjeneste - ufrivillig, eller pga. "forhold vedkommende selv har kontroll over", som det heter i Vernepliktsloven.

Figur 2.2 Inntaks-, kø- og frafallskomponentene.

INNTAKSKOMPONENTER		FRAFALLSKOMPONENTER	
Stadium: Styrke	Køkategori	Diskret frafall	Kont. frafall
1. Stadium: Innrullering	* Gjenstående rest ekstra 18-årskull * Restanse av innrull.sty	* Utl, statsb. * Medisinsk udyktige * Andre slettede	S i v i l l e n e s t e (1/3?) (2/3?)
2. Stadium: Klassifi- sering	* Restansemasse	* Medisinsk udyktige	
3. Stadium: Fordeling	* Ufordelt overskudd	* Siv.forsv	
4. Stadium: Innrykk	* Kø hos rullefører	* Medisinsk udyktige * Siv.forsv	

3 Inntaket fra sesjon til førstegangstjeneste - definert og billedliggjort

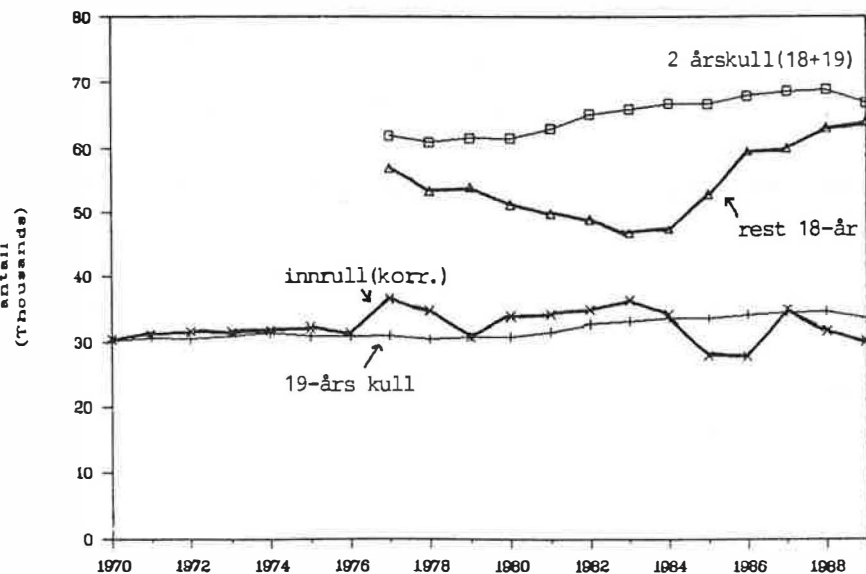
Kapittel 3 diskuterer inntaket av mannskaper fra innrulling, via sesjon til innrykk og førstegangstjeneste ved hjelp av tilgjengelig statistikk for perioden 1970-89. Fremstillingen følger stort sett gangen i utskrivnings- og innkallingsprosessen slik den er avbildet i figur 2.2. Hvordan endres forholdet mellom styrkene i perioden, og hvordan slår endringene ut på vernepliktskøen? Hvor finnes eventuelle "flaskehalser" eller regulatorer i inntaket av mannskaper? Er det noen styrker som inntar en spesielt strategisk posisjon i reguleringen av det samlede inntaket fra innrulling til påbegynt tjeneste? Til slutt spør vi om inspeksjon av vernepliktskøen før fordeling kan hjelpe oss til å identifisere dyktighetsklasser/helseprofiler det er vanskelig å finne plass til i våpenartene. Hvor finnes, eventuelt, fordelingsproblemet?

3.1 Stadiene i inntaket og mellomliggende vernepliktskø

Mannskapene innrulleres på høsten og klassifiseres frem til sommeren neste år det året de fyller 18 eller 19. *Innrulleringsstyrken* har to kilder, representert ved to årsklasser 18- og 19-åringer. De 18-åringene som ikke klassifiseres i løpet av året "bekler" den delen av vernepliktskøen som kalles "gjenstående rest ekstra årskull". Disse vil bli klassifisert neste år (som 19-åringer). Innrulleringsstyrken spesifiseres i statistikken etter at de vernepliktige har passert sesjon, og består av en gruppe som er klargjort for fordeling (alle med medisinsk helseprofilnummer 4-9), en gruppe som slettes av ulike

årsaker - bl.a. pga. medisinsk udyktighet og pga. utenlandsk statsborgerskap -, og en gruppe som skal klassifiseres neste år (restanse). *Klassifiseringsstyrken* er sammensatt av vernepliktige som er innrullert og klassifisert samme år, eller tidligere år (restanse-massen fra året før). *Klassifiseringsstyrken* består av tjenestedyktige og medisinsk udyktige.

Figur 3.1 Årskull (18- og 19-åringer), innrulleringsstyrke (minus utl. statsb.) og gjenstående rest ekstra årskull (18-åringer) 1970-89. Antall i 1.000.

Figur 3.1 viser 19-årskulllets utvikling fra 1970 til idag. På 70-tallet er årskullet relativt stabilt (ca. 31.000 unge menn). På 80-tallet er årskullet jevnt stigende til drøyt 34.000 mann (1987-89). Fra 1970-76 innrulleres ett årskull årlig. Innrulleringsstyrken ⁵ følger stort sett årskullet. Fra 1977 til midt på 80-tallet innrulleres 12-14 mnd. årlig.

⁵ Innrulleringsstyrken inneholder ikke utenlandske statsborgere.

I denne perioden reduseres andelen ikke-klassifiserte 18-åringar fra 10 mnd. av årskullet i 1977 til 5 mnd. i 1983-84. Fra 1985 synker innrulleringsvolumet til 10-11 mnd. av årskullet og gjenstående rest ekstra (18-)årskull øker til 10 mnd. i 1988 og 11 mnd. i 1989. Man er kommet tilbake til utgangspunktet fra 1976/77.

Figur 3.2 viser at innrullerings- og klassifiseringsstyrken er perfekt samvarierende når utenlandske statsborgere lukes ut av innrulleringsstyrken. Når man først innrulleres, blir man også klassifisert. Restansemassen representerer på den måten nærmest et permanent problem for Forsvaret, som ikke påvirker forholdet mellom innrullerings- og klassifiseringsvolum over tid ⁶.

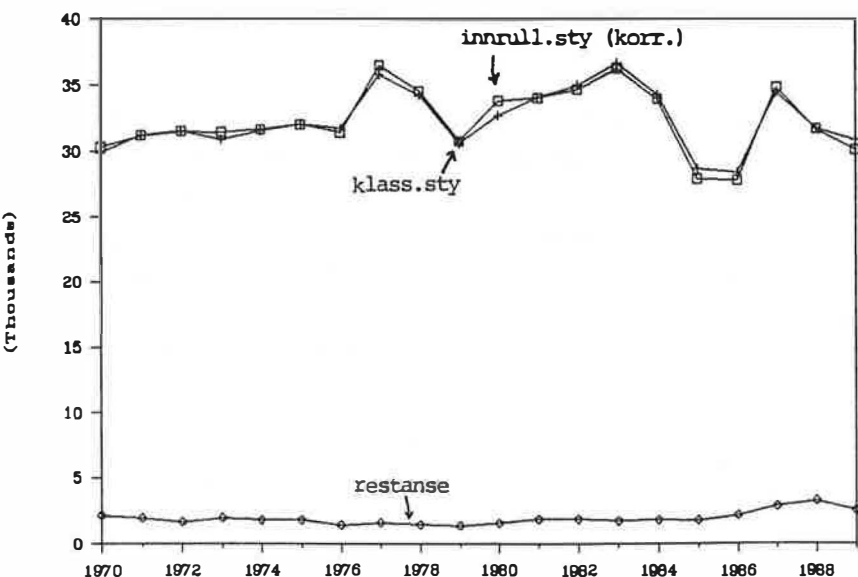
Fordelingsstyrken består av ferdigklassifiserte, tjenestedyktige mannskaper som fordeles til rulleførende avdelinger og institusjoner i Forsvaret og Sivilforsvaret hvert år. Holder vi oss til den opprinnelige klassifikasjonen (jfr. fig. 2.2), ser vi at fordelingsstyrken har to kilder: Klassifiseringsstyrken samme år og *kø av ufordelte* (ufordelt overskudd) fra tidligere år. Ca. 550 av 1.000 fordeles til Hæren, ca. 200 av 1.000 fordeles til Sjøforsvaret, 150-200 fordeles til Luftforsvaret, og de resterende 50-100 fordeles til Sivilforsvaret i perioden.

Figur 3.3 billedliggjør forholdet mellom årlig klassifiseringsvolum, fordelingsvolum og utviklingen av kø mellom sesjon og fordeling (ufordelt overskudd). Samspillet mellom de to styrkene og den mellomliggende vernepliktskøen kan beskrives i fire stadier. Fra 1970-76 fordeles stort sett det samme antall som klassifiseres. Ufordelt overskudd synker først og fremst pga. økt fordelingsvolum til Sivilforsvaret, men også pga. en frafallstopp 1972-73. Fra 1977-79 øker antall klassifiserte, mens fordelingsstyrken er konstant. Ufordelt overskudd øker først og avtar deretter. Fra 1980-83 er klassifiseringsvolumet svakt stigende - årskullene begynner å bli større -, fordelingsstyrken konstant eller svakt stigende, og køen av ufordelte nærmest konstant. Forklaringen på at ufordelt overskudd ikke stiger

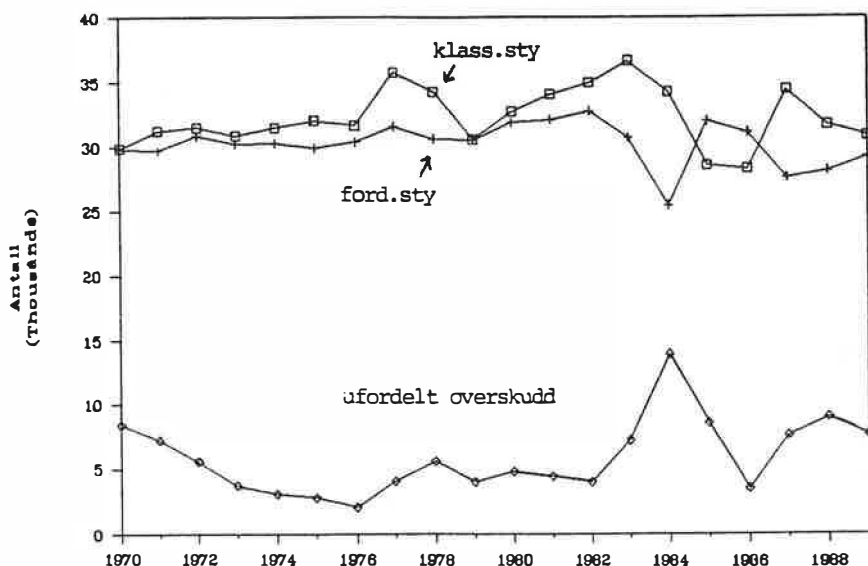
⁶ Sesjonsstyrken består av klassifiseringsstyrken pluss ungdom som har fått kjennelse utsatt.

svakt er sannsynligvis at det medisinske frafallet under sesjon stiger svakt fra et bunnivå i 1980 til mer "normalt" leie i 1983/84 (jfr. figur 4.1). Fom. 1983-84 ser vi tydelig hvordan de to styrkene og den mellomliggende vernepliktskøen henger sammen. Først reduseres fordelingsstyrken to år i rekkefølge (1983, 1984), og avviket i forhold til antall klassifiserte forplanter seg umiddelbart til køen av ufordelte. De to neste årene (1985, 1986) er det for første gang i perioden færre klassifiserte enn fordelte, og køen avtar. I 1987-89 øker igjen klassifiseringsvolumet uten at fordelingsstyrken "responderer", og ufordelt overskudd fordobles til ca. 8.000 mann. Blir man først innrullert, blir man også klassifisert, mens klassifisering ikke automatisk medfører fordeling i 20-års perioden.

Figur 3.2 Innrulleringsstyrken (korrigert for utenlandske statsborgere), klassifiseringsstyrken og restansemassen 1970-89. Antall i 1.000.

Figur 3.3 Klassifiseringsstyrke, fordelingsstyrke og ufordelt overskudd 1970-89. Antall i 1.000.

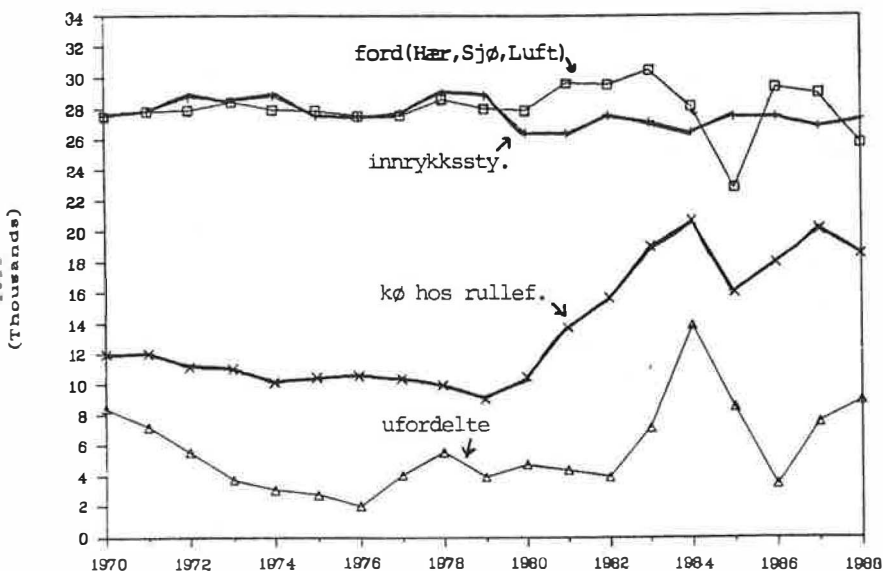
Innrykksstyrken består av mannskaper som innkalles til tjeneste. Ettersom denne styrken ikke er kjent etter 1980, har vi gjennomført en beregning med utgangspunkt i *bevilgede* tjenestegjørende dager i våpenartene. Usikkerheten i anslaget på nivået på styrken og frafallet fra styrken er ca. 3% rundt det lave anslaget. Mellom fordeling og innrykk har vi en kø hos rulleførerne. Den består av fordelte mannskaper som ennå ikke er innkalt til tjeneste ⁷.

⁷ Innrykksstyrken er kjent fra 1970-80. Fom. 1981 er den beregnet som en fremskrivning av innrykksstyrken i 70-årene med utgangspunkt i antall bevilgede tjenestegjørende dager (høyt anslag). I tillegg har vi beregnet et lavt anslag der vi åpner for et underforbruk av tjenester på 1000 mann årlig.

Usikkerheten i anslaget på køen hos rulleførerne er betydelig større enn usikkerheten i anslaget på innrykksstyrken og på det prosentvise frafallet fra styrken. Vi har likevel ett empirisk argument for at vårt anslag på køen er godt. Køen hos (fortsettes...)

Figur 3.4 viser at antall fordelte til de tre våpenartene nesten faller sammen med innrykksstyrken året etter på 70-tallet. I denne perioden er køen hos rulleførerne svakt avtagende. Fom. 1979 ser vi at relativt små årlige forskyvninger i forholdet mellom de to styrkene over tid gir betydelige utslag på køen hos rulleførerne. I løpet av 5 år fordobles køen til 18.000-20.000 mann. Unntaket er årene rundt 1984, da fordelingsstyrken reduseres betydelig, med den konsekvensen at rulleførerne får anledning til å hente ut relativt flere fra "sin" kø av vernepliktige.

Figur 3.4 Fordelingsstyrke (m/ tidsforsyvnng t-1), innrykksstyrke og kø hos rullefører 1970-88. Antall i 1.000.

7 (...fortsatt)

rulleførerne er kjent i 1970 (12.000 mann) og per 1.1. 1989 (ca. 18.000 mann). Ved å sammenstille fordelte til våpenartene 1970-87 med innrykksstyrken 1971-88 (det laveste anslaget) under forutsetning at køen hos rulleførerne talte 12.000 i 1970, predikerer vi en størrelse på køen hos rulleførerne ved utgangen av 1988 på ca. 18.500 mann!

3.2 Samlet vernepliktskø

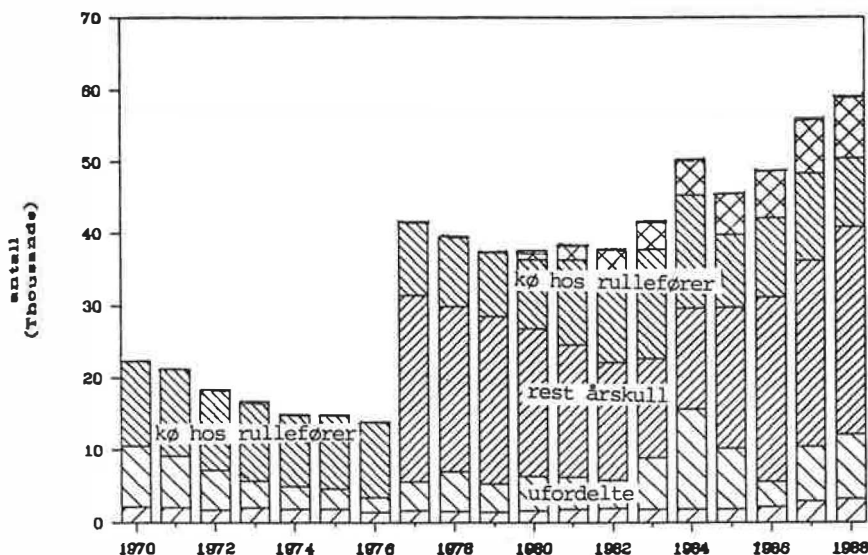
Den samlede vernepliktskøen - inkludert køen hos rulleføreme - er avbildet i figur 3.5. Figuren dekomponerer vernepliktskøen i fire grupper: Restansen, ufordelt overskudd, rest ekstra årskull og kø hos rulleføreme. Køen hos rulleføreme er beregnet med utgangspunkt i to anslag på innrykksstyrken etter 1980. Avviket i de to estimatene er angitt med krysskraverte felt i figuren. Det er det høyeste anslaget på køen hos rulleføreme som stemmer best overens med Forsvarets opptelling i januar 1989 (Kilde: Forsvarets Overkommando). Den samlede vernepliktskøen kan kommenteres i tre intervaller:

* 1970-76: Køen avtar fra ca. 21.000 i 1970 til ca. 14.000 i 1976. Dette har først og fremst sammenheng med at fordelings- og overføringsvolumet til sivilforsvarstjeneste øker fra 1972/73 til 1979.

* 1977-82/83: I 1977 øker køen med ett (knapt) årskull til ca. 42.000. Dette spranget i nivå skyldes at det oppstår en kø før innrulling gjennom reduksjonen i vernepliktsalderen (1977). I høyinntaksfasen frem mot 1982/83 reduseres køen suksessivt (men sakte) til ca. 38.000 mann etter det høyeste anslaget på køen hos rulleførene i Forsvaret. I perioden er det en transport av vernepliktige fra ikke-klassifiserte 18-åringer (kø før innrulling) til ikke-innkalte ferdigfordelte hos rulleføreme i våpenartene (kø hos rullefører).

* Fra 1983/84 til 1988 øker den samlede vernepliktskøen igjen til knapt 60.000 etter det høye anslaget på køen hos rulleføreme. Samtidig har antakelig ca. 8.000 ungdommer søkt om utsettelse av ulike grunner (frivillige) (Kilde: Forsvarets Overkommando). Reell kø eller køen av ufrivillige i dag, utgjør mao. ca. 50.000 mann, dvs. 160-180% av et 80-talls årskull, og 180-220% av et (medio) 90-talls årskull.

Figur 3.5 Samlet vernepliktskø 1970-88. Antall i 1.000.

3.3 Flaskehalsen i inntaket av mannskaper. To argumenter

Bevilgninger til og/eller behov for tjenestegjørende dager under førstegangstjenesten er flaskehalsen i inntaket av mannskaper fra utskrivning til tjeneste. Det første argumentet er gitt i tabell 3.1 og figur 3.6. Tabellen sammenligner de enkelte styrkenes variasjon rundt gjennomsnittsverdien i 20-års perioden.

Tabell 3.1 Variasjonen i styrker og kø før og etter fordeling 1970-88. Gjennomsnitt, standardavvik og variasjonsbredde i prosent av gjennomsnittsverdi.

Styrke	Gjennomsnitt (1)	Standardavik (2)	100*(1/2)	Variasjonsbredde (%)
Årskull	31.800	1.454	4,6	13,2
Innrulering*	32.395	2.467	7,6	27,2
Fordeling**	30.286	1.728	5,9	27,4
Tjenestegj. dager	7.720.000	129.000	1,7	5,2
Innrykk, høyt	28.067	701	2,5	10,1
Ufordelt overskudd	5.765	2.880	50,0	205,4
Kø hos ruleførere	13.641	3.930	28,8	85,3

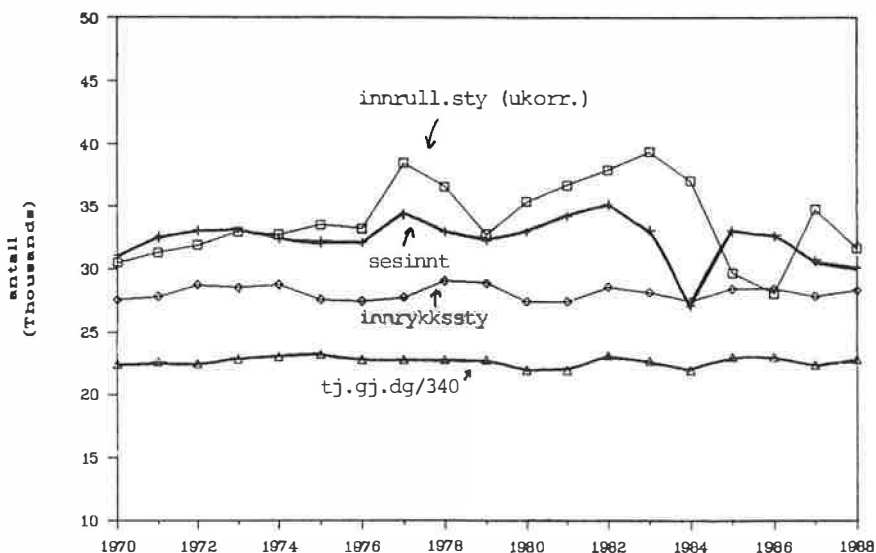
* Innrullingsstyrke minus utenlandske statsborgere.

** Fordelingsstyrke minus fordelte til Sivilforsvaret.

Variasjonsbredden (%) angir differansen mellom høyeste og laveste verdi i perioden i prosent av gjennomsnittsverdien, mens målet $100*(1/2)$ angir standardavvik i prosent av gjennomsnittsverdi.

Kilde: GKK/FSAN/FAFO.

Figur 3.6 Tabell 3.1 billedliggjort. Utvalgte styrker 1970-88. Antall i 1.000.

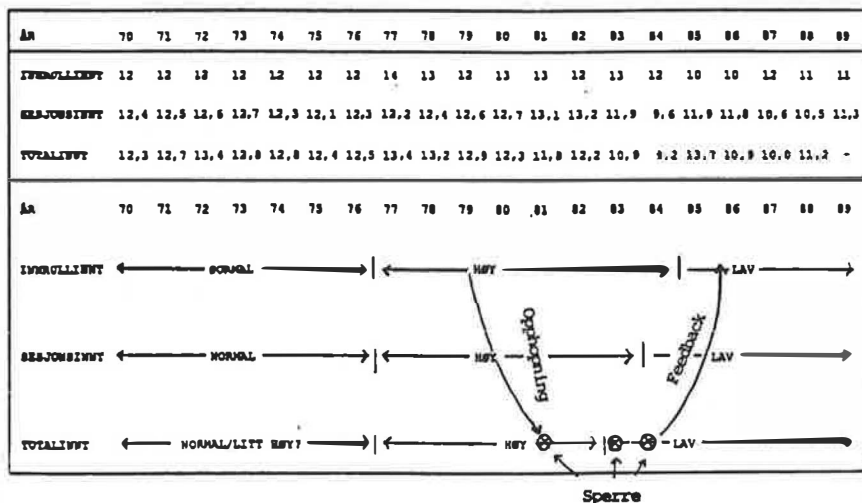

Den "normale" variasjonen i en styrke kan sies å være representert ved variasjonen i årskullet på 70- og 80-tallet. Årskullet varierer med ca. 13% rundt gjennomsnittsverdien i perioden under ett. Variasjonene i bevilgede tjenestegjørende dager er vesentlig mindre enn dette. Mens bevilgede tjenestegjørende dager varierer med noen 100.000 årlig, eller med ca. 5% rundt gjennomsnittet i perioden, varierer innrulleringsstyrken (minus utenlandske statsborgere) og fordelte til våpenartene med ca. 27%, ufordelt overskudd med drøyt 200%, og vårt høyeste anslag på kø hos rulleførerne med drøyt 80%. Det alternative variasjonsmålet (standardavvik i prosent av gjennomsnittsverdi) gir det samme resultatet.

Dess tidligere vi befinner oss i prosessen, dess større synes fleksibiliteten å være (innrulling, fordeling). Den største variasjonen finner vi i køen før og etter fordeling. Dette er igjen en illustrasjon på at et relativt beskjedent avvik mellom styrkene under sesjon og under innrykk produserer betydelige endringer i mellomliggende vernepliktskø. Det er sesjonskapasiteten og ikke innrykkskapasiteten som fremtrer som *virkemiddel* til å *regulere* vernepliktskøene på 70- og 80-tallet, mens innrykksstyrken fremtrer som indikator på *mannskapsbehovet*. Dette behovet varierer lite i 20 års perioden.

Vårt andre argument for at innrykkskapasiteten (bevilgninger og/eller behov) var og er flaskehalsen i inntaket til førstegangstjeneste er skissert i tabell 3.2. Tabellen illustrerer hvordan det "stoppet opp" under innrykk ett til to år i perioden 1981-84 (inntakssperrer). I 1984 låser det seg fullstendig. Da er innrullerings- og klassifiseringsinntaket 13 mnd. av et normalt årskull, det samlede sesjonsinntaket (inkludert inntak fra ufordelt overskudd) *bare* 9,6 mnd., og det totale inntaket fra A til Å (inkludert inntak fra kø hos rulleførerne) *bare* 9,2 mnd. I 1985 kompenseres det lave totalinntaket i 1984 med en økning i samlet sesjonsinntak (11,9 mnd.) og totalt inntak (13,7 mnd.). Dermed tydeliggjøres en tilbakevirknings- eller *feedbackmekanisme* i inntaket av vernepliktige på 80-tallet.

Tabell 3.2 Opphopning og tilbakevirkning i inntaket av vernepliktige 1970-88. Antall måneder av 19-års kullet i perioden.

INNROLLINNT : innrullerte måneder

SESJONSINNT: INNROLLINNT + ufordelt overskudd

TOTALINNT : SESJONSINNT + kø hos rullefører

Økningen i inntaket tidlig i prosessen (innrulling, klassifisering og tildels fordeling) støtte mot en mur i perioden 1981-84 - representert ved størrelsene bevilgede tjenestegjørende dager og innrykksstyrken, som slo tilbake i sesjoneringskapasiteten i to steg. Først ble fordelingsstyrken redusert (1984). Deretter ble klassifiserings- og innrullingsstyrken redusert (1985, 1986). Alt dette kan for såvidt sies å være en virkning av vedtaket om å redusere vernepliktsalderen i 1976/77, inkludert vedtaket om å reversere prosessen i 1983/84.

Fom. 1977 kan perioden karakteriseres ved permanent og økende overskudd i rullene. Vi kan bruke tabell 3.2 som argument for en inndeling av mannskapssituasjonen fra 1970 til i dag i tre faser med følgende kjennetegn (jfr. faseinndeling avsnitt 1.2):

* 1. fase (1970-76): *Normalinntaksfasen*. Inntaket fra innrulling til tjeneste følger stort sett årskullet. Pga. økt overføringsvolum til

Sivilforsvaret 1972-76 og en frafallstopp rundt 1973, reduseres vernepliktskøen suksessivt.

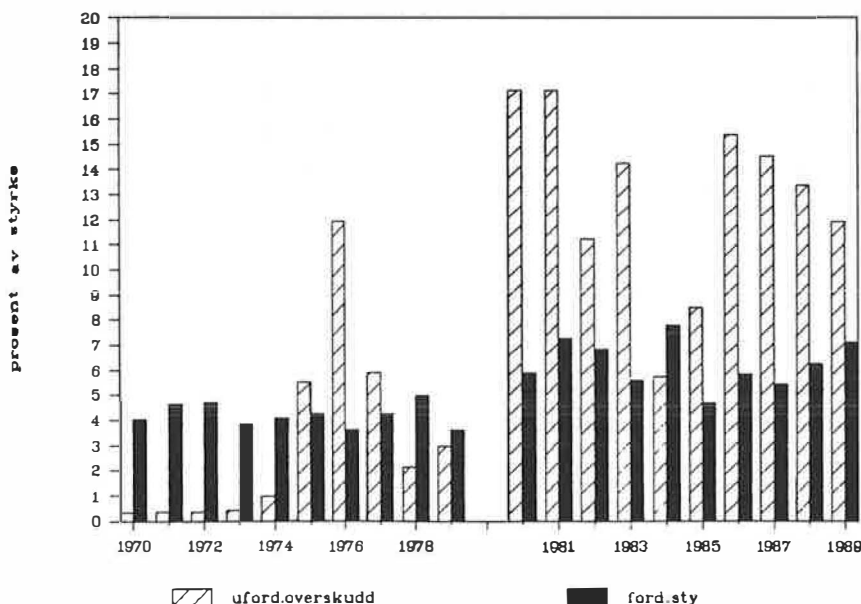
* 2. fase (1977-83/84): *Høyinntaksfasen*. Inntaket fra innrulling til tjeneste overstiger ett årskull. Vernepliktskøen, særlig køen hos rulleførerne øker betydelig.

* 3. fase (1984/85-89): *Lavinntaksfasen*. Inntaket fra A til Å utgjør gjennomgående 11/12 av et normalt årskull. Vernepliktskøen øker, særlig køen av ikke-klassifiserte 18-åringer.

3.4 Hvor finnes fordelingsproblemet?

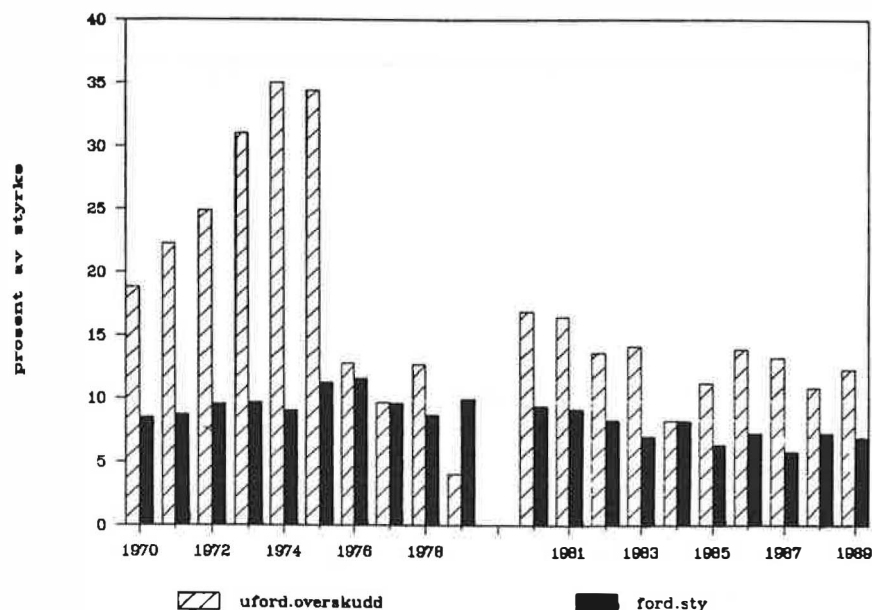
Figurene 3.7 og 3.8 illustrerer at det fordelingsproblemet som var knyttet til dyktighetsklassen arb A tidlig på 70-tallet (3.8), har forflyttet seg til helseprofilen 4 på 80-tallet (3.7). Forklaringen kan være svært enkel. Arb B ble *automatisk* fordelt til Sivilforsvaret, mens arb A ble fordelt innen hele Totalforsvaret på 70-tallet. Samtidig har tilgangen på arb A generelt vært større enn behovene i våpenartene. Problemet ble løst da man "besluttet" å øke fordelingsvolumet av klassifiserte med høyere kjennelser (strid C og arb A) til Sivilforsvaret midt på 70-tallet. Etter 1980 fordeles både helseprofil 4 og 5 innen hele Totalforsvaret, og den problematiske fordelingskategorien blir 4ere som ikke har kjennelsen 4-10 (dvs. på psykisk helse). Vi kan også merke oss at sammensetningen av ufordelt overskudd nærmer seg fordelingsstyrkens sammensetning i perioder med høy andel ufordelte (f.eks. 1984). Ufordelt overskudd fylles opp med stridende. Når andelen ufordelte avtar blir det samtidig klart hvilke kjennelser som er "problemkategorier" under fordeling. Andelen buffere mot totalfritak øker raskt når ufordelt overskudd reduseres, og omvendt.

Figur 3.7 Ufordelt overskudd og fordelingsstyrke etter dyktighetsklasser 1970-89. Andel arb B/siffer 4 i de to styrkene. Prosent av styrke.

Det som er viktig for oss her, er at sammensetningen av ufordelt overskudd (med tilhørende "fordelingsproblemer") sannsynligvis gir et brukbart bilde på sammensetningen av (den ufrivillige delen av) køen hos rulleførerne, særlig i hvilken retning denne køen har endret karakter fra 70- til 80-tallet.

Figur 3.8 Ufordelt overskudd og fordelingsstyrke etter dyktighetsklasser 1970-89. Andel arb A/siffer 5 i de to styrkene. Prosent av styrke.

4 Frafall og fullføringsgrad i vernepliktsmassen

I dette kapitlet kaster vi lys over frafallet fra den aktive styrke. Figur 2.2 illustrerer at frafallet dels er kontinuerlig, dels er knyttet til bestemte stadier i prosessen fra utskrivning til innrykk. Vi diskuterer de tre viktigste frafallskategoriene i tur og orden: Frafall på medisinske kriterier, militærnektning og overføring til sivilforsvarstjeneste.

4.1 Medisinsk frafall

Sesjon

Det medisinske frafallet knytter seg i hovedsak til sesjons- og innrykksklassifiseringen. Klassifiseringsstyrken er spesifisert på dyktighetsklasser i figur 4.1 og tabell 4.1:

Tabell 4.1 Fordelingen på dyktighetsklasser under sesjon 1970-88. Prosent av klassifiseringsstyrken. Gjennomsnitt for 70-tallet og 80-tallet hhv.

REGION	DYKT.KL.	%	(VAR)	HELSEPROF.	%	(VAR)	KOMMENTAR:
L	ARB A	8,8	(8) *	5	7,3	(18) *	MINKER
A	ARB B	3,9	(13) *	4	6,1	(11) *	ØKER
N	UD (yktig)	6,2	(12) *	1 (UD)	5,7	(7) *	UENDRET
D							
E	STRID	81,2	(2) *	9-6	80,8	(2) *	UENDRET
T							
	VARIASJONS- BREDDE, STRID	80 - 83%		VARIASJONS- BREDDE, 9-6	78 - 83%		

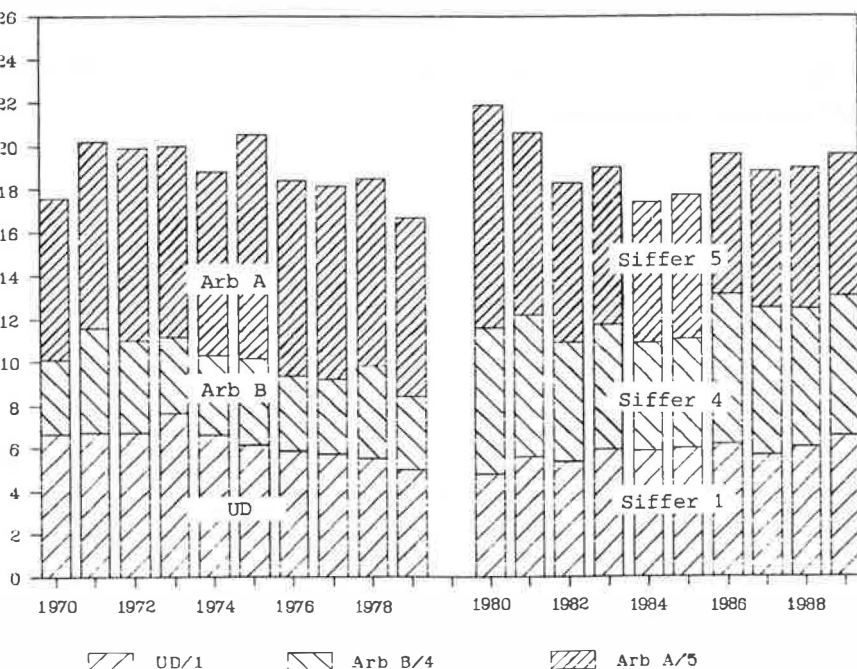
* Tallene i parentesen angir variasjonen rundt gjennomsnittet for 70- og 80-tallet hhv. (standardavvik i prosent av gjennomsnittsverdi).

Kilde: GKK

* Andelen medisinsk udyktige (UD) varierer lite i 20-års perioden, men det er en svak tendens til at den avtar fra 1973 til 1980 og at den øker fra 1981 til 1986. Det medisinske frafallet fra klassifiseringsstyrken utgjør gjerne 5-7% av alle klassifiserte årlig.

* Andelen arb B på 70-tallet er klart mindre enn andelen med helseprofil 4 på 80-tallet. Det ble gjerne generert 3-4% arb B på 70-tallet og 5-7% med helseprofilnummer 4 på 80-tallet. Andelen arb A på 70-tallet er klart større enn andelen med helseprofil 5 på 80-tallet.

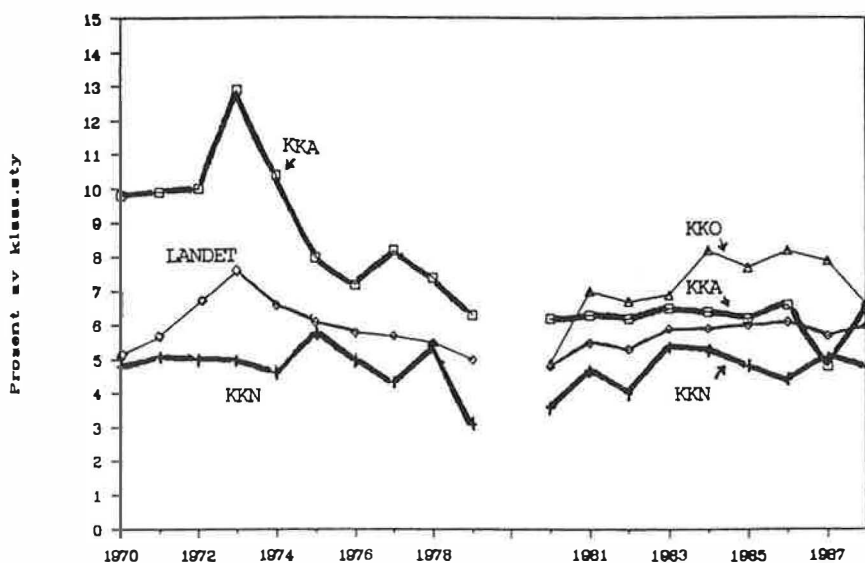
Figur 4.1 Klassifiseringsstyrken spesifisert på dyktighetsklasser 1970-89. Prosent av styrke.

* Summen av "buffere" mot totalfritak (arb A/helseprofil 5 og arb B/helseprofil 4) og medisinsk udyktige (UD) varierer lite over tid. Det innebærer at andelen stridende som ble generert av klassifiseringsstyrken på 70-tallet er lik summen av andelen 9ere, 7ere og 6ere på 80-tallet. Det er gjerne 8 av 10 klassifiserte som fordeles på de tre øverste kjennelsene i hele perioden.

I figur 4.2 ser vi at det har vært en *geografisk utjevning* av det medisinske frafallet under sesjon på 80-tallet. Mens medisinsk frafall i prosent av klassifiseringsstyrken i gjennomsnitt utgjorde 5% i de tre nordligste fylkene (KKN) og 9% i Oslo-området (KKA) på 70-tallet, var udyktighetsandelen gjennomgående 5% i de tre nordligste fylkene og ca. 7% på indre østlandet (KKO) på 80-tallet.

Figur 4.2 Medisinsk udyktighet i ulike landsdeler 1970-88. Prosent av klassifiseringsstyrke.

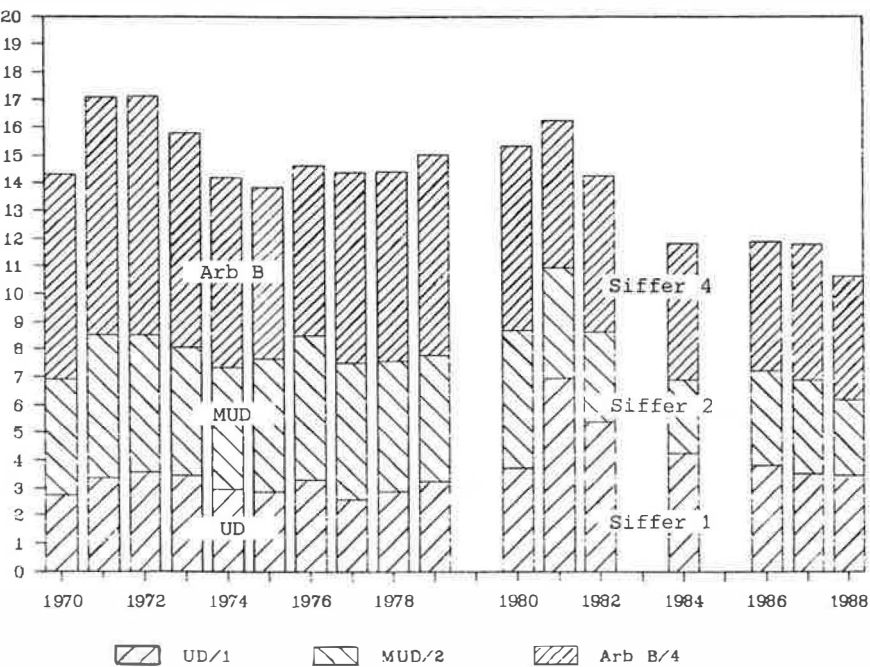
Innrykk og tjeneste

Fordelingen på medisinske kjennelser under innrykk og tjeneste er gjengitt i figur 4.3 og tabell 4.2:

* Medisinsk udyktighet (UD) under innrykk til førstegangstjeneste er høyere på 80-tallet enn det var på 70-tallet, med en klar frafallstopp i 1981-82. Samtidig observerer vi at frafallet synker fom. 1981.

* Vi observerer dessuten en tendens til at andelen som MUDES under innrykk og tjeneste reduseres på bekostning av andelen som fritas direkte. Vi har kalt dette en variant av "Hanoa-effekten" etter

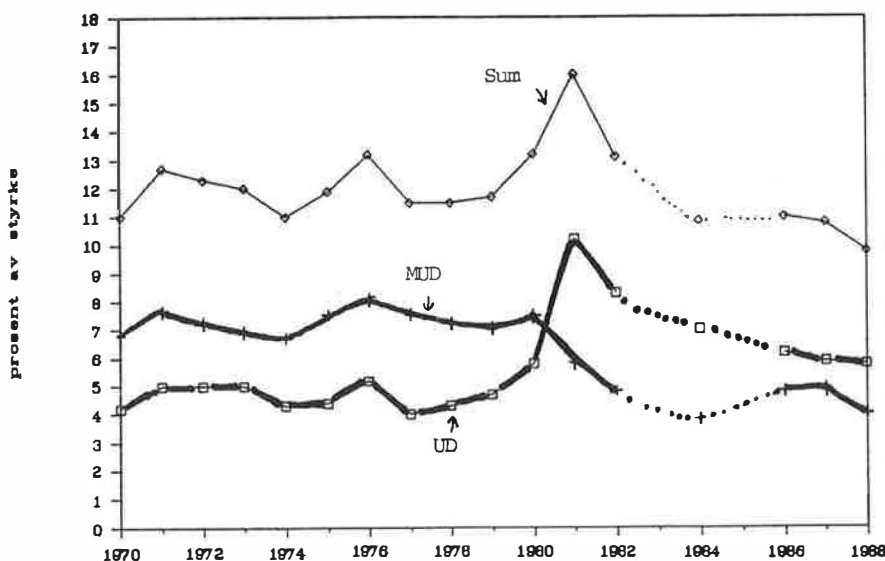
Figur 4.3 Fordeling på medisinske kjennelser under innrykk til førstegangstjeneste 1970-88. Prosent av innrykksstyrke.

Hanoa (1978), dvs. at "grensetilfeller" (mot udyktighet) i større grad avskrives fremfor å nedskrives under innrykk og tjeneste på 80-tallet enn det som var typisk på 70-tallet (figur 4.4). Denne omleggingen av praksis faller sammen med innføringen av nytt klassifiserings-system i Forsvaret (1980/81).

* Andelen 4ere og 5ere er redusert under innrykk og under førstegangstjeneste på 80-tallet sammenlignet med andelen arbeidsdyktige (A og B) på 70-tallet. På dette punktet observerer vi et brudd i fordelingen på bufferkjennelser sammenlignet med sesjon. Endringen er særlig tydelig på helseprofilnummer 4.

Figur 4.4 Andelen medisinsk udyktig (UD) og midlertidig udyktig (MUD) under innrykk og tjeneste 1970-88. Prosent av innrykksstyrke. Hanoa-effekten illustrert.

Tabell 4.2 Nedsettelse til de fire laveste kjennelsene under legemndsartene 1 og 3 1969-88. Gjennomsnitt i prosent av innrykksstyrke.

DYKT KLASSE	1969-80			HELSEPR. NUMMER	1981-88*		
	INNRYKK	TJENESTE	SUM		INNRYKK	TJENESTE	SUM
Arb A {1}	10,5	4,1	14,6	5	4,1	2,1	5,2
Arb B {2}	7,1	3,9	11,0	4	5,0	2,7	7,7
MUD {3}	4,7	2,5	7,2	2	3,2	1,5	4,7
UD {4}	3,1	1,6	4,7	1	4,6	2,7	7,3
Sum {5}							
MUD+UD	7,8	4,1	11,9	1+2	7,8	4,2	12,0
Sum MUD+ UD+arb B	14,9	8,0	22,9	1+2+4	12,8	6,9	17,7

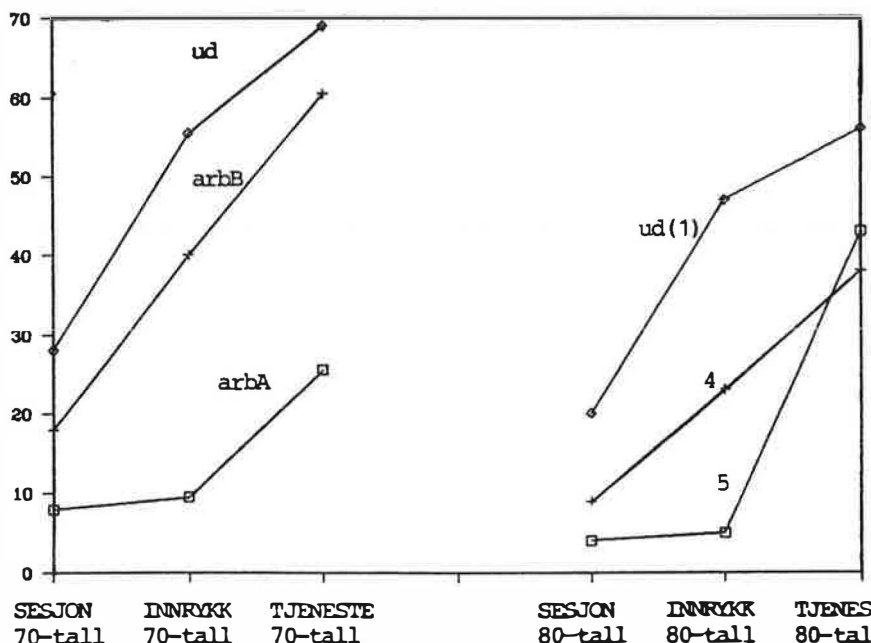
* Mangler observasjoner i 1983 og 1985

Kilde: FSAN/Sanitetsnytt

Kjennelser og diagnoser: Sesjon og innrykk sammenstilt
GKKs og FSANs statistikk tillater også analyse av det medisinske frafallet på diagnosenivå. Det er to trekk ved frafallet som kan fremheves:

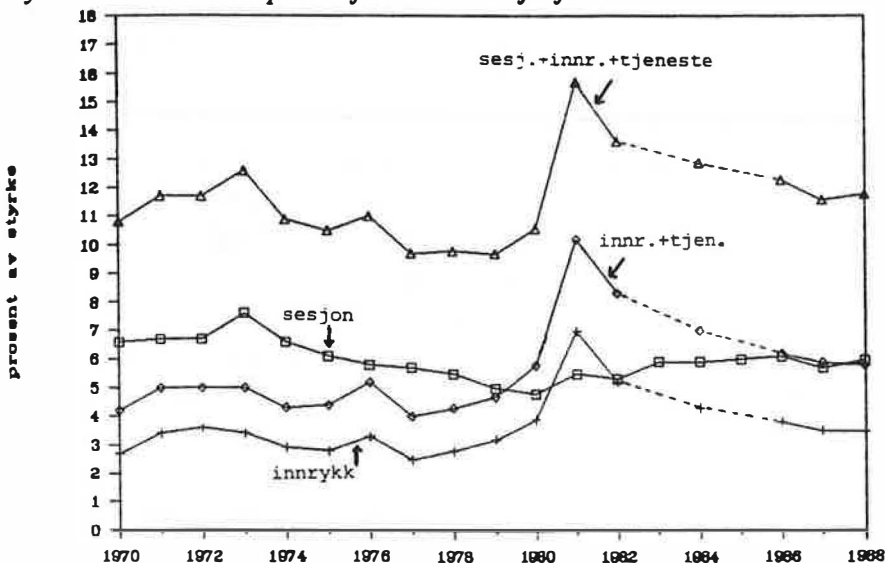
Figur 4.5 illustrerer følgende: Sviktende psykisk helse som årsak til nedsatt kjennelse øker i betydning fra sesjon til tjeneste (uansett kjennelse). Samtidig observerer vi at dess lavere medisinsk kjennelse, dess høyere er andelen vernepliktige som får kjennelsen pga. sviktende psykisk helse. Det er også en tendens til at sviktende psykisk helse har mindre relativ betydning etter 1980 enn tidligere, med unntak for helseprofil 5 (og dessuten MUD) under tjenesten. Dette kan være en indikasjon på at man er noe mer restriktiv med å nedskrive og å dimettere ungdom på psykiske kriterier på 80-tallet enn man var på 70-tallet. Alternativt er kvaliteten på innrykksstyrken bedre, noe vi kommer tilbake til nedenfor.

Figur 4.5 Psykisk helse som årsak til ulike kjennelser under sesjon, innrykk og tjeneste. Gjennomsnitt for 70- og 80-tallet. Prosent.

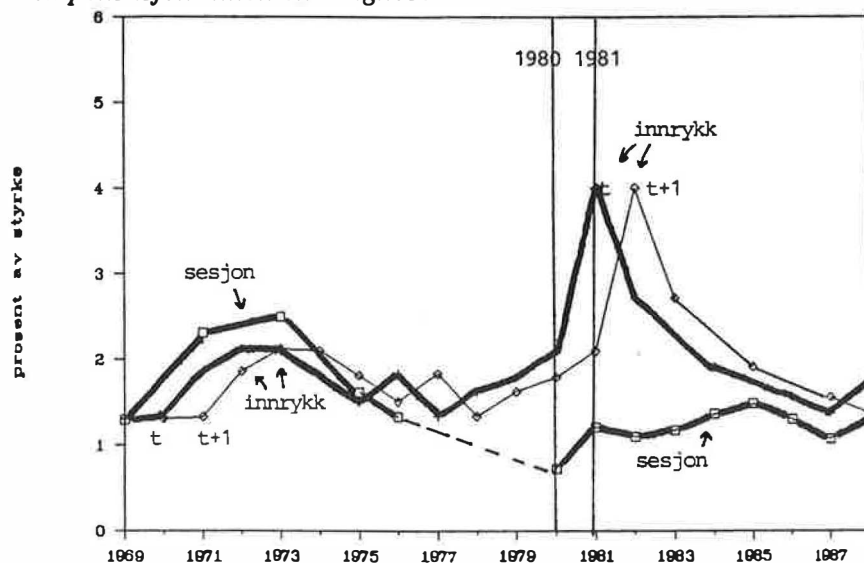

For det andre, illustrerer figurene 4.6 og 4.7 følgende "mekanisme": Det er en tendens til at det foregår en justering i frafallsvolum på medisinske kriterier mellom sesjon og innrykk i perioden sett under ett, i den forstand at når det medisinske frafallet avtar under sesjon en periode, øker det under innrykk ett til to år senere, og omvendt (figur 4.6). Vi ser dessuten at denne *kompensasjonsmekanismen* kan gjenfinnes på diagnosenivå (figur 4.7). Det er den relative bruken av sviktende psykisk helse som fritaksgrunn som "forklarer" justeringen mellom sesjons- og innrykkslegenemnden fra 1970 til idag. Ingen andre diagnosegrupper som kan følges fra sesjon til innrykk fra 1970 til 1988 (ører, øyne, fordøyelse, hud og bindevev og en sammensatt fysisk diagnosegruppe) har denne egenskapen.

Figur 4.6 Medisinsk frafall under sesjon og innrykk i prosent av styrke 1970-88. Kompensasjon innen en frafallsårsak.

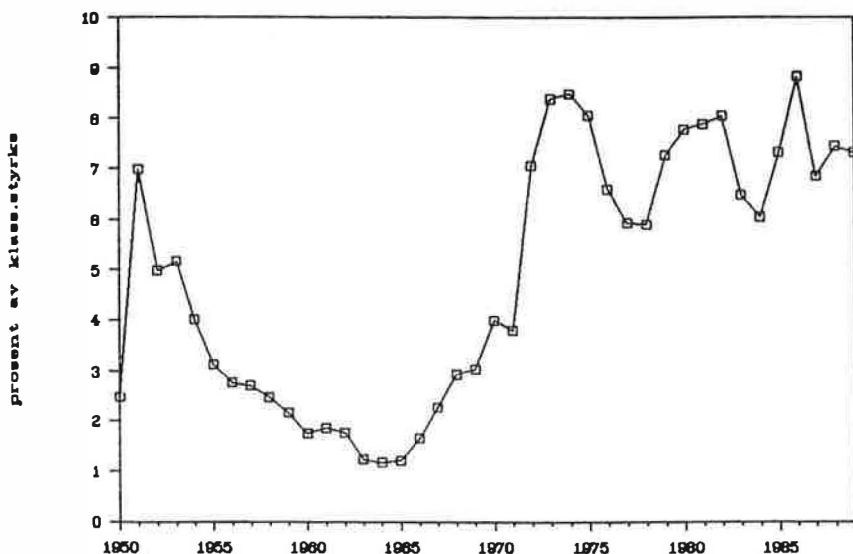
Figur 4.7 Fritak pga. sviktende psykisk helse under sesjon 1969-76 og 1980-87 og under innrykk 1969-88. Prosent av styrke hhv. Kompensasjon innen en diagnose.

4.2 Siviltjenesten

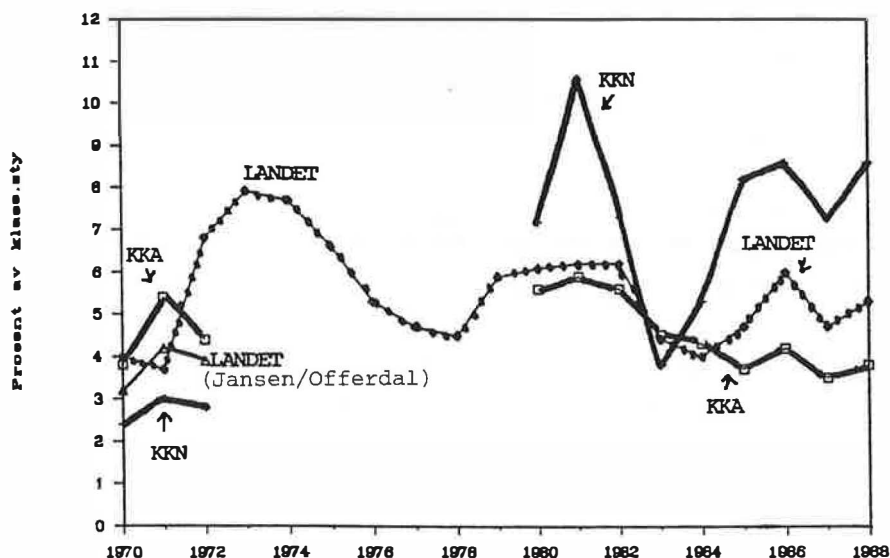
Søkningen til siviltjeneste ble syvdoblet fra midt på 60-tallet til begynnelsen på 70-tallet både når den regnes i prosent av årskullet og i prosent av klassifiseringsstyrken. Mens søknadstilbøyeligheten i ungdomsgruppen har holdt seg på samme nivå siden 1973 (figur 4.8), med ett toppunkt rundt 1980 og ett midt på 80-tallet, har netto avgang til siviltjeneste sunket svakt etter 1973. Årsaken er at andelen tilbakeførte til Forsvaret (frivillig og ufrivillig) er noe høyere på 80-tallet enn på 70-tallet. En nærliggende fortolkning er at siviltjenesten utgjør en slags kulturindikator, eller et bilde på endringer i (politiske) verdier og kulturell orientering i ungdomsgruppen over tid (tidsånd).

Figur 4.8 Søkere av siviltjeneste 1950-89. Prosent av klassifiseringsstyrke.

I utgangspunktet tenker vi oss en grunnleggende "troskap mot verdier" i denne gruppen som helhet. Vi kan også merke oss at nektningstilbøyeligheten i ungdomsgruppen har vært høy tidligere, f.eks. første del av 50-tallet ⁸.

Figur 4.9 Netto avgang til siviltjeneste fordelt på Krigskommisariat (KK) 1970-88. KKA, KKN og landet som helhet. Andel av 20-års kull 1970-72. Prosent av klass.sty. 1979-88.

Kilde: Jansen/Ofverdal (1976) og GKK.

⁸ Den høye militærnektingsandelen rundt 1950 (ca. 7% av klassifiseringsstyrken) skyldes i noen grad en registreringsopphepning fra perioden 1945-49. Umiddelbart etter 2. verdenskrig er det ikke registrert noen militærnektende i Norge (Kilde: Gleditsch/Agøy, 1990). Likevel er nektningstilbøyeligheten i ungdomsgruppen tidlig på 50-tallet vesentlig høyere enn nektningstilbøyeligheten midt på 60-tallet.

Et annet særtrekk ved militærnektingen i Norge siden 1970 er at det sannsynligvis har skjedd en markant geografisk forskyvning i nektingstilbøyeligheten i ungdomsgruppen. Mens Jansen/Offerdal (1976) observerer at militærnektingen hadde størst omfang rundt Oslofjorden (KKA) og minst omfang i de tre nordligste fylkene (KKN) første halvdel av 70-tallet, illustrerer tallene som er innrapportert fra Justisdept. til Generalkrigskommisariatet (GKK) at militærnektingen har størst omfang i de tre nordligste fylkene på 80-tallet. En eller annen gang på 70-tallet har militærnektingens tyngdepunkt forskjøvet seg fra det sentrale østlandet til (særlig) de tre nordligste fylkene.

Gleditsch/Agøy (1990) demonstrerer at mens 7 av 10 sivilarbeidere tjenestegjorde i primærnæringene på 50-tallet, tjenestegjør 7 av 10 sivilarbeidere i helse- og sosialsektoren i dag. Det er også en klar tendens til at andelen religiøse grunner for militærnekting har sunket fra tidlig på 60-tallet. Gleditsch/Agøy knytter det økende innslaget av verdslige nektingsgrunner til den økte sekulariseringen i samfunnet de siste 30 årene.

Endringene i nektingstilbøyelighet i ungdomsgruppen over tid kan forklares på ulike måter. Vi deler forklaringene i fire grupper:

- * Militarisering/internasjonal spenning: Forklaringer som tar utgangspunkt i internasjonale politiske konjunkturer (Gleditsch/Agøy, 1990).

- * "1968-hypotesen": Forklaringer som tar utgangspunkt i den politiske og religiøse radikalisering i ungdomsgruppen tidlig på 70-tallet (Tonstad, 1976).

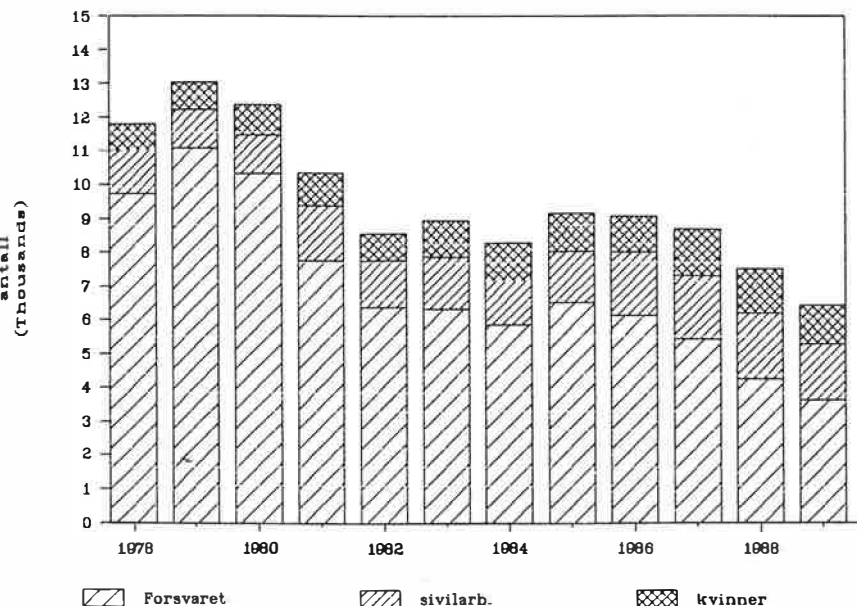
- * Sosio-økonomiske endringer i Norge: Forklaringer som tar utgangspunkt i økt utdanningsnivå, sentralisering osv. (Jansen/Offerdal, 1976).

- * Kopling av frafallsårsaker: Forklaringer som tar utgangspunkt i klassifiserings- og fordelingsprosessen, og som forsøker å kople ulike frafallsårsaker i ett forklaringsskjema. Det er særlig denne siste typen forklaringer som prøves av oss.

4.3 Sivilforsvaret

Den tredje store overføringskategorien fra den militære delen av vernepliktsmassen er overføringer til Sivilforsvaret. På 70-tallet ble periodevis nærmere 15% av klassifiseringsstyrken overført til Sivilforsvaret. På 80-tallet ble denne andelen redusert kraftig i tilknytning til endringen i klassifiseringssystem i Forsvaret. Noe av reduksjonen i overførte mannskaper fra vernepliktsmassen er kompensert med økt innkalling av kvinner og økte overføringer av sivilarbeidere etter avsluttet sivilteneste på 80-tallet (figur 4.10).

Figur 4.10 Sivilforsvarets mannskapsrekruttering 1978-89 fordelt på overførte fra Forsvaret, overførte fra siviltenesten og innkalte kvinner. Antall i 1.000.

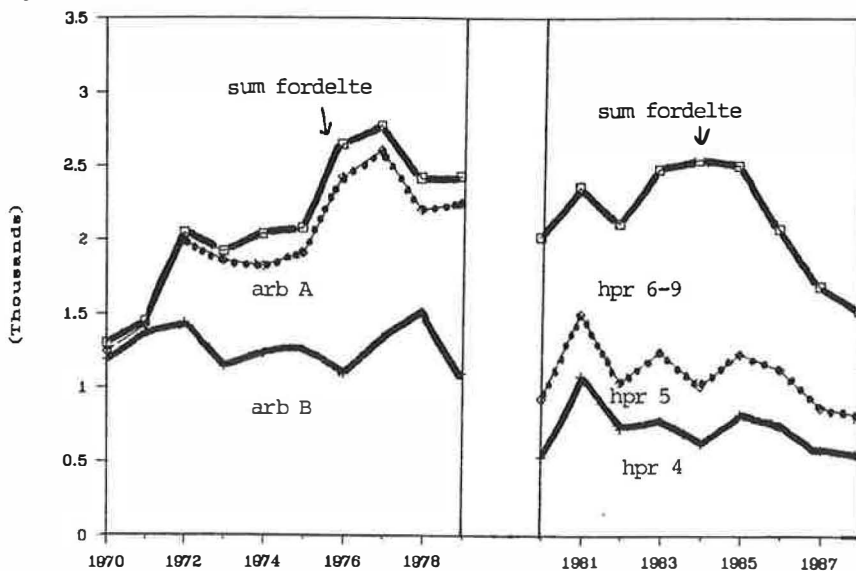
Kilde: Direktoratet for sivil beredskap

Overføring av vernepliktige mannskaper fra Forsvaret til sivilforsvarsoppsetningene har to hovedkilder: Den årlige fordelingen og det årlige fellesuttaket (omfordelinger/enkeltoverføringer, fortrinnsvis av øvde mannskaper). Overføringene er i prinsippet basert på tre kriterier:

- * Lav dyktighetsklasse/helseprofil.
- * Lav score på evnenivåprøven under sesjon.
- * Høy alder.

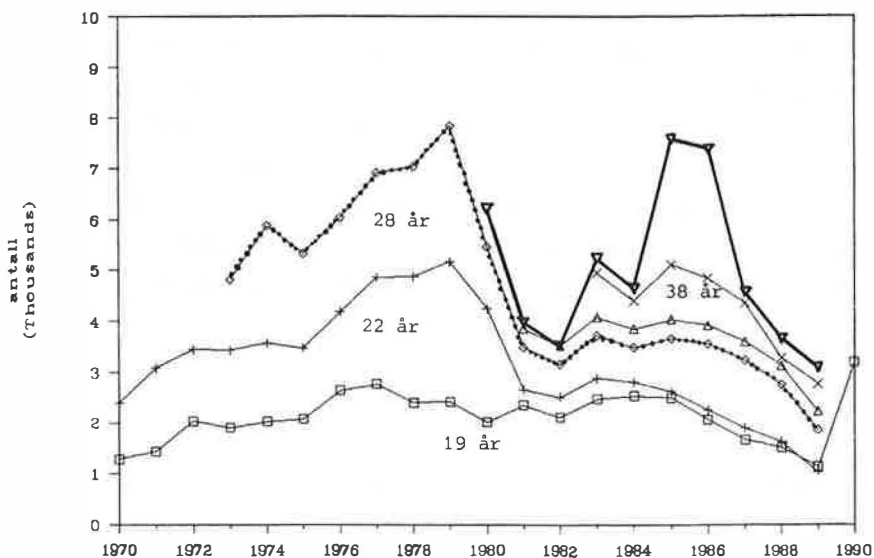
Kriteriene for basisoverføringen til Sivilforsvaret var kjennelsen arbeidsdyktig B på 70-tallet, og kjennelsen helseprofil 4 pga. sviktende psykisk helse på 80-tallet. Innføringen av nytt klassifiseringssystem har åpenbart påvirket overføringsvolumet til Sivilforsvaret fordi kun 10-20% av 4erne får sin kjennelse på psykiske kriterier (jfr. figur 4.5).

Figur 4.11 Fordelte til Sivilforsvaret 1970-89 på ulike medisinske kjennelser. Antall i 1.000.

Dette er en viktig årsak til reduksjonen i overføringen fra Forsvaret til Sivilforsvaret etter 1980. Samtidig er det klart at kriteriene endres over tid. Vi ser (figur 4.11) at økningen i fordelte mannskaper til Sivilforsvaret 1972-79 i sin helhet skyldes økninger i overførte arbeidsdyktig A, og vi ser at mer enn 50% av fordelte mannskaper til Sivilforsvaret på 80-tallet har høyere kjennelse enn helseprofilnummer 4. Brorparten av disse mannskapene har sannsynligvis lavt evnenivå, og ville fått kjennelsen arbeidsdyktig A eller lavere i det gamle klassifiseringssystemet. Mens 8 av 10 fordelte til Sivilforsvaret 1983-89 har evnenivåscore 4 eller lavere, og 6 av 10 har evnenivåscore 2 eller lavere (på en skala fra 1 - lav - til 9 - høy), er andelen hhv. 40% og 7% i fordelingsstyrken.

Figur 4.12 Overførte til Sivilforsvaret 1970-89 etter alder. Antall i 1.000.

Figur 4.12 illustrerer at det har vært en forskyvning i overføringene fra Forsvaret til Sivilforsvaret fra gruppen 20-22 år (hvorav mange øvde) på 70-tallet til gruppen 30-50-åringer (alle øvde) på 80-tallet. Til slutt vil vi nevne at det er betydelige geografiske forskjeller i fordelingsvolumet til Sivilforsvaret. I de seks nordligste fylkene (KKT og KKN) ble gjennomgående 3-4% av fordelingsstyrken overført til Sivilforsvaret på 80-tallet mot 9-13% i resten av landet, noe som dels forklares av ulike fordelingsbehov mellom landsdelene.

4.4 Fullføringsgrad og frafallssannsynlighet

Fullføringsgrad

Når inntaket og frafallet i avsnitt 4.1-4.3 koples, fremgår det at den militære fullføringsgraden i vernepliktsmassen har økt med så mye som 10% fra midt på 70-tallet til slutten av 80-tallet. Mens fullføringsgraden var ca. 65% av (en korrigert) klassifiseringsstyrke tidlig på 70-tallet og ca. 63% midt på 70-tallet, var den ca. 68% i 1983/84 og ca. 73% på slutten av 80-tallet ⁹. Samtidig fullfører minst 90% av sivilarbeiderne 16 mnds. samfunnstjeneste i hele perioden. Inkluderes disse i beregningen for fullført tjeneste, er fullføringsgraden 68-69% gjennom hele 70-tallet, ca. 72% tidlig på 80-tallet og 76-78% siste halvdel av 80-tallet (tabell 4.3 og figur 4.13a og b).

9 Klassifiseringsstyrken er korrigert for det inntaket fra vernepliktskøen mellom klassifisering og innrykk som er nødvendig for å fylle opp innrykksstyrken. Hvis summen av ufordelt overskudd og kø hos rullefører reduseres kommer reduksjonen som tillegg til (observert) klassifiseringsstyrke - prosentueringsbasisen øker. Hvis summen av de to køene øker, kommer økningen som fradrag til klassifiseringsstyrken - prosentueringsbasisen reduseres. Implisitt antar man at frafallet fra køen er lik frafallet fra styrken gjennom denne prosedyren, slik at frafallet er noe undervurdert. Tallene avviker noe fra figur 1.1, fordi vi her baserer oss på de tallene vi selv leser ut av GKK's statistikk.

Tabell 4.3 Beregnet militær fullføringsgrad, medisinsk frafall, overføringer til Siviltforsvaret og netto avgang til siviltjeneste 1970/71-87/88. Prosent av korrigert klassifiseringsstyrke.

År	70/71	71/72	72/73	73/74	74/75	75/76	76/77	77/78	78/79	79/80
Full- førings- grad	65,1	65,0	62,3	63,4	62,6	63,1	63,7	63,5	64,4	62,1
Frafall:										
*Udyktig ¹	15,8	15,9	15,0	14,9	14,9	15,6	13,8	14,1	14,2	14,6
*Sivil- forsvar	15,5	15,6	16,3	14,4	15,0	14,7	17,3	17,5	16,8	17,5
*Sivil- tjeneste	3,6	3,6	6,4	7,2	7,5	6,6	5,1	4,9	4,6	5,8
Sum	100,0	100,1	100,0	99,9	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0	100,0

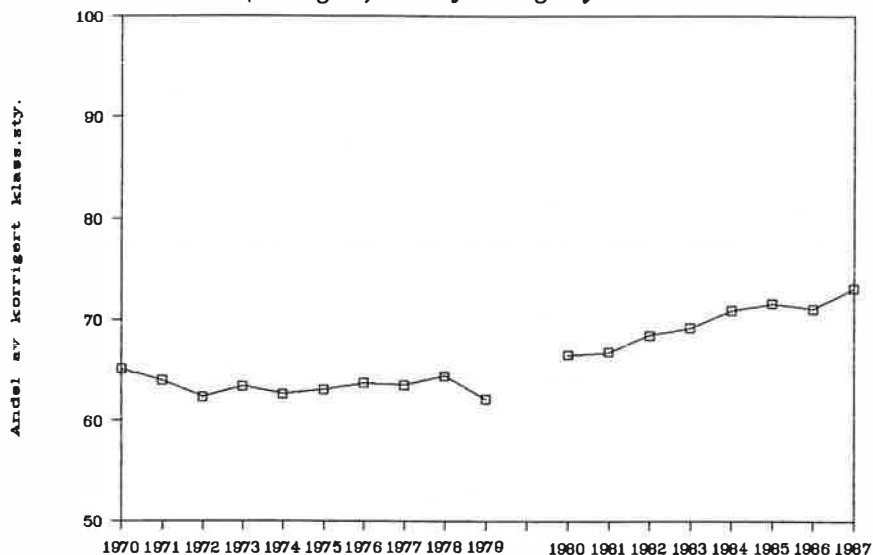
År	80/81	81/82	82/83	83/84	84/85	85/86	86/87	87/88
Full- førings- grad	66,6	66,9	68,6	68,2	71,0	71,7	71,2	73,2
Frafall:								
*Udyktig	17,4	16,1	15,1	14,7	14,1	13,5	13,6	13,6
*Sivil- forsvar ¹	9,7	10,6	9,8	10,6	10,8	10,8	10,0	8,1
*Sivil- tjeneste	5,8	6,3	6,4	6,5	5,0	4,1	5,3	5,0
Sum	99,5	99,9	99,9	100,0	100,9	100,1	100,1	99,9

Tabellforklaring:

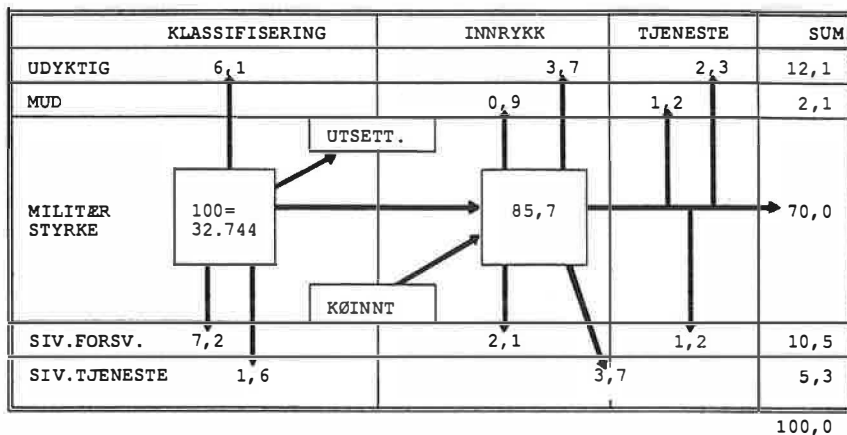
1 Medisinsk frafall er summen av UD under sesjon, innrykk, tjeneste og 60% av MUD under innrykk og tjeneste.

2 Avgang til Siviltforsvaret inkluderer alle fordelte (uansett kjennelse) og alle arb B under innrykk og tjeneste på 70-tallet. På 80-tallet er det strengt tatt bare helseprofil 4 pga. sviktende psykisk helse som faller inn under kategorien "ikke-stridende". 20% av 4erne ble dimittert på dette grunnlaget på 80-tallet. Vi antar at 50% av 4erne overføres under innrykk etter 1981, fordi vi ikke kan se bort fra at noen 5ere på psykiske kriterier og noen 4ere på fysiske kriterier overføres til Siviltforsvarets ruller også etter 1981 (f.eks. kombinert med høy alder pga. ventetid i køen hos rulleførerne). Dette betyr at vår kalkyle sannsynligvis undervurderer virkningen av det nye klassifiseringssystemet på overføringene til Siviltforsvaret fom. 1980. Dermed undervurderes også økningen i fullføringsgrad fra 1970/80 til 1980/81 i beregningen.

Figur 4.13a Militær fullføringsgrad i vernepliktsmassen 1970/71-87/88. Prosent av (korrigert) klassifiseringsstyrke.

Figur 4.13b Avgang fra vernepliktsmassen pga. medisinsk udyktighet, sivilforsvarstjeneste og siviltjeneste fra klassifiseringsstyrken (korrigert) 1982-84. Prosent.

Innføringen av nytt klassifiseringssystem forklarer mellom 1/4 og 1/3 av økningen i den militære fullføringsgraden på 80-tallet ("firkanten" i figur 4.15). Innskrenkningen av kriterier for overføring av vernepliktige til Sivilforsvaret har mao. virket etter hensikten. Vi observerer et brudd i den militære utnyttelsesgraden fra 70-tallet til 80-tallet som faller sammen med overgangen fra dyktighetsklasser til kvalifikasjonsprofiler. "Trekanten" i figur 4.15 utgjør en sammensatt virkning av endret atferd i vernepliktsforvaltningen på 80-tallet og av forskyvninger i forholdet mellom ulike frafallsårsaker i hele perioden etter 1970.

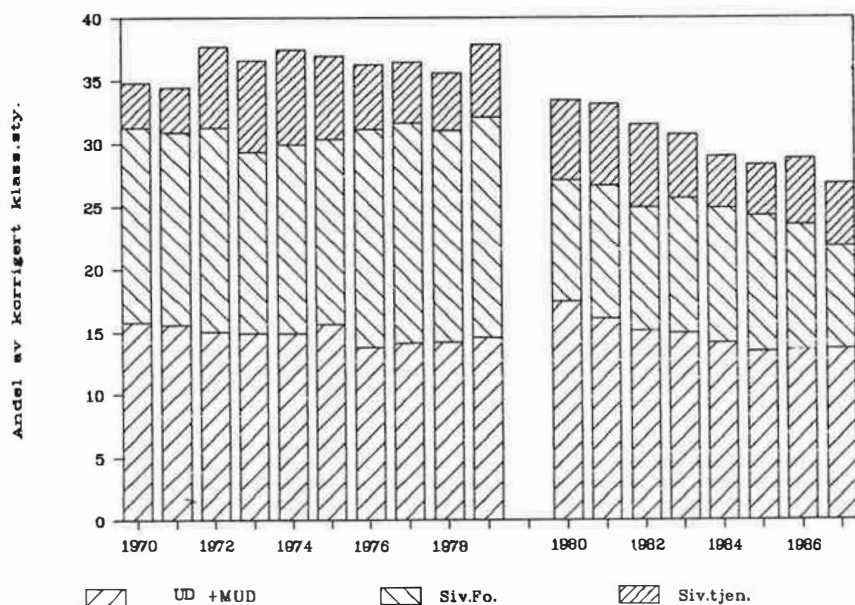
Atferdselementene kan beskrives på minst tre måter: 1) Ventile-ring: Rulleførerne graver dypt i skuffene og henter ut flere med lav helseprofil. Dette arter seg som en frafallstopp på medisinske kriterier under innrykk 1981-82, med forbehold om at noe av toppen kan tilskrives innkjøringsproblemer i forbindelse med det nye klassifiseringssystemet. 2) Grovsortering: En redusert andel av innrykksstyrken fremstilles for ny legevurdering hvert år etter 1980. 3) Frafallsutsettelse: Rulleførerne håndplukker innrykksstyrken etter heseprofil (høy) og alder (lav). Vi observerer ikke denne atferden direkte, men lanserer en hypotese om at dette har skjedd på 80-tallet. Slik atferd vil "forringe" vernepliktskøen og øke frafallet på sikt. Det bør også understrekes at betydelige økninger i køen i seg selv øker frafallet på sikt, fordi frafallet øker med økende ventetid (Jansen/Offerdal, 1976).

Forskyvninger i frafallsmønsteret kan beskrives slik: 1) Konjunktur: Frafallsårsakene - medisinsk udyktighet, overføring til Sivilforsvaret og militærmekting - svinger i takt som ledd i en konjunkturbevegelse. 2) Kompensasjon: Når én type frafall øker, reduseres en annen type frafall, og omvendt, slik at det totale frafallet jevnes ut over tid.

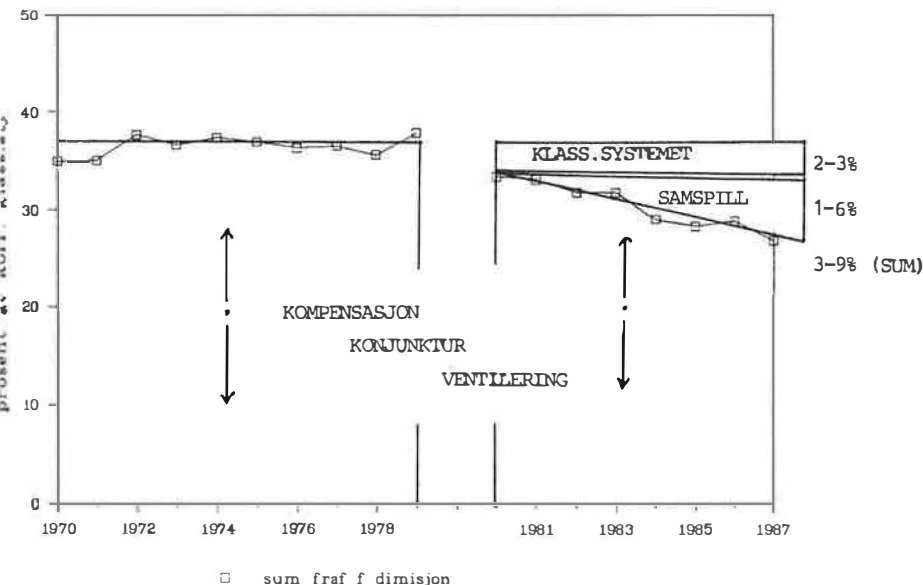
Vår hypotese er at det har skjedd en kompensasjon mellom frafall på medisinske kriterier og overføringsvolumet til Sivilforsvaret siden 1970 (jfr. figur 5.1).

En tredje forklaring på den økte militære utnyttelsesgraden i vernepliktsmassen på 80-tallet kan selvsagt være at vi observerer en forbedring i helsetilstanden i ungdomsgruppen. Vi tviler på denne forklaringen, fordi slike endringer heller arter seg som "en krusning på overflaten" rundt et forholdsvis stabilt leie på frafallet (jfr. 70-tallet), enn som et kombinert skift i nivå på ett tidspunkt ("firkanten") og som en suksessivt fallende trend i frafallet etterpå ("trekanten").

Figur 4.14 Frafall fra den militære del av vernepliktsmassen 1970/71-87/88. Samlet frafall før fullført tjeneste i prosent av (korrigert) klassifiseringsstyrke.

Figur 4.15 En teori om det som har skjedd, billedliggjort geometrisk. Sum frafall (jfr. figur 4.14) før fullført militærtjeneste.

Frafallssannsynlighet

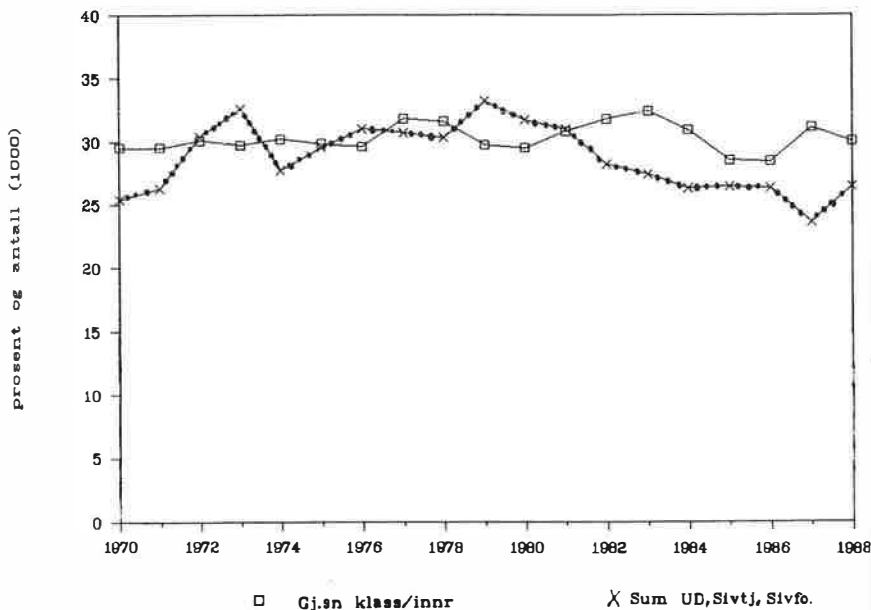
Vi observerer en tendens til at frafallsandelen "blåses opp" i perioder med ekstra stor tilgang på mannskaper. Dette ser vi på to måter:

- * Samlet frafall blant 18-22-åringer utgjør gjennomgående 26% av inntaket i høyinntaksfasen 1977-83/84 og gjennomgående 23% av inntaket i lavinntaksfasen etterpå (jfr. avsnitt 3.3).

- * Med forbehold for frafallstoppen i 1973 - som bl.a. skyldes en markant økning i militærmektingen - er det en klar tendens til at frafallsandelen i prosent av gjennomsnittlig sesjons- og innrykksinntak øker når inntaket øker (nominelt), og omvendt. Etter dette målet øker samlet frafall fra ca. 25% av inntaket tidlig på 70-tallet,

til drøyt 30% rundt 1980, og avtar igjen til ca. 25% siste halvdel av 80-tallet (figur 4.16).¹⁰

Figur 4.16 Gjennomsnittlig inntak av mannskaper under sesjon og innrykk 1970-88. Antall i 1.000. Samlet avgang fra vernepliktsmassen pga. medisinsk udyktighet (UD), militærneking og overføringer til sivilforsvarstjeneste blant 18-22-åringene 1970-88. Prosent av gjennomsnittlig inntak 1970-88.

Brorparten av avviket i frafallsandel fra en kurve som følger inntaksfunksjonen slavisk, kan imidlertid forklares med redusert avgang til siviltjeneste og reduksjon i overføringene til Sivilforsvaret som følge av de nye kriteriene i 1980/81. Det gjenstår fortsatt en effekt på det medisinske frafallet av endringer i inntaket, men den må sies å være relativt liten.

¹⁰ De ulike frafallsandelene skyldes at det første målet er kontrollert for faktisk inntak fra vernepliktskøene (jfr. tabell 3.2), mens det andre målet (figur 4.16) er beregnet ut fra styrkene direkte.

5 Kontinuitet i praktiseringen av fritakskriterier i tid og rom?

Innledningsvis stilte vi spørsmål ved om praktiseringen av kriteriene på modellens tilbudsside (jfr. figur 1.2 - klassifiseringssystem og militærnektning) opptrer uavhengig av adferdsendringer i øvrige deler av vernepliktsforvaltningen. Selv om det er mulig å skille slike momenter i teorien, har det vært vanskelig å skille ut entydige empiriske indikatorer på hva som f.eks. kan tilskrives endringer i praktiseringen av kravkatalogen og hva som kan tilskrives endringer i praktiseringen av fritakskriterier under klassifisering av vernepliktlige (P6). Ved å betrakte tilbuds- og etterspørselssiden i modellen hver for seg, skal vi nå forsøke å besvare de spørsmålene vi stilte innledningsvis (jfr. avsnitt 1.3 og vedlegg 1).

5.1 Tilbudssiden: Klassifiseringssystemet og militærnekterne

Sesjon

1. Sesjonslegemennden opptrer uavhengig på nasjonalt nivå.

På nasjonalt nivå opptrer sesjonslegemennden helt klart uavhengig av Forsvarets behov for å avskrive et mannskapsoverskudd i høyinntaksfasen 1977-84. Andelen medisinsk udyktig (UD) og arb B (basisoverføring til Sivilforsvaret) synker svakt i takt med at inntaket av mannskaper øker på 70-tallet, mens andelen UD øker svakt i takt med at inntaket reduseres på 80-tallet. Denne utviklingen er stikk motsatt av hva man skulle forvente hvis sesjonslegemennden "spilte på lag" med Forsvarets behov for å avskrive et mannskaps-

overskudd i perioden (dvs. inngikk som en av "mekanismene" i behovsreguleringen).

Her er det helt klart at fordelingsvolumet til Sivilforsvaret fungerer som behovsregulator (statistisk, og vel også reelt). Økningen av andelen fordelte arb A og strid C til sivilforsvarsoppsetningene fom. 1972/73 tom. 1979 kan oppfattes som en respons på de signalene som kommer fra sesjonslegemennden. Når legen ikke avskriver overskuddet, gjør GKK/KKene det - som økte overføringer til Sivilforsvaret på nye og utvidede kriterier (jfr. figur 4.11).

2. Sesjonslegemennden er svakt følsom overfor permanente overskuddssituasjoner.

En sammenstilling av utfallet av sesjonslegemenndene med den almene helsetilstanden i landet, slik den gjenspeiles i to nasjonale helseundersøkelser på 70- og 80-tallet (NOS A894, SSB 1977 og NOS B692, SSB, 1987), gir god overensstemmelse mellom indikatorer på fysiske helseproblemer i ungdomsgruppen, men avviker en del på registreringen av de psykiske helseproblemene. Forskjellene i medisinsk frafall mellom landsdelene på 80-tallet, er imidlertid små: I de seks nordligste fylkene (KKN og KKT) fritas gjennomgående 5 av 100 på medisinske kriterier under sesjon på 80-tallet. I Oppland, Hedmark og Buskerud (KKO) er andelen 7 av 100 (jfr. figur 4.2).

Vi observerer at mannskapstilgangen i landsdelene målt som størrelsen på det ufordelte overskuddet, *samvarierer* med nivået på det medisinske frafallet under sesjon. Hvis mannskapstilgangen angis som landsdelenes evne til å bekle sine egne moboppsetninger, er samvariasjonen mellom tilgang og frafall under sesjon neglisjerbar. Det bør også nevnes at utjevningen i medisinsk frafall mellom Sør og Nord fra 70- til 80-årene, har redusert (den statistiske) effekten på utfallet av sesjonslegemennden av variasjoner i tilgangen på mannskaper.

3. Sesjonslegemnden er svakt følsom overfor radikale endringer i inntak av enkeltgrupper (18-åringer).

Vi observerer at inntaket av 18-åringer varierer betydelig i perioden 1977-89. Dette inntaket gir et bilde på hvordan vernepliktsforvaltningen har oppfattet mannskapssituasjonen i våpenartene. Frafallet både på medisinske kriterier og som fordelte til Sivilforsvaret blant 18-åringene, var ekstra høyt da inntaket av 18-åringer var størst (1982-84), men det var samtidig en klar tendens til at særlig frafallet på medisinske kriterier fulgte variasjonene i inntaket av 18-åringer over tid. Konklusjonen er at frafallet under sesjon har vært relativt robust overfor radikale endringer i inntaket av denne enkeltgruppen.

4. Sesjonslegemnden responderer ikke på endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet.

Vi observerer at økninger i ledighetsnivå i de enkelte landsdelene og i landet under ett ikke påvirker det medisinske frafallet under sesjon.

Innrykk

1. Kompensasjon innen en faktor: Psykisk helse

Vi identifiserer en innbyrdes justering i det medisinske frafallet mellom sesjon og innrykk. Når det medisinske frafallet avtar ved sesjon, er det en tendens til at det øker under innrykk, når brorparten av den samme kontingenten kalles inn til tjeneste ett til to år senere. Slippes mange gjennom ved sesjon ett år, økes frafallet under innrykk neste år. Konsekvensen av denne innbyrdes justeringsmekanismen er at endringer i det totale medisinske frafallet fra sesjon og innrykk utjevnes over tid. Denne formen for kompensasjon (innen en faktor) var dessuten så sterk at totalfritaksandelen toppet seg midt i høyinntaksfasen (jfr. figur 4.6).

Det er også interessant å merke seg at det er én diagnosegruppe som fanger opp kompensasjonen mellom sesjon og innrykk over tid, og det er den mest fleksible diagnosen - sviktende psykisk helse. De

andre fire til fem diagnosegruppene ¹¹ som vi har oversikt over fra 1970, motvirker (og reduserer) den justeringsmekanismen mellom sesjon og innrykk som kan knyttes til psykisk helse (jfr. figur 4.7).

2. Hanoa-effekten: Bufferne mot totalfritak "klemmes" på 80-tallet.

Det er en tendens til at andelen midlertidig udyktig (MUD) og andelen medisinsk udyktig (UD) bytter plass rundt 1980. Når kriteriet for overføring til sivilforsvarstjeneste skifter fra arb B til helseprofil 4 (psykisk) i 1980/81, reduseres andelen som MUDes samtidig som andelen som fritas direkte (UD) øker. Vi har kalt dette en variant av Hanoa-effekten etter Hanoa (1978), dvs. at "grense-tilfeller" tendensielt avskrives fremfor å nedskrives under innrykk og tjeneste (jfr. figur 4.4).

Man skal være varsom med å spekulere over hva som faktisk skjer når forholdet mellom andelen MUD og UD endres så markant som ved overgangen fra 70-årene til 80-årene. Forklaringen kan imidlertid være enkel: Erfaringsmessig vender kun 40% av MUDene tilbake til førstegangstjenesten på 70-tallet. Siden summen av MUD og UD under innrykk og tjeneste er mer stabil enn andelen som MUDes og erklæres UD hhv. i perioden sett under ett, kan vi ha observert en innarbeiding av denne erfaringen i praktiseringen av Reglement for militær legebedømmelse (P6) på 80-tallet. Personer som aspirerer til kjennelsen MUD, men som samtidig har en så alvorlig skade eller lyte at de etter all sannsynlighet blir dimittert neste gang, dimitteres kanskje i større grad umiddelbart på 80-tallet enn det som var tilfellet på 70-tallet.

11 Det er ørelidelser, lidelser i øyne, fordøyelse, hud og bindevev samt en indikator på sviktende fysisk helse som kan følges fra sesjon til innrykk gjennom hele 70-tallet og 80-tallet.

3. Innrykkslegenemnden kan være følsom overfor endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet.

Sesjonsklassifiseringen synes ikke å være påvirket av tilstanden på arbeidsmarkedet, mens utfallet av innrykkslegenemnden synes å være det. Både andelen bufferkjennelser mot totalfritak og medisinsk udyktighet under innrykk, reduseres når ledigheten øker, og omvendt. Samvariasjonen er sterkest blant bufferkjennelsene, særlig MUD. Det er mao. de medisinske bufferne som sendes hjem (før de har opptjent dagpengerettigheter) som har den tydeligste responsen på endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet for ungdom. Dette kan tolkes som en indikasjon på at de vernepliktiges motivasjon påvirker utfallet av innrykssklassifiseringen "i marginene".

Siviltjenesten

1. Nasjonalt nivå: Siviltjenesten responderer ikke på endringer i inntaket fra utskrivning til innrykk.

Observasjonen indikerer, isolert sett, at militærnektning kan brukes som en "kulturindikator" i våre modeller (troskap mot verdier).

2. Siviltjenesten responderer på ledighetsnivå når det er ventetid.

Forestillingen om "troskap mot verdier" konfronteres med et mål på "troskap mot interesser" (motivasjon): Endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet for ungdom på 80-tallet. Netto avgang til sivil-tjeneste i prosent av årskullet er relativt sensitiv overfor endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet, når det er ventetid for å påbegynne sivil-tjeneste. Det er empirisk belegg for å hevde at i den grad netto avgang til sivil-tjeneste er indikator på "noe annet" enn militær-nektningstilbøyeligheten i ungdomsgruppen, er det forholdet mellom ledighetsnivå og ventetid i tilknytning til sivil-tjenesten som fanges opp av variasjonene i militærnektningen over tid på 80-tallet. Argumentet for at ledighet kan ha en slik virkning på sivil-tjenesten er helt analogt til argumentet for at ledigheten kan ha en slik

virkning på f.eks. potensielle midlertidig udyktige under innrykk. Siviltjeneste gir dagpengerrettigheter på linje med militærtjeneste etter en stipulert inntekt.

Vi må ta et vesentlig forbehold, og det er at slik samvariasjon kan være tilfeldig. Vi observerer en sammenheng på "makronivå" som ikke trenger å være gyldig på individnivå. Vi kan ha gjennomført en såkalt nivåfeilslutning.

3. Det kan være medisinske årsaker til militærnektning og til avslag på søknad om militærnektning på 80-tallet.

Det er en relativt klar sammenheng mellom utfallet av den medisinske klassifiseringen under sesjon, fordelingsbeslutninger i KKEne, og avgangen til siviltjeneste i de enkelte KKEne på 80-tallet. Det er særlig de geografiske forskjellene i avslagsprosent (på søknad om siviltjeneste) som fanges opp av geografiske forskjeller i medisinsk frafall og i fordelingsvolum til Sivilmforsvaret. Selv om modellenes statistiske forklaringskraft er betydelig (90% i tilknytning til avslagsprosenten), understreker vi det hypotetiske i dette. Vi har et visst empirisk grunnlag for å anta at så ulike frafallskategorier som militærnektning, medisinsk frafall og "skjebnen" til medisinske buffere mot totalfritak kan henge sammen, selv om frafallskategoriene reguleres svært ulikt. Poenget er enkelt, kanskje en del medisinske buffere mot totalfritak i KKEN kompenserer det lave fordelingsvolumet til Sivilmforsvaret selv, ved å søke om fritak fra militærtjeneste pga. alvorlig overbevisning. I KKE er det mer sannsynlig at det har forekommet en kompensasjon under innrykk til førstegangstjeneste, og da, fortrinnsvis, en kompensasjon som er knyttet til bruken av sviktende psykisk helse som fritaksgrunn. Fortsatt kan vi ha gjennomført en nivåfeilslutning.

Her er det viktig å være oppmerksom på at avslagsandelens sterke følsomhet overfor geografiske forskjeller i medisinsk frafall og overføringsvolum til Sivilmforsvaret faktisk er en indikator på at kriteriene for alvorlig overbevisning fanger opp en del av søknader som kan være medisinsk betinget, noe de jo skal gjøre. Man kan

meget vel "føle med" disse søkerne, fordi de i andre KKe med større sivilforsvarsbehov, sannsynligvis ville blitt overført til Sivilforsvaret. Det forhindrer altså ikke at denne observasjonen indikerer at praktiseringen av kriteriene for alvorlig overbevisning kan være relativt robust overfor forskjeller i utfallet av klassifiseringen og fordelingen mellom KKe på 80-tallet.

5.2 Etterspørselssiden: Praktisering av kravkatalogen

Innføringen av nytt klassifiseringssystem forklarer mellom 1/4 og 1/3 av økningen i fullføringsgrad på 80-tallet. Innskrenkningen av kriterier for overføring av vernepliktige til Sivilforsvaret har mao. virket etter hensikten. Samtidig observerer vi at det er andre tilpasninger på etterspørselssiden i modellen (jfr. figur 1.2) som kanskje er bedre egnet til å forklare det som skjer med fullføringsgraden på 80-tallet enn omleggingen av klassifiseringssystemet i Forsvaret (jfr. figur 4.15).

1. Ventilering rundt 1980?

Frafallstoppen i 1981-82 uttrykker nødvendigvis ikke en mer romslig praktisering av de medisinske kriteriene i seg selv, ettersom praktiseringen av kravkatalogen i våpenartene kan påvirke resultatet av legenemndsarbeidet via ulik håndtering av køen hos rulleføerne. Frafallstoppen kan skyldes "ventilering", dvs. at den ufrivillige, eller tilgjengelige, delen av køen begynner å bli så liten at man må hente ut flere med lav helseprofil og høy alder. Etter våre beregninger, kan dette meget vel være tilfellet rundt 1980. Rulleføerne hadde sitt laveste nivå på køen (ca. 9.000 mann) i 1978-79 og kan ha gravd dypt i skuffene rundt 1980. Dersom helseprofilene i køen gjennomgående er dårligere enn blant mannskaper som ikke oppholder seg i kø, vil den ekstra innkallingen av mannskaper fra køen synliggjøres

som en ekstra frafallstopp i 1981 og et høyt frafall også i 1982 (jfr. figurene 3.4, 4.6 og 4.7).

2. Frafallsutsettelse 1982-88.

Når vi observerer en reduksjon i totalfritaket på 80-tallet (økning av fullføringsgraden i vernepliktsmassen), er det dessuten fristende å konkludere at helsetilstanden i disse kontingentene er bedre enn i andre, og/eller at det har vært en tilstramning i bruken av P6 under innrykk, som har begrenset adgangen til fritak sammenlignet med tidligere. Det som kan ha skjedd, er at innrykksstyrken håndplukkes i rullene, slik at den normale nedskrivningstakten fra ulike helseprofiler reduseres. Under forutsetning av en 10% nedskrivningsandel ved innrykk, viser våre beregninger at sammensetningen av køen hos rulleførerne i løpet av 80-årene endres fra en 90-10(%) -fordeling på helseprofilnummer 6-9 og 4-5 hhv. rundt 1980 til en 10-90(%) -fordeling rundt 1988 (jfr. figur 4.15, "trekanten").

Dette er to eksempler på at det kan være matchingen av mannskaps-tilgang og behov hos rulleførerne som "former" utfallet av klassifiseringsarbeidet, og ikke særtrekk ved ulike klassifiseringsnemnder. Empirisk makter vi ikke å skille strengt mellom praktisering av fritakskriterier i betydningen kriterier som reguleres av P6, og praktisering av kravkatalogen i betydningen de krav som stilles til mannskaper som skal bekle ulike stillinger i våpenartene. Konklusjonen vår er derfor at det primært er tale om en endring av kravkatalogen, knyttet til veksten i køen hos rulleførerne fra 1979 til 1984, og sekundært et samspill med praktiseringen av P6 under innrykk til førstegangstjeneste på 80-tallet.

3. Grovsortering før klassifisering under innrykk på 80-tallet.

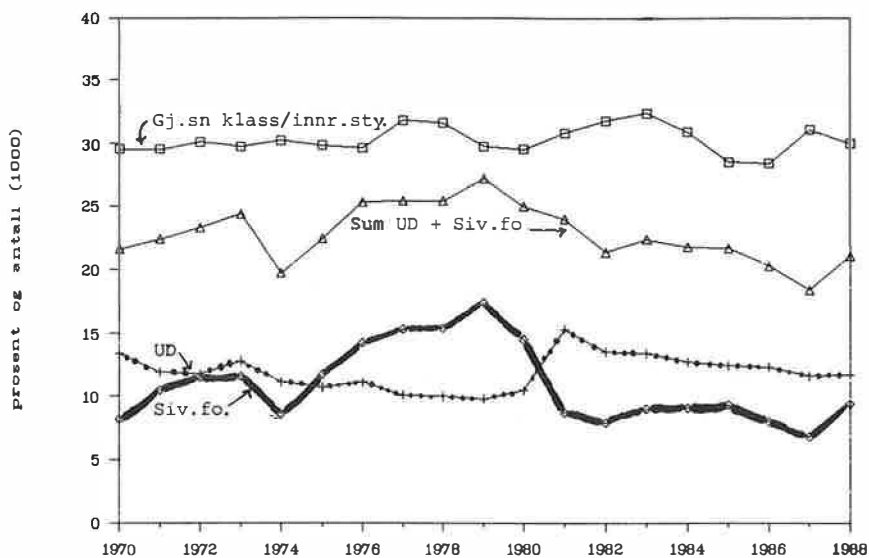
Vi observerer en atferdsendring under innrykk som kompliserer årsak-virknings-sammenhengene. Suksessivt mindre andeler av innrykksstyrken ble fremstilt for legevurdering på 80-tallet. I 1980 ble ca. 8 av 10 fremstilt for ny vurdering. I 1988 hadde denne

andelen sunket til ca. 6 av 10. Dette fenomenet, som vi har kalt "grovsortering", kan i seg selv forklare økningen i fullføringsgraden fra 1981 til 1988 (jfr. figur 4.15, "trekanten"). Vi kan ikke annet enn å operere med frafallsutsettelse og grovsortering som to konkurrerende forklaringer på det fenomenet vi har observert. Man kan tenke seg at en utvelgelse fra køene har redusert behovet for ny legevurdering under innrykk, men dette har vi ingen mulighet til å dokumentere med våre data.

4. Kompensasjon mellom faktorer: Medisinsk fritak og overføring til Sivildforsvaret.

Hvis vi konkluderer at kompensasjon innen en faktor virker utjevnnende og stabiliserende på én type frafall over tid, dvs. justeringen forsterker tendensen til klar og vedvarende praktisering av disse kriteriene over tid, vil tilløp til kompensasjon mellom frafallsårsaker måtte vurderes stikk motsatt, selv om også denne formen for justering utjevner forskjeller i (det totale) frafallet over tid. Vi har observert en tendens til kompensasjon mellom endringer i overføringsvolumet til Sivildforsvaret og det medisinske fritaket under innrykk og tjeneste. Vernepliktige med bufferkjennelser mot medisinsk udyktighet fra sesjon som fordeles til våpenartene på 80-tallet, synes å ha stor sannsynlighet for å bli fritatt likevel, men nå på medisinske kriterier under innrykk. Denne kompensasjonen kan ha redusert (brutto)virksomheten av det nye klassifiseringssystemet etter 1980/81, ved at innrykksklassifiseringen har respondert på den radikale reduksjonen i overføringsvolumet til Sivildforsvaret med økt medisinsk fritak under innrykk.

Figur 5.1 Overføringer av 18-22-åringer til Sivilforsvaret og medisinsk frafall tom. tjeneste 1970-88. Prosent av gjennomsnittlig klassifiserings- og innrykksstyrke i perioden. Gjennomsnittstyrke i antall 1.000.

Et klassifiseringssystem som ikke øker avskrivningstakten i overskuddssituasjoner, gir i prinsippet Forsvaret to frihetsgrader til å regulere mannskapstilgangen etter behov. Enten må kriteriene for overføringer til sivilforsvarstjeneste endres, eller så må overskuddet lagres i en vernepliktskø og avskrives på et senere tidspunkt. Fom. 1972-73 observerer vi at både nedskrivningstakt (andelen arb B) og frafall (UD) under sesjon synker. Samtidig observerer vi at fordelingen av arb A og stridende til Sivilforsvaret øker. På 80-tallet skjer det motsatte, og nå er det helseprofilene 6-9 som skrumpes i takt med at frafallet under sesjon øker. Vi har tolket denne atferden som en respons på "signalene" fra et autonomt klassifiseringssystem under sesjon. Samtidig kan kompensasjonen mellom overføringsvolumet til Sivilforsvaret og det medisinske frafallet under innrykk til første-

gangstjeneste indikere at en del potensielle arb B i det gamle systemet avskrives likevel, når de kommer på "moen".

Sett med Sivilforsvarets øyne er overskuddssituasjoner gunstige, fordi den medisinske kvaliteten på unge overførte øker. Samtidig får etaten et eget kø- eller overskuddsproblem pga. sin begrensede utdannings- og øvingskapasitet.

Fortsatt må vi trå varsomt fordi kompensasjonen mellom overføringer til Sivilforsvaret og medisinsk frafall peker i samme retning som den observerte justeringen mellom MUDing og medisinsk fritak under innrykk til førstegangstjeneste i perioden sett under ett (Hanoa-effekten). Hvis man antar at Hanoa-effekten er en respons på omleggingen av klassifiseringssystemet, kan man konkludere at legemnemdene i våpenartene overtar deler av den avskrivningsfunksjonen eller "oppgaven" som overføringene til Sivilforsvaret hadde på 70-tallet. Hvis rekkefølgen snus, vil Hanoa-effekten representere en uavhengig "beslutning" som motvirker den kompensasjonen som er knyttet til forholdet mellom medisinsk frafall i våpenartene og overføringsvolumet til Sivilforsvaret (fortrinnsvis av 18-22-åringer). Den nye tilpasningen mellom MUD og UD under innrykk fremtrer i så fall som et "forsvar" for legemnemdenes autonomi vis a vis behovsreguleringen (og ikke som et element i behovsreguleringen).

5.3 Vernepliktsforvaltningen: Autonom eller behovsregulert?

Vurderingen av vernepliktsforvaltningen på 70- og 80-tallet er oppsummert i figur 5.2. Figuren angir om "aktørene" har forsvart sin autonomi eller om den er underlagt en form for behovsregulering. Det angis også om denne reguleringen, eventuelt, er "sterk" eller "svak".

I alt 6 av 9 indikatorer på medisinsk frafall og overføringer til sivilforsvarstjeneste, peker mot én eller annen form for behovsregulering. Samtidig fremtrer størrelsen på vernepliktskøen og overføringsvolumet til Sivilforsvaret (også endringer i kriterier for hvem som har lav nok grad av tjenestedyktighet) som klart de viktigste virkemidlene i så måte. Alle indikatorene på etterspørselssiden har fått merkelappen "sterk".

I pro et contra listen får klassifiseringssystemet merkelappen "svakt behovsregulert" på 3 av 6 indikatorer. Klassifiseringssystemet kan vurderes som relativt robust (autonomt) overfor ulike intervensjoner fra etterspørselssiden i vernepliktsforvaltningen.

En samlet vurdering

Betraktes klassifiseringen under ett, som et middel til å regulere frafallet etter behov, f.eks. sammenlignet med fordeling og overføring til Sivilforsvaret, er det klart at fordelingsbeslutninger i GKK/KKene er en langt viktigere regulator enn klassifiseringssystemet i perioden etter 1970. Dette gjelder også på felter som kan oppfattes som klassifiseringens "svake punkt":

* Den geografiske variasjonen i medisinsk frafall under sesjon: Mens det medisinske frafallet under sesjon på 80-tallet varierer fra 4,7% av klassifiseringsstyrken i KKN og KKT til 7,0% i KKO, varierer fordelingsvolumet til Sivilforsvaret fra 3-4% av fordelingsstyrken i KKT og KKN til 9-13% i de øvrige KKene. Dette gjør opplagt fordelingsvolumet til Sivilforsvaret til et mye kraftigere uttrykk for variasjonene i mannskapstilgangen til de militære oppsetningene, enn den geografiske variasjonen i medisinsk fritak (og i bruken av psykisk helse som fritaksgrunn) under sesjon på 80-tallet.

* Ventileringseffekten under innrykk som opptrer midt i høyinntaksfasen: Her kan det være galt å konkludere at det medisinske fritaket topper seg når mannskapstilgangen er ekstra god, fordi denne

frafallstoppen kan forklares med henvisning til endret håndtering av køen hos rulleførerne i våpenartene.

* Kompensasjon mellom overføringene til Sivilforsvaret og det medisinske fritaket under innrykk: Vi kan ikke avvise at medisinske buffere mot totalfritak under sesjon har stor sannsynlighet for å bli avskrevet under innrykk hvis de ikke (på forhånd) fordeles til Sivilforsvaret. Samtidig fanges deler av denne justeringseffekten opp av forholdet mellom MUDing og avskrivning (UD) under innrykk og tjeneste. Klassifiseringens følsomhet overfor endringer i overføringene til Sivilforsvaret er kanskje ikke så sterk likevel.

Vår vurdering av det medisinske frafallet generelt, er at sesjonsklassifiseringen er robust overfor endringer i tilgangen på mannskaper. Samtidig kan det være en tendens til at permanente under-skuddssituasjoner påvirker frafallsnivået. Også her må vi åpne for at det er atferd hos de utskrivningspliktige selv, og ikke graden av "romslighet" i bruken av visse diagnoser som forklarer de observerte forskjellene i medisinsk frafall ved sesjon. Hvis fritak på psykiske kriterier under sesjon stort sett må dokumenteres ¹², kan forklaringen på ulikheten i bruken av akkurat denne diagnosen rett og slett være at slik dokumentasjon forekommer hyppigere (oppfattes som mindre stigmatiserende?) i f.eks. KKA enn i KKN, for å nevne to ytterpunkter.

¹² Dvs. at ungdommen har oppsøkt lege, psykiater eller psykolog før sesjon, og bringer med seg en anbefaling til sesjonslegen på selve sesjonsdagen.

Figur 5.2 Behovsreguleringen oppsummert

S I D E	AKTØR	INDIKATOR	SPØRS- MÅL (JFR VEDL 1)	AUTONOMI/ BEHOVSREGULERING/ FØLSOMHET OVERFOR YTRE FORHOLD	STERK/ SVAK
T I L B U D	Klass. systemet	* Endring av kriteriene for medisinsk klass. * Sesjon: 1 Frafall på landsbasis 2 Fraf. blant 18-åringer 3 Fraf. i ulike regioner a:tilgang/kø b:tilgang/mob.oppsetning - Fraf. og ytre faktorer (arbeidsledighet) * Innrykk: 4 UD sesjon vs innrykk, komp. innen en faktor 5 UD vs Siviltforsvar komp. mellom faktorer 6 UD/1 vs Arb B/4 ("Hanoa-effekten") - Fraf. og ytre faktorer (arbeidsledighet)	S2 S3 S11 S3, S12 S4 S3 S3, S8 S3 S4	Etter hensikten Autonom Behovsregulert Behovsregulert Autonom Ikke-sensitiv Sikrer autonomi? Behovsregulert Sikrer autonomi? Sensitiv MUD Ikke-sens UD Sensitiv Hpr 4	 Svak Svak Sterl Svak
	Sivil- tjeneste	* Søknadsvolum: a:Frafall på landsbasis b:Fraf. i ulike regioner c:Fraf. i ulike regioner: (ford. til Siviltforsv) e:Siviltjeneste vs. UD - Fraf. og ytre faktorer arbeidsledighet/ ventetid	S5 S6 S6 S6, S7 S7	Autonom Sensitiv Sensitiv Sensitiv Sensitiv	 Svak Sterl Sterl Sterl
	Forsvaret Forsvaret	7 Frafall vs kø (frafallsutsettelse)	S9	Behovsregulert	Sterl
	Sivil- forsvaret	9 Interessefellelesskap med våpenartene (fordelte/overførte/ omfordelte)	S8	Behovsregulert	Sterl
E T T E R S P Ø R S E L					

Vedlegg 1 Problemstillingen presisert

Vi spør om kravkatalogen reguleres etter Forsvarets behov for mannskaper, og presiserer problemstillingen til 12 spørsmål som vi har forsøkt å besvare i rapporten. Spørsmålene er gruppert etter malen i avsnitt 1.3:

Generelt

S₁: Er det - rent statistisk - slik at utvelgelsen til verneplikt foregår uavhengig av variasjoner i tilgangen på mannskaper, til gitte kriterier og gitte behov?

S₂: Hva er effekten av omleggingen til nytt klassifiseringssystem? Har fullføringsgraden i vernepliktsmassen økt etter 1980?

S₁₀: Er det slik at frafallssannsynligheten endres i takt med variasjonene i inntaket av mannskaper, selv når vi tar hensyn til at fritakskriteriene har endret seg midt i perioden?

Etterspørselssiden

S₆: Hvilken rolle spiller endringer i fordelingsnøkkel mellom våpenartene og Sivilforsvaret i Forsvarets regulering av forholdet mellom tilgangen på mannskaper og frafallet fra vernepliktsmassen etter behov? Finner vi noen eksempler på "interessefellesskap" (mellom våpenartene og Sivilforsvaret) i en situasjon med permanent eller økende overskudd av mannskaper, i den forstand at Sivilforsvaret får økt den medisinske kvaliteten på sine mannskaper mot at overføringsvolumet øker ut over det etaten har økonomi og kapasitet til å utdanne og øve?

S₉: Er det noe som tyder på at vernepliktskøens størrelse og sammensetning påvirker praktiseringen av kravkatalogen i våpenartene?

Tilbudssiden

* Klassifiseringen

S₃: Er det - rent statistisk - en tendens til at klassifiseringsprosessen fra sesjon, via innrykk til tjeneste, opptrer autonomt overfor (statistisk uavhengig av) endringer i forholdet mellom tilgangen på mannskaper og Forsvarets behov for mannskaper fom. 1970, når vi tar hensyn til at kriteriene er endret? Her må vi dessuten skille mellom stadiene i klassifiseringen. Hvordan forholder det seg under sesjon, og hvordan forholder det seg under innrykk til førstegangstjeneste? .

S₄: Responderer klassifiseringsprosessen på endringer i ungdommenes motivasjon, f.eks. representert ved endringer i ytre forhold som tilstanden på arbeidsmarkedet for ungdom fom. 1980?

S₁₁: Øker det medisinske frafallet (og fordelingen til Siviltforsvaret) fra 18-års kullet mer enn inntaket av 18-åringer i perioden?

S₁₂: Er frafallet i KKN totalt, eller på medisinske kriterier alene, forskjellig fra landsdeler med klart overskudd i rullene? I hvilken grad kan slike geografiske forskjeller forklares av helsemessige forhold alene?

*** Siviltjenesten**

S₅: Responderer avgangen til siviltjeneste på situasjoner med varierende mannskaps-tilgang?

S₆: Responderer avgangen til siviltjeneste på endringer i utfallet av klassifiserings- og fordelingsprosessen i tid og rom (dvs. geografisk) etter 1970?

S₇: Responderer avgangen til siviltjeneste på ytre forhold som f.eks. endringer i situasjonen på arbeidsmarkedet for ungdom fom. 1980?

Litteratur/referanser

Direktoratet for sivilt beredskap
Statistikker 1978-79.

Forsvarets sanitet
Statistikker 1969-88.

Finansdepartementet
St. prp. nr. 1 (1979-80).

Forsvarsdepartementet 1972
Tjenestetidsutvalgets innstilling: NOU 1972: 32, *Tjenestetiden i Forsvaret*. Fra et utvalg oppnevnt ved Kgl. res. av 13. okt. 1967, Universitetsforlaget, Oslo/Bergen/Tromsø.

Forsvarsdepartementet 1979
Vernepliktsutvalgets innstilling: NOU 1979: 51, *Verneplikt*. Fra et utvalg oppnevnt ved Kgl. res. av 13. okt. 1967, Universitetsforlaget, Oslo/Bergen/Tromsø.

Forsvarsdepartementet
St. meld. nr. 54 (1987-88), *St. meld. nr. 27* (1988-89) og *Ot.prp nr. 62* (1989-90).

Generalkrigskommisariatet 1972
Bestemmelser om utskrivning og verneplikt (BUV).

Generalkrigskommisariatet
Statistikker 1970-89.

Gleditsch, N.P og N.I. Agøy 1990
From Conscientious Objection to Conversion? The History and Sociology of Conscientious Objection in Norway, presentert på et internasjonalt symposium i Utrecht, Nederland, mars 1990 (stensil).

Hanoa, R. 1978

Militærtjeneste og helse. Hvem blir fritatt for og hvem greier tjenesten?
Gyldendal F 392, Oslo/Gjøvik.

Helgeland m.fl. 1969

Helsetilstand og militær tjenestedyktighet blant norske menn, Særtrykk av Sanitetsnytt nr. 2 1969.

Jansen A.I. og A. Offerdal 1976

Verneplikt og fritak. En beskrivelse av frafallet blant en årsklasse vernepliktige.
Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen.

Statistisk Sentralbyrå 1977

Helseundersøkelsen 1975, NOS A 894.

Statistisk Sentralbyrå 1987

Helseundersøkelsen 1985, NOS B 692.

Tonstad P. 1976

Militærneking og verneplikt. En studie av militærnekingens omfang og militærnekternes sosiale og geografiske bakgrunn, Institutt for sosiologi, Universitetet i Bergen.

DEL 2

HVEM ER DEN VERNEPLIKTIGE?

Kortversjon av intervjuundersøkelse

Jens B. Grøgaard

Innledning med problemstillinger

Den vernepliktiges *kvalifikasjonsprofil* består av en kunnskapskomponent og en medisinsk komponent (profil). Kunnskapsprofilen vektlegger ungdommens utdanning, yrkespraksis (nivå/type), førerkort, språkferdigheter osv. Den medisinske profilen vektlegger den vernepliktiges helsetilstand, fysiske konstitusjon og evnenivå. Vi har sett (del I) at minst 50% av det medisinske fritaket under innrykk og tjeneste ble begrunnet med sviktende psykisk helse på 80-tallet. Denne diagnosen hadde litt større relativ betydning for nedsatt kjennelse og dimittering av vernepliktige på 70-tallet enn på 80-tallet. Helsevurderingens andre komponent angir den vernepliktiges fysiske styrke og kapasitet, bl.a. høyde, vekt, relativ vekt, fargesyn, larmfølsomhet, og styrke i rygg, ben og armer. Tredje element i den medisinske vurdering er den vernepliktiges evnenivå. Vi vet fra annen forskning at score på standardiserte kunnskaps/evnenivåprøver er sterkt relatert til utdanningsnivå og type. I praksis vil utdanningselementet i kunnskapsprofilen og evnenivådimensjonen i den medisinske kvalifikasjonsprofilen måle de samme ferdighetene. Vi skal se at det er tale om en meget sterk sammenheng (korrelasjon). Fordelingen av vernepliktige til ulike våpenarter og tjenestestillinger i Forsvaret er

basert på sammenstilling av den enkeltes kvalifikasjonsprofil og de kravene som stilles til ulike stillinger i hht. Forsvarets kravkatalog.

Den vernepliktiges kvalifikasjonsprofil er mao. en meget sammen-satt størrelse. Med utgangspunkt i observasjonene i del I, peker vi ut *helseprofilen* og ungdommenes score på *evnenivå*prøvene (under sesjon) som de to viktigste premissene for utvelgelsen til verneplikt i Forsvaret og Sivilforsvaret (Totalforsvaret). Vi observerte at ungdom som ble overført til Sivilforsvaret under hovedfordelingen gjerne hadde middels score på helseprofilen og forholdsvis lav score på alminnelig evnenivå. På en skala fra 1 til 9 hadde 55% av disse ungdommene 1-2 i evnenivå på 80-tallet, mot 7% i hele fordelingsstyrken (gjennomsnittstall). Militærnektning krever på sin side intellektuelle ressurser. For å få positivt svar på søknaden om siviltjeneste, må militærnektningen kunne argumentere for, både skriftlig og muntlig, at han har en alvorlig overbevisning. Dermed er det naturlig å forvente at sivilarbeiderne som gruppe betraktet har høyere score på f.eks. alminnelig evnenivå (og dermed teoretisk utdanningsnivå) enn andre grupper vernepliktig ungdom. Fritak på medisinske kriterier er basert på legevurdering. Her er det i prinsippet bare helsetilstanden som skal ha betydning. Det at en person f.eks. har laveste score på evnenivåprøven, skal etter kriteriene være utilstrekkelig for å få kjennelsen medisinsk udyktig når helsetilstanden og kunnskapsprofilen ellers (yrke/utdanning) tilsier at vedkommende er stridsdyktig. Når vi har gjennomført en utvalgsundersøkelse har vi gode muligheter til å studere om, og i hvilken grad, medisinske og kognitive aspekter "spiller på lag" i utvelgelsen til verneplikt, og hvor "robust" helse- og kunnskapsvurderingen er overfor sosial bakgrunn, livssituasjon generelt, motivasjon og holdninger til verneplikten.

Vi er blitt bedt om å undersøke om *praktiseringen* av kravkatalogen påvirkes av endringer i tilgangen på mannskaper i våpenartene, eller, om man vil, om det er en tendens til inflasjon i kravkatalogen i perioder med mannskapsoverskudd i rullene. 1990 var helt klart et slikt overskuddsår. Dette er utredningens hovedproblemstilling. I del

I fant vi at den militære fullføringsgraden i vernepliktsmassen økte etter innføringen av nytt klassifiseringssystem i Forsvaret i 1980 (sesjon) og 1981 (innrykk). Det var da også intensjonen med det nye klassifiseringssystemet. Samtidig observerte vi at køen hos rulleførene i våpenartene økte på 80-tallet. Kan det være et element av "frafallsutsettelse" i den økte utnyttingsgraden på 80-tallet? Det var flere observasjoner i tidsserien som pekte i den retningen: For det første observerte vi at innrykksstyrken fom. 1984 hadde høyere andeler med helseprofil 6-9 enn sesjonsstyrken ett til to år tidligere. Siden man må regne med en viss forringelse i helsetilstanden med økende alder, skulle denne observasjonen tilsi at Sivilforsvarets andel av fordelingsstyrken økte. Det var ikke tilfellet. Fordelingsvolumet til Sivilforsvaret ble tvert imot redusert gjennom hele 80-tallet. Da gjenstår i prinsippet to muligheter. Enten har vi observert en tendens til at ungdom skrives opp i helseprofil under innrykk, eller vi har observert virkningen av inflasjon i praktiseringen av kravkatalogen. Dette er ikke brudd på kriteriene, det er bare uttrykk for at når man kan velge, vil det være en tendens til at man forsyner seg med de høyeste helseprofilene først. Så langt er dette ren synsing. Nå spør vi om medisinsk udyktige, midlertidig udyktige og sivilforsvarsmannskaper som har vært i kontakt med Forsvaret, har høyere andeler ufrivillige og kanskje også lengre ventetid generelt enn f.eks. stridende mannskaper under innrykk i 1990. Hvis det er tilfellet, har vi økt tiltroen til hypotesen om frafallsutsettelse siste halvdel av 80-tallet. I tilknytning til denne hovedproblemstillingen stilles fem spørsmål:

* Hvor store "merknader" på helse og kognitive ferdigheter tåler Forsvaret i praksis? Er det store eller små forskjeller mellom våpenartene? Spesielt spør vi hva som skal til for at en vernepliktig overføres til sivilforsvarstjeneste i praksis, og om våre observasjoner indikerer at vernepliktige blir erklært udyktige eller midlertidig udyktige pga. evnenivå alene.

* Er det riktig at det å overbevise andre om at man har en alvorlig overbevisning gjennomgående stiller krav til den verne-

pliktiges evnenivå eller utdanningsnivå? Her må vi selvsagt være varsomme med fortolkningen av en mulig sammenheng mellom militærnektning og ungdommenes evnenivå og utdanning. Hvis vi f.eks. observerer at militærnekteandelen i ungdomsgruppen øker med økende evnenivå og utdanningsnivå, kan det like gjerne tas til inntekt for påstanden at økt utdanning stimulerer til pasifisme i ungdomsgruppen, som påstanden at det å få godkjent søknaden om militærnektning forutsetter f.eks. høyt utdanningsnivå (i gjennomsnitt). Korrelasjoner kan alltid leses begge veier, kausalt. Ved bl.a. å trekke inn kjennetegn ved ungdom som får avslag på sin søknad om siviltjeneste, kan vi forsøke å sirkle inn den delen av en eventuell samvariasjon mellom evnenivå, utdanningsnivå og militærnektning, som peker mot *terskelfortolkningen* av sammenhengen. Synes militærnektene selv at det er lett eller vanskelig å overbevise myndighetene om at de er pasifister?

* Hvor følsom er klassifiserings og fordelingskriteriene overfor den vernepliktiges sosiale bakgrunn og livssituasjon? Med sosial bakgrunn og livssituasjon menes grove kjennetegn ved oppvekstmiljøet som sentralitet og næringsstruktur, samt den enkeltes geografiske mobilitet, sosiale status, utdanning, yrkespraksis, sivilstand og forsørgeransvar, inntekt og gjeldsbyrde. Oppdragsgiver har signalisert spesiell interesse for sammenhengen mellom bosted, sosial status og utvelgelse til verneplikt fordi dette er momenter som inngår i selve grunnlovsformuleringen om verneplikten ("fødsel og formue"). Vi forsøker å besvare slike spørsmål i kapittel 3 og kapittel 5.

* I kapittel 4 går vi ett skritt videre, og diskuterer de vernepliktiges motivasjon og holdninger. Vi spør etter ungdommenes egen oppfatning av utvelgelsen til verneplikt. Har ulike grupper vernepliktig ungdom ulik tiltro til klassifiseringssystemet? Er det kanskje slik at de ungdommene som har den største belastningen har den største tiltroen til at den medisinske klassifiseringen følger kriteriene, eller er det kanskje omvendt? Er det stor eller liten grad av generøsitet i ungdommenes holdninger til hverandre? Hvilke holdninger har

militærnektene til Forsvaret og til militærtjenesten, og hvilke holdninger har soldatene til militærnekting? Svar på slike spørsmål kan dessuten kaste lys over observerte sammenhenger mellom helsemessige og intellektuelle ressurser og det vi har kalt utvelgelsen til verneplikt.

* Til slutt samles trådene (kapittel 5). Hvor mye av variasjonen i utvelgelsen til verneplikt fanges opp av sosial bakgrunn, livssituasjon generelt og motivasjon eller holdninger?

Denne undersøkelsen bygger på informasjon fra en utvalgsundersøkelse. Utvalgsundersøkelser er beheftet med usikkerhet. I *appendix 1* skisseres tommelfingerregler for håndtering av usikkerhet når observasjoner skal generaliseres fra utvalget vårt til alle vernepliktige i 1990. Ved den verst tenkelige fordeling av en observert egenskap A og ikke-A (50-50%), er usikkerhetsmarginen $\pm 8\%$ når antall observasjoner er 200. Når vi karakteriserer de medisinsk udyktige (UD), midlertidig udyktige (MUD) og sivilforsvarsmannskapene (SFO), kan vi mao. ikke si om en observert 50-50%-fordeling er en 42-58%-fordeling eller en 58-42%-fordeling. Når vi diskuterer sivilarbeiderne (STP) bør vi operere med en usikkerhet på $\pm 5\%$ (ca. 500 observasjoner). I gruppen av stridende (STR) er usikkerheten fra 2% til 3%, pluss/minus. Usikkerhetsmarginen er blåst opp med 20% i forhold til normen ved enkel tilfeldig utvelging, fordi responsraten på postenqueten kun var 64%. Ofte er vi mer interessert i sammenhengen mellom to egenskaper enn i enkeltegenskaper. Prosentdifferansen og/eller en korrelasjonskoeffisient kan være et mål på effekt eller styrke i en sammenheng (jfr. *appendix 2*). Vi bør være varsomme med å kommentere forskjeller som er mindre enn $\pm 10\%$. Selv om forskjellene er klart større enn dette, vil det fortsatt være en viss sjanse for at forskjellen er tilfeldig. Vi aksepterer 5% sjanse for å ta feil. Da sier vi at forskjellen er signifikant forskjellig på 5% nivå.

1 To sentrale utvelgelseskriterier: Helsetilstand og kognitive ferdigheter

1.1 Alminnelig evnenivå og teknisk innsikt

De vernepliktige ungdommene gjennomfører en evnenivå/kunnskapsprøve på sesjon som gir grunnlag for vurdering av *alminnelig evnenivå* og *teknisk innsikt*. Vi går ikke i detalj på skillelinjer mellom de to prøvene, men grovt sett kan vi si at språklige ferdigheter og vokabular (bl.a. synonymordkunnskap) spiller større rolle i den testen som kalles alminnelig evnenivå enn i den testen som kalles teknisk innsikt. Vi vet også fra annen forskning at score på slike standardiserte prøver er sterkt relatert til (høyt korrelert med) prestasjonsnivå på skolen i viktige fag som matematikk og norsk, og at det dessuten er en sammenheng mellom score på evnenivåprøvene og sosial bakgrunn, f.eks. målt etter fars og mors yrkesstatus, og mellom evnenivåscore og utdanningsnivå, både utdanningens art - langs skillelinjene teoretisk/praktisk - og utdanningens lengde. Samtidig må vi regne med at mange ungdommer som har lav score på disse prøvene har lese- og skrivevansker. Man oppfatter gjerne scoren på de to evnenivå/kunnskapsprøvene under sesjon som en god (kanskje den beste) indikator på ungdommenes *kognitive ferdigheter*. Med kognitive ferdigheter menes primært tre ting: Evne til å manipulere ord og tall, evne til å oppfatte og utføre skriftlige og muntlige instruksjoner, og evne til logisk slutning og problemløsning (Jencks m.fl. 1972 og Hernes/Knudsen, 1976).¹

1 Sammenhengen mellom karakterer i skolen og score på standardiserte kunnskaps- eller evnenivåprøver er for Norges vedkommende, dokumentert i bl.a. (fortsettes...)

1 (...fortsatt)

Ringnes (1988), kapittel 3. Ringnes fant at elevenes score på den såkalte SISS-testen var korrelert .33 med prestasjonsnivået i biologi, .36 med prestasjonsnivået i fysikk og .43 med prestasjonsnivået i kjemi på naturfaglinjen i 1984 (terminkarakterer). Variasjonen i score på SISS-testen fanger mao. opp fra 10% til 20% av variasjonen (variansen) i terminkarakterer. I USA har man forsket mer på sammenhengen mellom skoleprestasjoner og evnenivåscore (IQ-score) enn i Norge. I en undersøkelse av prestasjonsnivået hos et utvalg elever fra Junior high school, fant man at samvariasjonen mellom elevenes prestasjoner i engelsk og matematikk og IQ-score var hhv. .7 og .9 (Good/Brophy i Wittrock (red.), 1986). Vi er rimelig sikre på at de vernepliktiges score på alminnelig evnenivå er høyere korrelert med karakterer i f.eks. matematikk og norsk på ungdomsskolen enn .4. Korrelasjonen er antagelig godt over .6. Bakgrunnen for det, er at prestasjonsnivået ved avslutningen av grunnskolen er den faktoren som best "forklarer" grunn-skoleelvenes tilbøyelighet til å velge en almenfaglig utdanning fremfor en praktisk utdanning i videregående skole (Aamodt, 1982). Det har bl.a. sammenheng med de opptakskravene som stilles på ulike studieretninger. Vi finner at de vernepliktiges alminnelige evnenivå er korrelert .6 - .7 med de vernepliktiges utdanningsvalg som 15-16 åringer, og at en modell som inneholder sosial status (fars yrke), alminnelig evnenivå og linjevalg i videregående skole "forklarer" nesten 50% (!) av variasjonen (variansen) i høyeste rapporterte avsluttede utdanningsnivå i innrykksstyrken, når vi har kontrollert for at de eldste vernepliktige også i gjennomsnitt har det høyeste utdanningsnivået under innrykk. Alminnelig evnenivå er antagelig en nesten perfekt prestasjons-indikator (se kapittel 3). Det er dessuten interessant at alminnelig evnenivå på sesjon samvarierer sterkere med sosial bakgrunn (.3) enn teknisk innsikt (.1). Det at språklige ferdigheter er mer sensitive overfor sosial status enn f.eks. evne til å avdekke geometriske mønstre, har siden 60-tallet blitt brukt som empirisk utgangspunkt for en teori om sosialt bestemte utvidede og begrensede språkkoder (Se diskusjon av Bernsteins teori i Ditt-mar, 1976 (kapittel 2)). Denne teorien er kontroversiell, men vi observerer altså det samme i et mye større utvalg individer enn det Bernstein hadde på slutten av 50-tallet. Jencks m.fl. (1972) understreker at selv om evnenivåscore er høyt korrelert med prestasjonsnivå i skolen, måler slike tester også andre ferdigheter, som nødvendigvis ikke læres i skolen. En uavhengig undersøkelse pekte på særlig fire andre forhold enn evnen til å uttrykke muntlig og skriftlig en informasjonsmengde som er plukket opp i skolen: Evne til å lese svar ut av spørsmål, evne til å gjette riktig svar, evne til å svare hurtig og motivasjon/innstilling (habitus). Avhengig av hvilken test man vurderte - fem IQ-tester ble sammenlignet - fanget variasjonen i score på hva man hadde lært i skolen og de fire andre ferdighetene opp fra 64% til 86% av variasjonen (variansen) i IQ-score. Selv om man antar at de fleste vernepliktige har internalisert det som gjerne kalles den universelle prestasjonsnormen (Boudon, 1974A) - "man (fortsettes...)

Tabell 1.1 Alminnelig evnenivå og vernepliktsform. Prosent. Gruppegjennomsnitt og spredning rundt gjennomsnittet (standardavviket). Eta. Brutto utvalg. Missing=10%.

ALM. EVNEN. SCORE	VERNEPLIKTSFORM						ALLE
	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	
1 (LAVEST)	0,7	4,3	1,9	16,7	0,9	-	3,1
2	5,8	11,1	9,4	13,3	2,2	6,7	6,8
3	10,6	14,8	19,4	18,2	7,4	9,2	12,1
4	20,7	23,8	21,6	17,9	16,0	11,8	19,4
5 (GJ.SN)	20,4	18,4	16,8	16,0	17,3	26,1	18,8
6	20,3	17,6	19,0	9,9	22,0	22,7	19,2
7	11,4	5,6	7,1	4,6	15,0	12,6	10,4
8	7,7	3,4	4,2	0,9	12,7	9,2	7,3
9 (HØYEST)	2,3	0,6	0,6	2,5	6,6	1,7	3,0
100=N	1114	324	310	324	687	119	2878
GJ.SN. SCORE							
-ALM.EVNEN (ST.AVV)	5,1 (1,7)	4,4 (1,7)	4,5 (1,7)	3,7 (2,0)	5,8 (1,8)	5,3 (1,7)	5,0 (1,9)
Eta	.34						
Varians (%)	11						
-TEKN.INNS. (ST.AVV)	5,1 (1,8)	4,5 (1,7)	4,7 (1,7)	4,3 (1,9)	5,3 (1,9)	5,3 (1,7)	4,9 (1,8)
Eta	.19						
Varians (%)	4						

Tabellforklaring:

STR=stridende, UD=medisinsk udyktige, MUD=midlertidig udyktige, SFO=sivilforsvarsmannskaper, STP=militærnektetere som avtjener sivilteneste i 1990, SFO/STP=tidligere militærnektetere som har avtjent sivilteneste og som er overført til Sivildforsvaret etterpå.

1 (..fortsatt)

gjør nesten alltid så godt man kan" -, vil det fortsatt være noen som er lite motivert til å yte sitt beste. På sesjon kan det dessuten være strategisk å gjøre det dårlig på evnenivå- eller kunnskapsprøven, fordi et svakt resultat kan øke sjansen for å slippe militærtjeneste. Man må selvfølgelig også innrømme at score på en skriftlig prøve er en svak indikator på "evner" og "intelligens" hos personer med lese- og skriveansker (dysleksi). Det kan også være en trøst at alminnelig evnenivå er svakt korrelert med score på mer spesialiserte prøver som de såkalte "kreativitetstestene", estetiske prøver osv. ($r=.1-.2$) (Jencks m.fl., 1972). Det som er viktig for oss, er at evnenivåscore er et sentralt premiss både for fritak og for fordeling av skikkede mannskaper, og at score på sesjonsprøven antagelig er en meget god indikator på de vernepliktiges prestasjonsnivå i grunnskole og videregående skole. Da får vi ta med på kjøpet at dyslektiekre diskrimineres, og at noen vernepliktige av strategiske grunner antagelig saboterer testen under sesjon. Diskusjonen om genetiske føringer på IQ-score, lar vi ligge her. Interesserte lesere anbefales appendix A i Jencks m. fl. (1972).

La oss spørre hvor sterk sammenhengen er mellom ungdommenes score på de to standardiserte prøvene og den formen for verneplikt ungdommene "avtjener" til syvende og sist. Tabell 1.1 fordeler alminnelig evnenivå på seks kategorier vernepliktige: Stridende (STR), udyktige (UD), midlertidig udyktige (MUD), sivilforsvarsmannskaper (SFO) og militærnektene som har påbegynt siviltjeneste i 1990 (STP) og tidligere sivilarbeidere som er overført til Sivilforsvaret etter avsluttet siviltjeneste (SFO/STP). Det er merket av med *utheving* i tabellen hvor de ulike gruppene vernepliktige er overrepresentert i forhold til marginalfordelingen.

Vi ser at gruppen av stridende er overrepresentert rundt gjennomsnittet for alle vernepliktige, at ungdom som overføres til Sivilforsvaret er overrepresentert under gjennomsnittet, særlig på verdiene 1-3 på skalaen til 9, at medisinsk udyktige og midlertidig udyktige er svakt overrepresentert på verdier like under gjennomsnitt (særlig verdiene 3-4), og at militærnektene er overrepresentert på verdiene over gjennomsnitt, særlig på verdiene 6-8 på skalaen til 9. Alminnelig evnenivå er normalfordelt (symmetrisk) med ett flatt topppunkt og gjennomsnittsverdi 5,0. Det samme kan sies om fordelingen på teknisk innsikt. Kognitive ferdigheter er mao. et sentralt utvelgelseskriterium til sivilforsvarstjeneste, og fungerer de facto som et sentralt premiss for rekrutteringen til siviltjeneste, slik vi forventet. Sivilarbeiderne har et tyngdepunkt på begge prøvene som ligger klart over gjennomsnittet for andre vernepliktige, og det er rimelig å konkludere at gruppen av militærnektene er en ressurssterk gruppe, når man med ressurser mener kognitive ferdigheter. Det kan bety to ting. Enten må kognitive ferdigheter inngå som et element i en teori om pasifisme, eller så forutsetter det å få godkjent søknad om siviltjeneste at man i gjennomsnitt har bestemte kognitive ferdigheter.

For det andre kan vi merke oss at ca. 2/3 av de vernepliktige vil ha en evnenivåscore som ligger innenfor pluss/minus et standardavvik rundt gjennomsnittsverdien i den enkelte gruppen. Dette er tilnærmet riktig selv om fordelingen i gruppen kan være noe skjev. Spredningen rundt gjennomsnittet er dessuten tilnærmet lik i alle

gruppene. Det betyr f.eks. at 7 av 10 stridende (STR) har evnenivåscore i intervallet fra 3,3 til 6,7 på skalaen fra 1 til 9, at 7 av 10 sivilforsvarsmannskaper (SFO) befinner seg i intervallet fra 1,7 til 5,7, og at 7 av 10 sivilarbeidere (STP), analogt, befinner seg i intervallet fra 4,0 til 7,6 på den samme skalaen. Etakvadratet (.11) er et samvariasjonsmål som angir hvor sterkt evnenivå "lader" på gruppeinndelingen, det vi kalte *vernepliktsform* i tabell 1.1. Vi finner at av 100% variasjon i utgangspunktet, vil ulikhet i alminnelig evnenivå fange opp 11% av denne variasjonen. Teknisk innsikt skiller ikke like sterkt mellom grupperingen av vernepliktige (4% effekt). I en modell (basert på lineær regresjon) som rangerer gruppeinndelingen blant de vernepliktige etter score på evnenivåprøvene, og som sammenstiller alminnelig evnenivå, teknisk innsikt og den nye rangerte gruppeinndelingen, er det alminnelig evnenivå som fanger opp gruppeinndelingen alene.

Det er sterk sammenheng mellom score på de to prøvene (korrelert, $r=.55$), men hele overføringen (effekten) mot inndelingen i vernepliktsform, går via alminnelig evnenivå. Alminnelig evnenivå blir mao. det sentrale utvelgelseskriteriet i *praksis*. Siden leseren antagelig er mer fortrolig med sammenligninger basert på prosentforskjeller enn sammenligninger basert på korrelasjonsanalyse, kan det være nyttig å illustrere hva en korrelasjon på .55 innebærer når den leses som en prosentforskjell (jfr. figur 1.1).

Statistisk effekt: Korrelasjon og prosentforskjeller. Forklaringskraft

Korrelasjonskoeffisienten har tallverdi fra 0 (ingen sammenheng) til 1 (perfekt sammenheng). Multipliseres koeffisienten med 100%, har vi en prosentforskjell som varierer mellom 0% (ingen sammenheng) og 100% (perfekt sammenheng). La oss tenke oss at teknisk innsikt og alminnelig evnenivå bare kan anta to verdier - høy og lav (dikotomisert variabel egenskap ved individene). La oss videre forutsette at det er tilnærmet like mange ungdommer som har høy

score på teknisk innsikt som på alminnelig evnenivå, dvs. vi observerer tilnærmet like fordelinger på de to variablene. Da kan korrelasjonskoeffisienten og prosentforskjellen benyttes om hverandre som mål på styrken i samvariasjonen mellom variablene (mål på statistisk effekt). I realiteten opererer vi derimot med hele 9 verdier på de to prøvene, der 1 angir lavest score og 9 angir høyest score. Hvis vi grupperer scoren på alminnelig evnenivå og teknisk innsikt i to verdier, der f.eks. score 1-4 gis verdien lav, og score 5-9 gis verdien høy, får vi en prosentforskjell på 41 når de to testene sammenstilles med den enkelte vernepliktige som enhet (jfr. figur 1.1, situasjon B). Det betyr at det er 41% flere som har score 5-9 på teknisk innsikt når utgangspunktet er score 5-9 på alminnelig evnenivå, enn når utgangspunktet er score 1-4 på alminnelig evnenivå. Prosentforskjellen antyder altså en litt svakere effekt av alminnelig evnenivå på teknisk innsikt enn det som antydes i korrelasjonsmålet .55 (Pearsons r). Dette er et eksempel på en forsiktig (konservativ) beregning av statistisk effekt. Et korrelasjonsmål gir mao. en litt større effekt enn en varsom eller konservativ angivelse av en prosentforskjell som effektmål.

Hvis vi sammenligner radikalt i betydningen ytterpunkter i fordelingen, f.eks. score 1-2 som lav og score 7-9 som høy, og neglisjerer alle andre kombinasjoner, blir prosentforskjellen dramatisk (figur 1.1, situasjon A). Det er 93% flere som har score 7-9 på teknisk innsikt når utgangspunktet er 7-9 på alminnelig evnenivå, enn når utgangspunktet er 1-2 på alminnelig evnenivå. Det som kanskje er vel så interessant her, er at det fortsatt er *noen* individer som har laveste score på den ene prøven samtidig som de har høyeste score på den andre prøven. Alle kombinasjonene eksisterer, selv om noen kombinasjoner opptre langt hyppigere enn andre. I observasjonenes verden snakker vi ikke om mulig eller umulig, men om ofte eller sjelden (Boudon, 1974B). Angis prosentforskjellen mellom ytterpunktene (radikalt), observeres mao. en statistisk effekt som er betydelig større enn den effekten som angis ved korrelasjonsmålet.

Figur 1.1 Illustrasjon av hva korrelasjonen .55 uttrykker når den leses som prosentforskjeller ved sammenstilling av to egenskaper ved de vernepliktige. Alminnelig evnenivå og teknisk innsikt som eksempel. Skala fra 1 (lav) til 9 (høy).

A: Ytterpunkter, radikal sammenligning (N=369):
Score 1-2 mot score 7-9 på de to prøvene

		Alminnelig evnenivå		Prosent- forskjell:
		Lav=1-2	Høy=7-9	
Teknisk innsikt	Lav=1-2	96	3	96 - 3 = 93
	Høy=7-9	4	97	
100%=		102	267	

B: Forsiktig eller konservativ sammenligning (N=2833):
Score 1-4 mot score 5-9 på de to prøvene

		Alminnelig evnenivå		Prosent- forskjell:
		Lav=1-4	Høy=5-9	
Teknisk innsikt	Lav=1-4	65	24	65 - 24 = 41
	Høy=5-9	35	76	
100%=		1182	1651	

C: Sammenligning litt over/under gj.snitt (N=1521):
Score 2-4 mot score 6-8 på de to prøvene

		Alminnelig evnenivå		Prosent- forskjell:
		Lav=2-4	Høy=6-8	
Teknisk innsikt	Lav=2-4	80	24	80 - 24 = 56
	Høy=6-8	20	76	
100%=		779	742	

Korrelasjonen .55 har sitt motstykke i prosentforskjellenes verden når vi sammenligner vernepliktige som har score 2-4 eller score 6-8 på de to prøvene (situasjon C). Da blir prosentforskjellen 56. Det er mao. 56% flere som har score 6-8 på teknisk innsikt når utgangspunktet er 6-8 på alminnelig evnenivå enn når utgangspunktet er 2-4 på den samme evnenivåprøven. Et samvariasjonsmål basert på

sammenstilling av score på to prøver, der det er mer enn to verdier på hver prøve, vil mao. tilnærmet uttrykke en prosentforskjell mellom en gruppe som har score litt over gjennomsnitt (uten å ha maksimal score) og en gruppe som ligger litt under gjennomsnitt (uten at den har minimal score). Vi har nærmest utledet en *tommel-fingerregel* for oversetting av korrelasjoner (standardiserte mål) til prosenter når man vurderer om en (statistisk) effekt er liten eller stor. Fordelen med korrelasjonsmålet er at det ikke bare forholder seg til om en prediksjon er riktig eller gal. Korrelasjonsmålet gir også uttelling for nesten treff, samtidig som det straffer grove bom.

En korrelasjon på .55 angir en *forklaringskraft* eller "ladning" på verdiinndelingen på ca. 30% (kvadratroten av 0,55 multiplisert med 100%). En statistisk effekt på 30% må oppfattes som sterk. 11% forklaringskraft uttrykker tilnærmet en prosentforskjell på 30 under de forutsetningene vi har angitt ovenfor. Vi kunne i tillegg innført et skille mellom standardiserte og ustandardiserte samvariasjonsmål, men det unnlater vi å gjøre her. Interesserte lesere henvises til *appendix 2*.

Effekten av kognitive ferdigheter på utvelgelsen til verneplikt er mao. ingen ubetydelig effekt, selv om 11% kan virke lite når målet er 100% forklaringskraft. Når sammenhenger har betydning, sier vi at de er statistisk signifikante. De kan generaliseres til hele innrykksstyrken i 1990 som forskjellige fra null (ingen sammenheng) med en viss sjanse for å ta feil. Vi aksepterer, som sagt, 5% sjanse for å ta feil.

Oppsummering

De kognitive ferdighetene skiller helt klart mellom gruppen av stridende og vernepliktige som blir fritatt for militærtjeneste av ulike grunner, men de kognitive ferdighetene differensierer langt sterkere innen gruppen av fritatte. Det er mao. større ulikhet i evnenivåscore mellom sivilarbeiderne og det medisinsk betingede fritaket fra

militærtjeneste (UD, MUD og SFO), enn det er mellom de stridende og det medisinsk betingede fritaket.

1.2 Helseprofilen

Medisinsk udyktighet er knyttet til en helsevurdering langs ti dimensjoner som bl.a. omfatter almenfysisk helsetilstand, syn, hørsel, rygg, arm, gange og psykisk helsetilstand. En medisinsk udyktig skal per definisjon ha score 1 på skalaen fra 1 til 9 på minst en av disse ti dimensjonene. Med få unntak er det slik i vårt materiale. Tabell 1.2 angir fordelingen på helseprofil (medio 1991) i vårt utvalg fra 1990. Vi resonnerer på brutto utvalg, dvs. inkludert vernepliktige ungdommer som av ulike grunner avstod fra å besvare spørreskjemaet. Fordelingen av helseprofiler blant de som besvarte spørreskjema (netto utvalg) er angitt i parentes i tabellen.

Tabell 1.2 Helseprofil hos stridende (STR), udyktige (UD), sivilforsvarsmannskaper (SFO) og militærnekttere (STP) i utvalget. Brutto utvalg. Netto utvalg i parentes. Prosent.

Helseprofil	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	ALLE
1	2 (2)	90 (91)	25 (21)	-	-	-	14 (11)
4-5	10 (10)	2 (2)	12 (12)	52 (55)	13 (13)	18 (23)	15 (15)
6-7	34 (34)	3 (3)	30 (30)	31 (30)	41 (44)	34 (36)	32 (33)
9	54 (54)	4 (3)	33 (37)	17 (15)	46 (43)	48 (41)	39 (41)
100%= (100%=)	1115 (1115)	321 (189)	310 (183)	324 (210)	651 (421)	119 (75)	2848 (2193)

Tabell 1.2 illustrerer klart hvordan fordelingssystemet fungerer. Sivildforsvarsmannskapene har tyngdepunkt på helseprofil 4 og 5 (52%). Det er relativt få som har høyeste helseprofil (17%), mens 1 av 3 har helseprofil 6-7. Når vi samtidig har observert at lavt evnenivå er et viktig utvelgelseskriterium til sivilforsvarstjeneste, er det naturlig å forvente at spesielle kombinasjoner av evnenivå og helse, f.eks. middels helse og lavt evnenivå, er det sentrale fordelingskriteriet til Sivildforsvaret. I neste avsnitt (1.3) undersøkes hvor mye av virkningen som kan tilskrives helse og evnenivå alene (partielt), og hvor mye av virkningen som kan tilskrives kombinasjonen av de to kriteriene når en person skal fordeles innen Totalforsvaret. Sivilarbeiderne og de stridende har omtrent samme fordeling på helseprofilen, dvs. at begge gruppene har tilnærmet topp score på helse, med et lite pluss til de stridende mannskapene. 54% av de stridende har høyeste helseprofil. Medisinsk udyktige (UD) skal ha helseprofil 1 per definisjon. Avviket som observeres her, tilskrives kombinasjonen av registerfeil og treghet i registreringen/innrapporteringen av nye kjennelser. Vi undersøkte om dette avviket kunne skyldes at ungdommene f.eks. hadde 1-2 i score på evnenivåprøven, men fant ingen tendens til at de 10% udyktige som ikke var nedskrevet medio 1991, hadde lavere evnenivå enn de andre, heller tvert imot. På dette punktet følges åpenbart kriteriene i kravkatalogen. 1/4 av de midlertidig udyktige (MUD) var nedskrevet sommeren 1991, men den andelen vil antagelig fordobles når alle ungdommene er fremstilt for lege på nytt.

Til slutt kan vi merke oss at responsraten i liten grad påvirkes av helseprofilen til de mannskapene som mottok spørreskjema per post (alle unntatt de stridende). Man må kombinere flere egenskaper ved individene (variabler) for å få utslag på responsraten i utvalget. Tilbøyeligheten til å gi oss svar er lavest hos ungdom med lav score på både evnenivå og psykisk helsetilstand (ca. 45%). Blant ungdommer som har høyeste score på psykisk helse (9) og som samtidig har høyt evnenivå (6-9), er responsraten lavere hvis ungdommene var yrkesaktive på sesjon enn om ungdommene var skoleelever på sesjon

(responsrate på ca. 56% og ca. 74% hhv., jfr. appendix 1).² Vi vil mao. *overvurdere* de utdanningsmessige, kognitive og helsemessige ressursene i "innrykksstyrken", men man må tross alt grave ganske dypt før man finner systematisk utvalgsskjevhet, og det oppfatter vi som betryggende for troverdigheten til konklusjonene våre.

Et demokratisk trekk ved naturen selv?

Under innrykk er personer som kalles "åpenbart udyktige" allerede slettet i registeret. Blant disse 1-2% av klassifiseringsstyrken vil det antagelig være sammenheng mellom ulike dimensjoner ved helseprofilen som vil arte seg som ulike former for multihandicaps. Når vi kommer til innrykk er det ikke slik lenger. Korrelasjonen mellom score på én helsedimensjon, f.eks. almenfysisk helsetilstand, og en

2 Langs marginalen er det en svak tendens til at personer med den beste helsetilstanden har høyest responsrate, men da underslås det at de stridende, som gjennomgående har den beste helsen, ble intervjuet i en klasseromssituasjon. Ser vi på frafallet fra de stridendes rekker, er det bare blant de midlertidig udyktige (MUD) at responsraten øker med økende helseprofil. Blant militærnektene og sivilforsvarsmannskaper er responsraten faktisk høyest på midlere helseprofiler. Dette er en frafallsundersøkelse, og det oppfatter selvsagt respondentene. Man kan regne med at frafallet blir størst hos dem som oppfatter spørsmålene som for nærgående ("dyneløftingseffekten") og hos dem som ikke oppfatter undersøkelsen som relevant verken for dem selv eller for andre. I ledighetsundersøkelsen for Forsvaret i 1987 observerte vi samme utslag på responsraten. Responsen var lavest blant arbeidsledig ungdom og blant ungdom som hadde topp score på bl.a. utdanning. Denne siste gruppen oppfattet antagelig ledighet som et lite aktuelt problem. Det var altså systematisk frafall langs ytterpunktene i forhold til den røde tråden i undersøkelsen (Grøgaard, 1987A). Vi får tilsynelatende det samme utslaget her. Først når vi kombinerer flere kjennetegn ved individene, blir det yrkesaktivitet eller ikke (dvs. skolegang) som slår ut på responsraten blant ungdom med høy score på helsemessige og kognitive ressurser, mens vi får den tradisjonelle virkningen av ressurser i den andre enden av skalaen. Av en eller annen grunn oppfatter yrkesaktive ressurssterke ungdommer undersøkelsen som mindre relevant (for dem og for andre) enn ressurssterke utdanningsorienterte ungdommer. Blant ungdom langs det andre ytterpunktet på ressurskalaen, oppleves antagelig undersøkelsen som for nærgående, slik de arbeidsledige gjorde i FAFOs forsvarsundersøkelse i 1987.

annen helsedimensjon, f.eks. øyne, er tilnærmet null over alle ti helsedimensjoner. Det betyr at hvis man har lav score på en av dimensjonene, er det like sannsynlig at man har høy score på en annen som hvis man hadde høy score på den dimensjonen sammenligningen tok utgangspunkt i. Man skrives i hovedsak ned til de laveste kjennelsene på én og bare én av de ti dimensjonene som genererer helseprofilen. Når vi studerer personer med helseprofil 4-5, det vi gjerne kaller medisinske bufferkjennelser mot totalfritak, er det faktisk slik at lav score på en diagnose *komponeres* med høyere score på andre diagnoser (dimensjonene er mao. negativt korrelert). Når vi ser bort fra ungdom som er "åpenbart udyktige" og som er slettet under sesjon, er det mao. et element av fairness i naturen selv. Det skal vi innrømme at vi ikke visste på forhånd.

Diagnoser som styrer helseprofilen

Hvis vi skal forsøke å plukke ut 4-5 diagnoser som styrer helseprofilen, kan vi først studere samvariasjonen mellom ungdommenes score på den enkelte diagnosen og ungdommenes score på helseprofilen, parvis. Psykisk helse "lader" .6 på den samlede helseprofilen (på en skala fra 0 til 1.0), øyelidelser "lader" .5, almenfysisk helsetilstand og rygg "lader" .4, og gange og arm "lader" .3 - hver for seg. Hvis vi plukker ut de fem diagnosene som har den sterkeste virkningen ("ladningen") på helseprofilen, og knytter dem sammen i en modell (vha. lineær regresjon), vil psykisk helse, øyne, almenfysisk helsetilstand, rygg og gange fange opp eller forklare ca. 80% av variasjonen (variansen) i helseprofil blant de vernepliktige i utvalget. Scoren på disse diagnosene opptrer dessuten uavhengig av hverandre, skjønt det er et par unntak: Psykisk helse er svakt, men signifikant, knyttet til dimensjonen arm (.05), og rygg er svakt, men signifikant, knyttet til hhv. gange (.06) og arm (.08). Sammenhengen mellom de fem diagnosene og helseprofilen er ikke bare sterk, den er tilnærmet *lineær*.

Tabell 1.3 Hvor lader de ulike diagnosene sterkest på helseprofilen? Andelen vernepliktige med ulike helseprofiler som har samme score på de fem viktigste diagnosene under innrykk (inkludert dobbelttelling). Prosent.

Helseprofil-score	Psykisk helse	Øyne	Almenfys. helsetil.	Rygg	Gange	Sum Uthev
1 (udyktig)	44	4	16	14	11	74
4	25	45	17	6	4	70
5 (med. buffere)	5	47	21	8	10	68
6	6	47	22	20	11	89
7	4	48	21	16	19	104

Selv om vi altså har funnet en tilnærmet lineær sammenheng, spør vi nå om noen av diagnosene har spesiell virkning på noen medisinske kjennelser. Er det f.eks. slik at psykisk helse har størst betydning for rekrutteringen til gruppen av medisinsk udyktige, mens f.eks. ryggglidelser påvirker midlere helseprofiler sterkest? Helseprofilen og de fem diagnosene er sammenstilt i tabell 1.3.

Det er ikke korrigert for at samme person kan ha samme score på flere diagnoser samtidig i tabellen. Dette opptrer hyppigere med økende helseprofil. Derfor summeres f.eks. andelen med score 7 på fire diagnoser til 104%. Vi kan konkludere at sviktende psykisk helse har størst betydning for de to laveste helseprofilene: 1 (udyktig) og 4. Slik reglementet praktiseres, vil 4 på psykisk helse automatisk kvalifisere til kjennelsen "ikke-stridende". Disse ungdommene skal i prinsippet overføres til sivilforsvarstjeneste. Helseprofil 1 er dessuten nært knyttet til diagnosene ryggglidelser og sviktende almenfysisk helsetilstand. 74% av diagnosene som fører til dimittering kan knyttes til disse tre årsakene. Helseprofil 4 styres i hovedsak av sviktende psykisk helsetilstand og øyelidelser under innrykk. Helseprofil 5 styres i hovedsak av sviktende syn og sviktende almenfysisk helsetilstand. For helseprofil 6 og 7, som er klart "stridende" kjennelser, skyldes nedskrivningen i hovedsak problemer med øyne, fysisk almentilstand, rygg og gange. Litt forenklet kan vi si at psykisk helse er viktigste årsak til medisinsk udyktighet, mens bufferkjennelsene mot totalfritak (4-5) i hovedsak skyldes problemer

med øynene. Det kan f.eks. bety at en stor del av menneskene som overføres til sivilforsvarstjeneste under hovedfordelingen og senere, har øyelidelser.

Tabellen sier for såvidt også noe om hva som oppfattes som et alvorlig helseproblem og hva som oppfattes som et mindre alvorlig helseproblem i våpenartene. Uten at vi påstår at vi har kompetanse til å uttale oss om hvor alvorlig et helseproblem i klassen nevrose, psykose eller karakteranomali er, indikerer tabellen at "en ripe i lakken" på psykisk helse i svært mange tilfeller oppfattes som et så alvorlig helseproblem at det kvalifiserer for totalfritak (medisinsk udyktighet) eller overføring til Sivilforsvaret. I kapittel 5 spør vi om denne diagnosen er sterkere betinget av livssituasjon og motivasjon enn andre diagnoser som inngår i ungdommenes helseprofil. Legen Rolf Hanaa karakteriserte f.eks. psykisk helse som primært en sosialmedisinsk diagnose (Hanaa, 1978).

1.3 Evnenivå og helsetilstand

Hvordan er sammenhengen mellom helsetilstand og kognitive ferdigheter slik de fremtrer av de to sesjonsprøvene, alminnelig evnenivå og teknisk innsikt? Svaret på dette spørsmålet er at sammenhengene er meget svake. Øyelidelser er negativt korrelert (-.09) med evnenivå. Det er mao. litt vanligere med øyelidelser blant personer som har høy score på evnenivåprøven enn blant personer som har lav score på evnenivåprøven, men forskjellen er meget liten (briller og utdanningsnivå?). Rygg og psykisk helse er også korrelert med kognitive ferdigheter (.11 og .19 hhv.). Helseprofilen samvarierer dessuten svakt, men signifikant, med de to evnenivåprøvene (.13 og .12 hhv.). Det kunne vi for såvidt gjette oss til ut fra observasjonene i tabell 1.1, der midlertidig udyktige og udyktige hadde lavere gjennomsnittlig evnenivå enn stridende. Vi kan konkludere at det er en tendens til at kunnskapsnivå/evnenivå og helse henger sammen, men sammenhengen er (heldigvis) svak. Det

er psykisk helse som er sterkest korrelert med de kognitive ferdighetene. Samtidig føler vi ikke at vi har kompetanse til å uttale oss om det er et årsak-virkning-forhold mellom disse to aspektene ved den medisinske kvalifikasjonsprofilen.

Hva skal til for at en person overføres til Sivilforsvaret?

Nå tar vi ut to grupper vernepliktige, de stridende og sivilforsvarsmannskapene som ikke er militærnektete, og antar at fordelingen er proporsjonal - noe som nesten er riktig. Deretter studeres sannsynligheten for at en ungdom overføres til Sivilforsvaret etter bestemte kombinasjoner av verdier på alminnelig evnenivå og helseprofil. I tabell 1.4 ser vi at blant stridende og sivilforsvarsmannskaper med helseprofil 4-5 (middels) og evnenivå 1-3 (lavt), er 9 av 10 vernepliktige sivilforsvarsmannskaper når vi ser bort fra udyktige, midlertidig udyktige og militærnektete. Vi har 52 vernepliktige i denne cellen. Blant stridende og sivilforsvarsmannskaper med evnenivå 6-9 (høyt) og helseprofil 7-9 (høyt), er 9 av 10 stridende. I denne cellen er det 340 observasjoner (vernepliktige). I de to rutene som kombinerer lav score på den ene variabelen og høy score på den andre, ser vi at fra 6 til 7 av 10 er sivilforsvarsmannskaper (286 observasjoner til sammen). Det er en tendens til at lav helseprofil i kombinasjon med høyt evnenivå gir større overføringssannsynlighet (72%) enn lavt evnenivå i kombinasjon med høy helseprofil (56%). Denne forskjellen er faktisk statistisk signifikant.

La nå evnenivå, helseprofil og kombinasjonen av evnenivå og helseprofil være tre selvstendige egenskaper ved den vernepliktige som skal kaste lys over den vernepliktiges sjanse for å bli overført til sivilforsvarstjeneste når eneste alternativ er at den vernepliktige blir stridende (modellert vha. lineær regresjon). I denne modellen fremtrer de tre momentene som "likeverdige". Den statistiske effekten på overføringssannsynligheten til Sivilforsvaret er tilnærmet 1: 1: 1. Forklaringskraften i modellen er ca. 30% (forklart varians).

Tabell 1.4 Andelen som overføres til Siviltforsvaret etter evnenivå og helseprofil. Bare stridende og sivilforsvarsmannskaper. Prosent. N=658.

		Evnenivå	
		Lavt=1-3	Høyt=6-9
Helseprofil	Lav=4-5	91	72
	Høy=7-9	56	12

Det kan oppfattes som brukbart i en så økonomisk modell. Hvis vi derimot tenker i årsak-virkning-trinn (stegvis modell), og oppløser kombinasjonsvirkningen i direkte og indirekte virkninger av de to dimensjonene som "spiller sammen", får helseprofilen litt større effekt på sjansen for å bli overført til Siviltforsvaret enn evnenivået. Den direkte og indirekte virkningen av helseprofilen er ($r=$).42 (les: 42 enheter), mens den direkte og indirekte virkningen av evnenivået er ($r=$) .28 (les: 28 enheter). I den stegvise modellen indikeres det mao. at helseprofilen har litt større betydning for overføringssjansen enn evnenivået, slik vi også observerte i tabell 1.4.

La oss dekomponere helseprofilen i enkeltårsaker (diagnoser) for å se om vi kan gradere "romsligheten" i praktiseringen av kravkatalogen etter "riper i lakken" på ulike diagnoser, når vi kontrollerer for den vernepliktiges alminnelige evnenivå. Vår indikator er sjansen for at en ungdom overføres til Siviltforsvaret etter bestemte kombinasjoner av verdier på evnenivå og de fire sentrale diagnosene psykisk helse (verdier 4-9), øyne (4-9), almenfysisk helsetilstand (4-9) og rygg (4-9). Alminnelig evnenivå er gruppert i tre verdier, der lav svarer til verdiene 1-3, middels svarer til verdiene 4-5 og høy svarer til verdiene 6-9 på skalaen fra 1 til 9. Overføringssannsynlighetene er angitt i prosent i tabell 1.5. Vi understreker at det er få observasjoner i noen av cellene (5-10 individer). Tall i parentes angir celler der overføringssannsynligheten er mindre enn 100% samtidig som

Tabell 1.5 Sjansen for å bli overført til Sivilforsvaret etter kombinasjoner av verdier på alminnelig evnenivå og diagnosene psykisk helse, øyne, almenfysisk helsetilstand og rygg. Prosent. Bare stridende og sivilforsvarsmannskaper (N=1419)

Diagnosegruppe etter evnenivå (EN) (lav, midd, høy)	4	5	6	7	9	Alle
PSYKISK HELSE						
LAVT (EN=1-3)	100	100	100	(56)	39	54
MIDDELS (EN=4-5)	100	(80)	(67)	(50)	14	20
HØYT (EN=6-9)	88	0	0	13	10	11
RYGG						
LAVT EN	(67)	(83)	64	55	43	54
MIDDELS EN	100	(84)	47	40	16	20
HØYT EN	100	(67)	40	18	10	11
ALMENFYS HELSE						
LAVT EN	88	(50)	59	52	44	54
MIDDELS EN	72	21	31	18	18	20
HØYT EN	(71)	29	0	11	10	11
ØYNE						
LAVT EN	64	73	64	47	42	54
MIDDELS EN	59	33	31	21	16	20
HØYT EN	45	19	6	7	10	11
SAMLET SIVILFORSVARSANDEL						23

Tabellforklaring:

Lavt (En=1-3) angir score 1-3, middels (En=4-5) angir score 4-5 og høyt (En=6-9) angir score 6-9 på alminnelig evnenivå på sesjon.

antall observasjoner (vernepliktige) er mindre enn 10. Her vil anslaget på overføringsandelen være meget usikkert ved generalisering ut over utvalget på 2500 vernepliktige. Observasjonene er fortsatt gyldige for utvalget (dvs. som case for 10% av innrykksstyrken i 1990)! Felt der overføringssannsynligheten er 50% eller større, er uthevet i tabellen. Denne sannsynligheten må sammenlignes med andelen sivilforsvarsmannskaper totalt, som er 23% når de sammenstilles med de stridende mannskapene i utvalget.

Attraktiviteten øker - overføringssannsynligheten til Sivilforsvaret reduseres - suksessivt når helseprofilen øker, selv om det er få observasjoner i noen av cellene. Tabell 1.5 er en direkte indikator på praktiseringen av kravkatalogen i Totalforsvaret rundt 1990. Sivilforsvarsmannskapene er dels overført under fordeling, dels

plukket av køen hos rulleførerne i Forsvaret, dels overført under innrykk og tjeneste. Det er antagelig bare 15-20% av dem som er overført til Sivilforsvaret etter innrykk. 30% oppgir at de har en måneds tjenestetid eller mer når vi intervjuer dem i 1990. Det er tjeneste som tidligere stridende og/eller som sivilforsvarsmannskap. De øvrige 70% er ikke innkalt til tjeneste ennå.

Generelt har Forsvaret problemer med å nyttiggjøre seg, noen ville kanskje si at Forsvaret har "lav toleranse overfor", personer som scorer lavt på evnenivå. Har man evnenivå fra 1 til 3, er det 2,5 ganger så stor sjanse for å bli overført til Sivilforsvaret, som sjansen for å havne der samlet sett. Har man middels evnenivå er sjansen 20%, dvs. lik sjansen generelt, og har man evnenivå 6-9 er det halvparten så stor sjanse for å bli overført til Sivilforsvaret, som det er generelt sett. Nå kan vi spørre hvordan denne overføringssjansen modifiseres av ulike "merknader" på helseprofilen.

Toleransen overfor psykiske problemer må sies å være liten. Følges kriteriene slavisk, skal overføringssannsynligheten være 100% når psykisk helse er 4. Det ser vi da også at den er når evnenivået er middels eller lavere. Samtidig beholder Forsvaret 1 av 10 som har siffer 4 på psykisk helse når evnenivået er godt over middels (6-9). Når psykisk helse er 5-7 er ungdommen i prinsippet stridende. Vi ser at selv på score 7, overføres 60% til Sivilforsvaret når evnenivået samtidig er lavt. Det er vel strengt tatt først når evnenivået er 6-9, dvs. høyt, at Forsvaret tåler "en ripe i lakken" på psykisk helse, og da aksepteres også siffer 4. Ryggproblemer er en annen vanlig kilde til overføring fra militærtjeneste til sivilforsvarstjeneste. Også her ser vi at den vernepliktige blir mer attraktiv når evnenivået øker. Hvis evnenivået er middels eller høyere, beholder Forsvaret 6 av 10 selv om score på ryggdimensjonen "bare" er 6. Tendensen er den samme når vi tar utgangspunkt i almenfysisk helsetilstand og øyne. Det er først hvis evnenivået er middels eller lavt at et flertall vernepliktige med diagnosen 4 på øyne overføres til Sivilforsvaret, og det er først når evnenivået er lavt at et flertall vernepliktige med diagnosen 5-6 på øyne overføres til Sivilforsvaret. Sjansen for å bli overført til en

av våpenartene øker mao. steg for steg når helseprofil og evnenivå øker. Samtidig må vi understreke at øyne var den viktigste årsaken til helseprofil 4 og 5 blant våre vernepliktige. Selve omfanget av nedskrivningen på denne diagnosen skulle tilsi at overføringssannsynligheten til Sivilforsvaret var noe mindre enn for nedskrivningsårsaker som har mindre omfang. 8 av 10 skal tross alt bli stridende til slutt i vår sammenligning.

Samtidig er det en klar logikk i dette observerte mønsteret. En person som har problemer med f.eks. dårlig rygg, eller problemer med gange eller syn, må antagelig benyttes i leiren, fortrinnsvis til lettere fysisk arbeid eller kontorarbeid. Kontorarbeid stiller samtidig krav til den vernepliktiges kognitive ferdigheter. Hvis vi tenker i termer av behovsregulering i situasjoner med overskudd i rullene, eller "inflasjon" i praktiseringen av kravkatalogen, er tabell 1.5 en indikasjon på at praktiseringen i overskuddsåret 1990 har vært relativt romslig. På visse kombinasjoner av evnenivå og bufferkjenninger mot totalfritak, avskrives de fleste vernepliktige, selv om de etter reglementet er å betrakte som stridsdyktige. Samtidig bør det understrekes at romsligheten kanskje ikke er så sterk som vi kunne forventet. Det er tross alt halvparten (46%) av individene med alminnelig evnenivå 1-3 som tas inn til militærtjeneste.

Et annet punkt som vi ser på litt senere, er om også helseprofilen er funksjon av hvor lenge man har oppholdt seg i køen hos rulleførerne (frivillig og ufrivillig). Vi lanserte en hypotese om at vernepliktskøen ble forringet på 80-tallet. Nå har vi muligheten til å se om ventetid generelt påvirker frafallet. Hvis det er tilfellet, samtidig som vi vet at fullføringsgraden og køen hos rulleførerne har økt siste halvdel av 80-tallet, har vi en indikasjon på at den økte fullføringsgraden ikke bare betyr økt utnyttingsgrad i vernepliktsmassen, men at det antagelig også kan være tale om "frafallsutsettelse" som eventuelt realiseres på 90-tallet.

Rigid eller romslig etterspørselsfunksjon?

Siden det alltid er vanskelig å angi presise kriterier for hva som bør oppfattes som svært forskjellig, og hva som bør oppfattes som litt forskjellig, vil vi prøve en alternativ metode. Et kriterium for å vurdere forskjeller, er å sammenligne variasjon på en egenskap ved den vernepliktige, f.eks. helsetilstand og evnenivå, *innen* en gruppering av individer (soldat, militærnektet osv.) og *mellom* grupperingen av individene. Vi har gjort dette i tabell 1.6. Her skisseres hvor stor del av den samlede variasjonen i alminnelig evnenivå, teknisk innsikt og helseprofil blant stridende, medisinsk udyktige, midlertidig udyktige og ordinære sivilforsvarsmannskaper som kan knyttes til en inndeling av mannskapene i stridende og medisinsk frafall. Sivilarbeiderne er tatt ut av sammenligningen fordi disse ungdommene velger en annen vernepliktsform selv, i prinsippet uavhengig av Forsvarets etterspørsel etter kognitive ferdigheter og helse. Dermed er det irrelevant hva slags medisinsk kvalifikasjonsprofil disse ungdommene har sammenlignet med de andre gruppene. Oppstillingen i tabell 1.6 kan gi grunnlag for å vurdere hvor romslig eller rigid Forsvarets etterspørselsfunksjon fungerte i 1990.

For det første må det understrekes at det er forskjeller, og at selv de minste forskjellene er statistisk signifikante, som det heter. De skyldes verken tilfeldig variasjon eller utvalgsskjevhet. Forklart varians på 10% betyr f.eks. at variasjonen på hhv. helse eller evnenivå (som kvadrerte avvik fra gjennomsnittsverdien) blant vernepliktige som tilhører samme gruppe (f.eks. de stridende) er 10% mindre enn variasjonen på hhv. helse eller evnenivå blant et vilkårlig utvalg vernepliktige, f.eks. summen av stridende og ikkestridende. Dette er en kommenterbar forskjell, bevares, som prosentdifferanse ville den være nærmere 30%, men forskjellen kan neppe sies å være stor. Det er først når vi nærmer oss 40-50% reduksjon i den totale variasjonen (variansen) at vi kan snakke om at etterspørselsfunksjonen fungerer rigid. Da nærmer vi oss, som vi har sett, forskjeller i litt enklere sammenligninger som kan være av størrelsesorden 60-70%. Det vi kan si, er at helse er et viktigere kriterium enn kognitive

ferdigheter når Forsvaret velger mellom vernepliktige. Teknisk innsikt betyr svært lite, alminnelig evnenivå litt mer (6%), mens helse betyr ganske mye (30%). Når stridende sammenstilles med sivilforsvarsmannskapene blir helse mindre betydningsfullt, men er fortsatt viktig (16%), mens det kognitive aspektet ved den medisinske kvalifikasjonsprofilen får økt betydning (10% og 3% hhv.). Kognitive ferdigheter er mao. et viktig premiss for overføringene til Sivilforsvaret, men helse er fortsatt viktigst, slik vi allerede antydte i tabell 1.4. Når stridende sammenstilles med medisinsk udyktige og midlertidig udyktige er helse den dominerende faktoren. Vi kan nesten si at helsevurderingen bestemmer alt. Variasjonen i kognitive ferdigheter begynner å nærme seg grensen for det som kan kommenteres som forskjellig, særlig når vi er oppmerksom på at helse også samvarierer svakt med de kognitive ferdighetene.

Tabell 1.6 Andelen av den totale variasjonen i alminnelig evnenivå, teknisk innsikt og helseprofil som er knyttet til en gruppering av mannskaper i stridende og ikkestridende. Prosent forklart varians. Korrelasjonskoeff. eta i parentes. Brutto utvalg.

	Alm.evnenivå	Tekn.inns.	Helsepro.
Stridende mot summen av UD, MUD og SFO	6% (.24)	2% (.14)	30% (.55)
Stridende mot Sivilforsvar	10% (.32)	3% (.17)	16% (.40)
Stridende mot UD og MUD	4% (.20)	1% (.10)	38% (.62)

Når vi observerer at helsevurderingen er relativt lite sensitiv overfor kognitive ferdigheter, har vi samtidig en indikator på at helsevurderingen vil være relativt lite sensitiv overfor ungdommenes *livssituasjon* i stort. Med det menes først og fremst sosial status og utdanning, men også forhold som forsørgelsesbyrde, inntekt og gjeld. I kapittel

3 skal vi se at slike livssituasjonselementer henger tett sammen i noe som vi vil kalle "livssituasjonsskjeden". Samtidig ser vi det som en oppgave å avdekke hvilke diagnoser (eventuelt) som er mest sensitive overfor slike sosiale bakgrunnsvariabler. Det er ikke sikkert at det er psykisk helsetilstand, men det kan være det.

Tabell 1.7 Gjennomsnittlig score på helseprofil, alminnelig evnenivå og teknisk innsikt etter våpenart. Skala 1-9 på alle variabler. Eta og "forklart varians". Brutto utvalg.

Våpenart	Alm.evne	Tekn.inns.	Helseprofil	
			A	B*
Hæren	5,0	4,9	7,8	7,9
Infanteri	5,1	5,0	8,1	8,3
Kavalleri	5,1	5,7	7,5	7,6
Artilleri	3,8	4,1	7,4	7,5
Ingeniørvp**	—	—	—	—
Samband	5,8	5,6	7,3	7,3
Sanitet	5,8	4,7	7,2	7,3
Forsyning	3,3	4,5	7,7	7,7
Sjøforsvaret	5,2	5,1	7,3	7,4
Marinen	5,3	5,3	7,4	7,4
Kystart	4,9	5,0	7,2	7,4
Luftforsvaret	5,6	5,3	7,1	7,2
Flyvåpen	5,6	5,3	7,1	7,3
Luftvernart	5,7	5,3	7,1	7,1
Alle	5,1	5,1	7,6	7,7
Sivilforsvaret	3,7	4,3	5,6	5,7
Eta, våpenart grovgruppert (Hær, Sjø, Luft)	.15	.07	.17	.19
Forkl varians (%)	2	1	3	4
Eta, våpenart fingruppert	.34	.21	.24	.27
Forkl varians (%)	12	5	6	8
Frafall under innrykk pga. helseprofil 1 er 1,6%				

Tabellforklaring:

* Helseprofil B: Korrigert for nedskrivning til helseprofil 1

** Ingeniørvåpenet er ikke registrert med evnenivå og helseprofil i registerdataene som ble oversendt fra GKK.

Tabell 1.6 indikerer at praktiseringen av kravkatalogen neppe kan oppfattes som rigid i 1990. Det er betydelig variasjon i de kravene som stilles til stridsdyktighet innen Forsvaret. For å få et innblikk i hvor stor denne variasjonen er, kan det være nyttig å se på hvordan helse og kognitive ferdigheter fordeles mellom de ulike våpenartene i Forsvaret. Vi tar med sivilforsvarsmannskapene for å ha et sammenligningsgrunnlag. De ulike våpenartene som er spesifisert i tabell 1.7 inngår i GKKs fordelingsstatistikk. Tabellen vil fortelle oss om ulike våpenarter har ulike "toleransegrenser" (i gjennomsnitt) på hovedkriteriene for utvelgelse til verneplikt.

* For det første er variasjonen i helseprofil mellom våpenartene noe mindre enn variasjonen i alminnelig evnenivå mellom våpenartene (Eta-koeffisientene og forklart varians i prosent indikerer dette). Toleransen overfor "riper i lakken" på helseprofilen er mao. mindre enn toleransen overfor lav score på evnenivåprøven. I gjennomsnitt har soldaten helseprofil 7,7 og det er bare 8% av variasjonen i helse som kan knyttes til en inndeling i våpenarter. Det kreves god helse i gjennomsnitt i hele Forsvaret. Vi vet hvor skoen trykker: Den trykker sterkest på psykisk helse kombinert med lavt evnenivå, og minst på øyne kombinert med lavt evnenivå.

* For det andre ser vi at det neppe er de kognitive ferdigheter som sådan som diskvalifiserer sivilforsvarsmannskapene for militærtjeneste. Tyngdepunktet både på alminnelig evnenivå og teknisk innsikt blant sivilforsvarsmannskapene er like høyt eller høyere enn tyngdepunktet blant mannskaper i f.eks. Hærens forsyningstjeneste og Hærens artilleri. Det er kombinasjonen av evnenivåscore og helseprofil som er for lav blant sivilforsvarsmannskapene i gjennomsnitt. Siden det er stor spredning på kombinasjoner av evnenivå og helse også blant sivilforsvarsmannskaper, ville en økt militær utnytting av disse mannskapene, uten endringer i praktiseringen av kravkatalogen i Forsvaret, forutsatt omlegginger av inntakskapasiteten i de våpenartene som kan nyttiggjøre seg slike mannskaper,

gjern på bekostning av andre våpenarter. Vi tar selvsagt det samme forbeholdet her som når vi kommenterte medisinske diagnoser. Vi har ingen forutsetninger for å vurdere militærfaglige grunner til kapasitetsfordelingen mellom våpenartene i Forsvaret. Vi sier at hvis kravkatalogen fastholdes, forutsetter reduserte overføringer til Siviltforsvaret en oppblåsning av den kravprofilen som etterspørres i f.eks. forsyningstjenesten, gjerne på bekostning av inntaket i andre våpenarter, som f.eks. infanteriet. Samtidig har vi et nytt argument for at kombinasjoner av verdier på kognitive ferdigheter og helse er et viktig seleksjonskriterium.

* For det tredje viser tabell 1.7 hvordan kravkatalogen fungerte i ulike våpenarter under innrykk i 1990. Vi ser at noen spesielle kombinasjoner av kognitiv score og helseprofil, skiller godt mellom våpenartene. Rangert etter helse stiller Hæren de største kravene og Luftforsvaret de minste. Rangert etter alminnelig evnenivå og teknisk innsikt blir rangeringen omvendt, fortsatt med Sjøforsvaret i midten. Infanteriet etterspør mannskaper med midlere evnenivå og tilnærmet topp score på helseprofilen. Sambandstjenesten stiller de strengeste kravene til evnenivå og teknisk innsikt i Hæren (5,8 og 5,6 hhv.), men stiller samtidig mer moderate krav til helseprofilen i forhold til andre avdelinger i Hæren. Forsvarets sanitet krever i gjennomsnitt et alminnelig evnenivå over middels, moderate krav til teknisk innsikt, og moderate krav til helseprofil og fysisk konstitusjon. Hærens kavaleri etterspør i gjennomsnitt soldater med middels alminnelig evnenivå, høy score på teknisk innsikt og relativt høy helseprofil. I Luftforsvaret er det nesten ingen forskjell på de to våpenartene. Her er det de to kunnskaps/evnenivåprøvene som betyr mest. Kravene som stilles i Kystartilleriet er mindre både til kognitive ferdigheter og til helseprofil, enn i f.eks. Marinen. Marinen etterspør (i gjennomsnitt) mannskaper med litt høyere evnenivå og teknisk innsikt og litt lavere helseprofil enn gjennomsnittssoldaten.

* For det fjerde kan vi merke oss at forskjellene mellom de tre forsvarsgrenene (Hær, Sjø og Luft) fanger opp halvparten av variasjonen mellom våpenartene etter helseprofil, og 15-20% av variasjonen mellom våpenartene etter kognitive ferdigheter (de to evnenivåprøvene). Når vi resonnerer på gjennomsnittsverdiene slik vi har gjort her, underslår vi at 90% av variasjonen som observeres er variasjon innen våpenartene og ikke mellom dem. Når man kommer opp på et visst nivå på helseprofilen, la oss si siffer 5-6 på skalaen til 9, og over et visst evnenivå, la oss si score 3-4 på skalaen til 9, er det vanskelig å si at kravkatalogen praktiseres rigid i våpenartene. Det er når en person har f.eks. 3 i evnenivå og 5 i helseprofil *samtidig*, at kriteriene for klassifisering av stridende og ikke-stridende tøyes. Det er ikke urimelig å forvente at denne personen ville blitt utnyttet i en situasjon med mannskapsmangel, selv om det strengt tatt er en kontrafaktisk hypotese så lenge man ikke har hatt mannskapsmangel i den perioden vi studerer. Vi konkluderer at samspillet mellom kognitive ferdigheter og helseprofil er det interessante når man skal karakterisere Forsvarets etterspørsel etter personer med medisinske bufferkjennelser mot totalfritak (4-5), og her nytter det ikke å se på helseprofilen alene. Her er det samspillet mellom evnenivå og bestemte diagnoser som styrer den vernepliktiges "skjebne".

Hva skal til for å få godkjent søknad om siviltjeneste?

Så langt har vi sett at sivilarbeiderne fremtrer som en usedvanlig ressurssterk gruppe kognitivt og helsemessig. Det er fristende å lansere en hypotese om at sosiale, kognitive, utdanningsmessige og helsemessige ressurser faktisk stimulerer til pasifistiske verdier og holdninger blant unge menn. Samtidig kan den høye scoren på f.eks. evnenivå i forhold til andre vernepliktige, indikere at vi implisitt observerer virkningen av en *terskel* inn til en vernepliktsform der inngangsbilletten ikke bare er bekjennelse, men også *evne* til å overbevise andre om at man har en alvorlig (pasifistisk) overbevis-

ning. Den naturlige innfallsporten til denne problemstillingen er å spørre sivilarbeiderne om de synes det er lett eller vanskelig å overbevise myndighetene om at de er pasifister, og om de tror at det er lett eller vanskelig for andre potensielle nektere. Tabell 1.8 sammenstiller svarene på slike spørsmål med det nektingsgrunnlaget sivilarbeiderne oppgir til oss. Vi skiller ut fire hovedkategorier nektere i 1990: 27% oppgir primært religiøse grunner, 31% oppgir at de i hovedsak er situasjonsbestemte militærnektere, 31% oppgir at de primært er pasifister og 11% oppgir bekvemmelighetsgrunner av typen at tjenesten er lettere, at man kan bo hjemme, at man kan oppholde seg nær skole/arbeid osv.³

Holdninger som er overrepresentert i en gruppe sammenlignet med marginalfordelingen er *uthevet* i tabellen. Det er påstanden om at det er vanskelig å overbevise myndighetene om at ens overbevisning er ekte, som skiller best etter nektingsgrunnlag. Bekvemmelighetsnektene er klart uenig i påstanden, religiøse nektere er svakt uenig i påstanden, mens verdslige pasifister og verdslige situasjonsbestemte nektere enten har tyngdepunkt på nøytral opinionsbalanse-score, eller vipper i retning av at det oppfattes som vanskelig å overbevise myndighetene om at deres overbevisning er ekte. På spørsmålet om mange egentlige pasifister avvises, svarer nesten

³ Denne inndelingen i nektingsgrunnlag er strengt tatt en tilsnikelse. Vi gav sivilarbeiderne anledning til å angi to (likestilte) årsaker til at de nektet militærtjeneste. Klassifiseringen langs én og bare én årsak følger følgende prinsipper: Hvis man oppgir bekvemmelighetsgrunner alene eller i kombinasjon med andre årsaker, regnes man som bekvemmelighetsnekt. Argumentet for å prioritere denne gruppen er at den statistisk sett er minst. Hvis man oppgir religiøse grunner uten å oppgi bekvemmelighetsgrunner, regnes man som religiøs nekt. Hvis man oppgir situasjonsbestemte grunner uten å oppgi bekvemmelighetsgrunner eller religiøse grunner, regnes man som situasjonsbestemt nekt. De verdslige pasifistene bestemmes residualt. De oppgir kun pasifisme som nektingsgrunn uten hentydning til de tre andre alternativene. Vi har mao. en ren teknisk begrunnelse for inndelingen. Den substansielle begrunnelsen er selvsagt at gruppeinndelingen virker når vi karakteriserer sivilarbeidernes verdier og holdninger, politiske oppfatninger osv. Den virker svakt, men signifikant i tabell 1.8. I kapittel 4 kommer det flere argumenter for at inndelingen kan være interessant.

halvparten at de ikke har noen bestemt oppfatning om dette. Hvis de to spørsmålene koples, er det derimot en klar tendens til at hvis man synes det er vanskelig å overbevise myndighetene (primært for egen del), så tror man også at mange egentlige pasifister avvises, og omvendt (korrelasjonskoeffisienten r er .42 på skalaen fra .0 til 1.0). For det tredje er vi egentlig slått av at så mange militærnekttere synes det er vanskelig å overbevise myndighetene om at de er "verdige nekttere", selv i en så "trygg" nektingskategori som religiøs overbevisning. Terskelhypotesen er neppe svekket av disse observasjonene.

Hvis vi beveger oss bakenfor individenes "frihet og verdighet" (Skinner, 1971) og sammenstiller holdningene til hvor lett eller vanskelig man synes det er å overbevise andre både for egen og for andres del, med alminnelig evnenivå, utdanningstype/nivå og helseprofil, forvitrer virkningen av nektingsgrunnlaget. Dette batteriet av sosialmedisinske kjennetegn fanger opp 7-10% av variasjoner (variansen) på holdningsvariablene. Vi observerer ingen signifikant effekt av helseprofilen blant de som har fått godkjent søknaden om siviltjeneste. Personer med lav score på kognitive ferdigheter (evnenivå) og teoretisk utdanningsnivå synes det er vanskeligere å artikulere sin overbevisning enn personer med høy score på de samme ressursvariablene, når vi bare ser på ungdom som fikk godkjent søknaden om siviltjeneste på slutten av 80-tallet. Dette resultatet virker intuitivt rimelig.

I Grøgaard/Ugland (1991) ("En for alle...") ble det formulert en hypotese om at den skjeve geografiske fordelingen i Sivilforsvarets etterspørsel etter mannskaper kunne være medvirkende årsak til at avslagsprosenten på søknader om siviltjeneste var vesentlig høyere i de seks nordligste fylkene enn i resten av landet. Vi observerte at 3-4% av fordelingsstyrken i KKT og KKN ble overført til Sivilforsvaret mot 9-13% i resten av landet i gjennomsnitt på 80-tallet. Samtidig var sjansen for å bli fordelt til den minst populære tjenesten (infanteriet) størst i KKN og KKT. I praksis medførte dette at relativt flere ungdommer med medisinske bufferkjennelser mot totalfritak ikke bare ble overført til våpenartene, men også til "det upopulære

infanteriet i områder med liten sivilforsvarskapasitet. Vi spurte om en høyre avslagsprosenten i KKN og KKT kunne ha en sosialmedisinsk kjerne. Vi spurte også om dette potensielle sosialmedisinske spektet ved nektingstilbøyeligheten i ungdomsgruppen avleiret seg helseprofilene til militærnektene i ulike landsdeler. Her tenker vi oss at hvis det er mange med middels helseprofil som søker ett sted, vil kanskje de fleste få avslag - som useriøse søkere, men det vil samtidig være noen som lykkes, og disse vil redusere den gjennomsnittlige helseprofilen blant ungdommene som får godkjent søknaden om sivilteneste i regionen. Har sivilarbeiderne i KKN og KKT lavere gjennomsnittlig helseprofil enn sivilarbeiderne i andre landsdeler?

Tabell 1.8 Sivilarbeidernes holdninger til om det er lett eller vanskelig å overbevise andre om at ens overbevisning er alvorlig etter oppgitt nektingsgrunnlag. Helt enig/delvis enig. Helt uenig/delvis uenig i parentes. Prosent.

PÅSTAND:	NEKTINGSGRUNNLAG				
	PASIFISME	SITUASJON	BEKVEM	RELIGIØS	ALLE
Vanskelig å overbevise myndighetene	44 (46)	45 (37)	30 (51)	28 (36)	38 (41)
Mange pasifister avvises	31 (26)	29 (27)	15 (22)	19 (16)	26 (24)
100%=	136	138	41	119	434

For å kaste lys over denne problemstillingen konstrueres en avhengig variabel med fire verdier (grupper). Det er få observasjoner i to av cellene. Vi kommenterer kun signifikante statistiske effekter, og der det er få observasjoner, må effektene være betydelige for å bli kommentert. Først identifiseres ca. 110 vernepliktige som svarer at de "har vurdert å søke" om sivilteneste. Denne gruppen får verdien av=1 på en variabel som vi kaller nærhet til å få godkjent søknad

om sivilteneste. Vi har videre 25 ungdommer i utvalget som hevder at de "har søkt, men fått avslag". Disse får verdien nest lavest=2 på den samme suksess eller nærhetsvariablen. Blant militærnektene oppgir 27 ungdommer at de "har søkt to ganger, og fått ett avslag". Denne gruppen kompenserer tidligere fiasko med iherdighet og gis verdien nest høyest=3. Den fjerde gruppen består av sivilarbeidere i 1990 som fikk godkjent søknaden om sivilteneste ved første forsøk. Vi har registrert evnenivå, utdanning og helseprofil (inkludert diagnoser) på drøyt 350 ungdommer som får verdien høyest=4 på suksessvariablen vår. Deretter spesifiseres en trinnvis modell (lineær regresjon) der alminnelig evnenivå og teknisk innsikt gis primat i modellen (1. trinn). Helseprofil og diagnosen psykisk helsetilstand innføres i 2. trinn. Sosial status (fars yrkeskompetanse) innføres i 3. trinn. OppvekstKK innføres i 4. trinn. Til slutt inkluderes studieretning i videregående skole, høyeste avsluttede utdanning og alder som et 5. trinn. I vår sammenheng leses alder som en indikasjon på livserfaring og modenhet. Selv om mange sivilarbeidere har hatt frivillig ventetid før innrykk, vil det være en sammenheng mellom alder i 1990 og når ungdommen søkte om sivilteneste. Vi spør om dette batteriet av sosialmedisinske forhold påvirker sjansen for å lykkes med søknaden om sivilteneste, når vi legger et element av iherdighet - man prøver en gang til - midt i poengskalaen på den variablen som skal forklares. Som forventet er det betydelig forklaringskraft i denne modellen, *men det er tilsynelatende de gale variablene som har den sterkeste virkningen* (jfr. tabell 1.9). Helseprofilen betyr mer for tilbøyeligheten til å prøve seg, og for evnen til å lykkes - dvs. evnen til å artikulere, skriftlig og muntlig, en overbevisende overbevisning - enn evnenivå og utdanningsmessige ressurser ellers.

I 1. trinn er det alminnelig evnenivå som har størst statistisk effekt, enten vi inkluderer vernepliktige som svarer at de har vurdert å søke om sivilteneste (venstre kolonne), eller om vi bare sammenligner vernepliktige som har søkt om sivilteneste (høyre kolonne). Vi ser dessuten at evnenivå skiller best i den modellen som inklude-

Tabell 1.9 Sosialmedisinske føringer på sjansen til å få godkjent søknad om sivilteneste? Forklaringskraft (forklart varians) i prosent.

	INKLUDERT DE SOM VURDERER Å SØKE (N=517)		EKSKLUSIVE DE SOM VURDERER Å SØKE (N=406)	
	FORKL. VARIANS*	R**	FORKL. VARIANS*	R**
1: KOGNITIVE FERDIGHETER	8%	(.28)	5%	(.22)
2: PLUSS HELSE	25%	(.50)	12%	(.34)
3: PLUSS SOSIAL STATUS	is		is	
4: PLUSS OPPVEKSTKK	is		is	
5: PLUSS TEORETISK UTDANN, ALDER OG MODENHET	29%	(.54)	18%	(.29)

Tabellforklaring:

* Forklart varians angir reduksjonen i variasjon på den avhengige variabelen som kan knyttes til de egenskapene som inngår i modellen på hvert trinn i regresjonen. 8% forklart varians angir at individer som er helt like på egenskapene som inngår som "forklaringsvariabler" på trinn 1 har 8% mindre variasjon på suksessvariabelen vår enn et vilkårlig utvalg individer som har verdier på suksess eller fiasko vis a vis siviltenesten.

** R angir samvariasjonen mellom score på den beste lineære kombinasjon av "forklaringsvariablene" og faktisk score på den variabelen som skal forklares (suksess/fiasko).

is=ikke signifikant effekt.

rer de potensielle søkerne. I 2. trinn har både helseprofilen samlet, og diagnosen psykisk helsetilstand en signifikant virkning på det vi har kalt nærhet til å få godkjent søknad om sivilteneste. Hvis vi ekskluderer vernepliktige som har vurdert å søke, er det bare psykisk helsetilstand som har statistisk effekt på sjansen til å få godkjent søknad om sivilteneste ($\beta = .35$). Sosial status og bosted (oppvekst-KK) har ingen selvstendig virkning ut over det som kan knyttes til alminnelig evennivå, helseprofil og diagnosen psykisk helsetilstand under innrykk i 1990. I 5. trinn øker modellens forklaringskraft (les: Effekt) igjen. Nå er det i hovedsak graden av teoretisk utdanning som påvirker sjansen for å lykkes med søknaden om sivilteneste.

Linjevalget i videregående skole betyr f.eks. mer enn utdanningsnivå og alder (livserfaring og mode het) i modellen.

I figur 1.2 har vi forsøkt å synliggjøre hvordan trappen inn til militærnekingen virker når vi kombinerer evnenivå og helseprofil. Figuren anskueliggjør en IQ-trapp, en helsetrapp og en kombinasjonstrapp inn til godkjent søknad om sivilteneste på slutten av 80-tallet:

- * Alminnelig evnenivå ("IQ-trappen" i figur 1.2) skiller isolert sett ut de individene som passerer terskelen uten å få avslag. Det krever i gjennomsnitt kognitive ferdigheter som ligger over "det normale" i innrykksstyrken (6,1 mot 4,7-5,1 på skalaen fra 1-9). Forskjellen er klart statistisk signifikant.

- * Helseprofilen skiller mellom ungdom som gir opp etter ett forsøk og ungdom som er iherdige. Her er det bare diagnosen psykisk helsetilstand som har en signifikant effekt i modellen (som inneholder drøyt 500 ungdommer). Effekten er faktisk så sterk at den også blir signifikant selv om vi bare sammenligner de 25 ungdommene som gir opp etter ett avslag med de 27 ungdommene som prøver en gang til etter å ha mislykkes første gang.

- * Når vi kombinerer helse og evnenivå (gjennomsnitt) får vi en terskel inn til siviltenesten som består av tre trinn. Det laveste trinnet skiller ut ungdom som ikke prøver eller som forsøker én gang uten å lykkes. Det midterste trinnet skiller ut de iherdige søkerne fra søkere som gir opp etter ett forsøk. Det øverste trinnet skiller ut sivilarbeiderne som kun forsøkte seg én gang med suksess første gang. Da har vi samtidig en meget høy gjennomsnittlig score på helse og evnenivå når vi tar i betraktning at gjennomsnittsalderen er betydelig høyere blant sivilarbeiderne enn i in rykksstyrken ellers. Helseprofilen reduseres som kjent med økende alder i i nrykksstyrken.

Vi øyner mao. en *seleksjonsprosess* som, med utgangspunkt i at man bekjenner visse holdninger og verdier, *først* velger ut individer etter en kombinasjon av kognitive ferdigheter og helse (potensielle

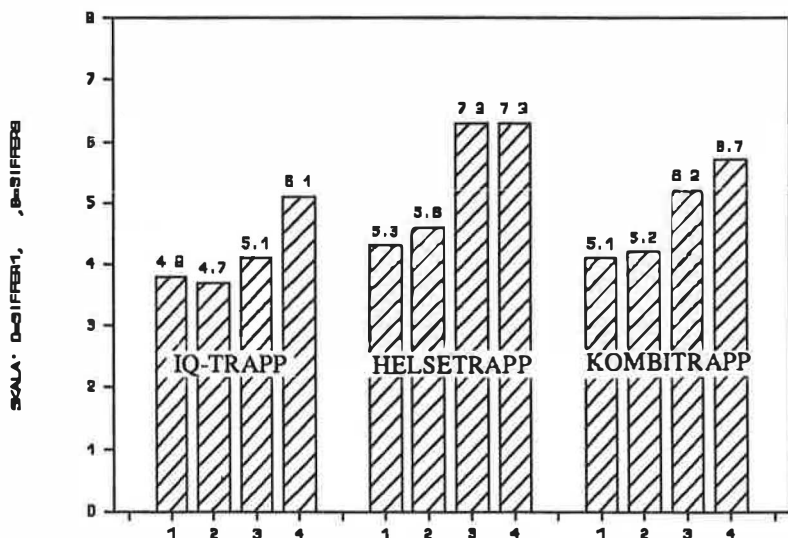
økere og søkere som fikk avslag uten å prøve seg på nytt mot de andre), som dernest velger ut psykisk helse (forskjellen mellom de som prøver to ganger og lykkes andre gang, og de som gir opp etter ett forsøk), og som *til slutt* velger ut kognitive ferdigheter alene (forskjellen mellom de "iherdige" og de som lykkes første gang).

Vi legger ikke skjul på at observasjonen kan oppfattes som kontroversiell, dels fordi vi har få observasjoner i de kritiske gruppene (bare 52 observerte avslag på søknad om sivilteneste), dels fordi den helsemessige føringen på suksess og fiasko i modellen er vanskelig å fortolke. For det tredje virker ikke terskelen som en "fysisk" barriere inn til siviltenesten. Vi snakker om *sjanse*. Det er noen med laveste score på ressursbatteriet som får godkjent søknad om sivilteneste, men de er relativt få sammenlignet med ungdom som har topp score på det samme ressursbatteriet. Analogt er det noen med topp score på ressursbatteriet som får avslag, men de er relativt få sammenlignet med ungdom som har lav score på det samme ressursbatteriet. I den forstand har vi skissert en diffus, men antagelig virksom terskel.

At kognitive ferdigheter og teoretisk utdanningsnivå påvirker evnen til å artikulere en overbevisning, kan oppfattes som en "naturlig" observasjon. Effekten av helseprofilen derimot, inkludert virkningen av psykisk helsetilstand på suksess og fiasko, er mer problematisk å forstå. Hvorfor skulle det faktum at man har moderat score på f.eks. rygg, øyne eller psykisk helse, påvirke sjansen til å få godkjent søknad om sivilteneste når man ellers dokumenterer "tilstrekkelig" score på utdanningsmessige og kognitive ressurser i gjennomsnitt? Vi foreslår to forklaringer på den observerte seleksjonsmekanismen i tabell 1.9 og figur 1.2:

* Den første forklaringen tar utgangspunkt i at sviktende helse, og særlig sviktende psykisk helsetilstand, enten begrenser kapasiteten til å artikulere en overbevisning som "normalt" (dvs. i gjennomsnitt) er knyttet til en bestemt dokumentert utdanning og språkferdighet (alminnelig evnenivå) direkte, eller indirekte, ved at den reduserer den utholdenheten og iherdigheten som "normalt" (dvs. i gjennom-

Figur 1.2 En kognitiv og medisinsk terskel inn til sivilteneste? Alminnelig evnenivå, helseprofil (gjennomsnitt) og gjennomsnittet av de to dimensjonene i fire situasjoner. 1: Vurderer å søke (N=110). 2: Søker en gang og får avslag (N=25). 3: Søker to ganger og lykkes 2. gang (N=27). 4: Søker en gang og får godkjent søknaden 1. gang (N=350)

snitt) kreves for å passere terskelen inn til sivilteneste.

* Alternativt indikerer våre observasjoner at "merknader" på helseprofilen reduserer sjansen for å få godkjent søknaden hos politi- og justismyndighetene. Vi har selvfølgelig ingen mulighet for å konkludere at dette er unfair, uten at vi har tatt stilling til om kvaliteten på søknadene i gjennomsnitt er like god i de tre gruppene som har søkt om sivilteneste. Den enkelte saksbehandler vil antagelig benekte at det er tilfellet.

Vi har pekt på at praktiseringen av kriteriene for godkjenning av søknader ikke er robust overfor helsemessige variasjoner når vi kontrollerer for kognitive ferdigheter og utdanning. Det kan oppfattes som problematisk i hht. kriteriene for godkjenning av søknader om

siviltjeneste hvis man ikke opererer med en teori om artikuleringskapasitet som baseres på helsemessige ressurser i ungdomsgruppen.

Vi skal ikke drive dette for langt, men vi opprettholder hypotesen om at det kan være sosialmedisinske føringer på tilbøyeligheten til å forsøke seg, og på sjansen til å lykkes hvis man først prøver. I det siste tilfellet er modellens forklaringskraft mindre (18%), men den er fortsatt klart statistisk signifikant. Samtidig er det svært lite i vårt materiale som indikerer at det er i KKN og KKT at skoen trykker. Hvis nektene rangeres etter helseprofil, vil vi finne at sivilarbeidere som har vokst opp i KKT og KKN har signifikant lavere helseprofil enn sivilarbeidere som har vokst opp i KKO, KKB og KKS, men på sin side gjennomsnittlig helseprofil blant sivilarbeiderne i KKT og KKN tross alt er 7,1 (på skalaen fra 4-9), avvises hypotesen om at det er medisinske føringer på den høye netto avgangen til siviltjeneste i de tre nordligste fylkene. Hypotesen om at det er helsemessige føringer på avslagsprosenten, opprettholdes derimot. Det er nesten ingen riper i lakken på psykisk helsetilstand blant militærnektene i 1990, så denne gruppen lukes enten ut som useriøse søkere, eller de mangler tilstrekkelig iherdighet, eller de lar være å forsøke seg (hypotesen om selvjusit).

1.4 Oppsummering/konklusjon

Ved parvis sammenstilling av ulike "vernepliktsformer" finner vi følgende:

* *Stridende/Sivilforsvar*: Helseprofilen betyr antagelig litt mer enn kognitive ferdigheter. Kombinasjoner av score på de to variablene samtidig (lav-lav mot høy-høy) gir en dramatisk forskjell i overføringssannsynligheten til Sivilforsvaret. De to variablene fanger opp 30% av tilbøyeligheten til å bli overført til Sivilforsvaret. I del I lærte vi at det kan være interessant å trekke inn oppvekststed/nå-

værende bosted i tillegg, fordi Sivilforsvarets kapasitet er ulik i ulike landsdeler.

* *Stridende/sivilarbeidere*: Det er nesten bare utslag på kognitive ferdigheter: 5-6% forklart varians. Hvis vi i tillegg trekker inn sosiale ressurser, øker forskjellene mellom disse gruppene, men det kommer vi tilbake til.

* *Stridende/udyktige*: Kognitive ferdigheter forklarer 10% av variansen. Helseprofilen forklarer (*per definisjon*) resten. Den interessante problemstillingen blir om helseprofilen er robust overfor holdnings- og motivasjonsindikatorer og indikatorer på ungdommenes livssituasjon i stort. Den moderate virkningen av evnenivå på sjansen til å bli slettet på medisinske kriterier, indikerer at det også vil være moderate sosiale og utdanningsmessige føringer på medisinsk frafall.

* *Sivilarbeidere/medisinsk frafall inkludert Sivilforsvar*: Kombinasjonen av kognitive ferdigheter og helse fanger opp 30% av variasjonen i gruppeinndelingen. De kognitive ferdighetene står for minst 2/3 av denne effekten. Det er på mange måter sterkere utslag på kognitive og helsemessige ressurser innen gruppen av ungdom som fritas for militærtjeneste enn det er mellom stridende og ungdom som fritas på medisinske kriterier, inkludert medisinske buffere mot totalfritak (sivilforsvarsmannskaper). Sivilarbeiderne fremtrer som en ekstremt ressurssterk gruppe blant de vernepliktige. Vi har demonstrert at dette også skyldes selve bekjennelseskriteriet. Det kan godt hende at utdanning stimulerer til pasifistiske holdninger blant unge menn, men det er helt sikkert at det å få godkjent søknaden om siviltjeneste stiller relativt store krav til ungdommens kognitive og medisinske ressurser. Tesen om at den høye netto avgangen til siviltjeneste i KKN kan være medisinsk betinget, avvises derimot. KKT og KKN skiller seg ikke ut fra f.eks. KKA og KKV mhp. sivilarbeidernes gjennomsnittlige helseprofil.

2 Vernepliktskarrieren

I dette avsnittet diskuteres den vernepliktiges vandring fra sesjon til ett av de seks utfallene (vernepliktsformene) som ble skissert innledningsvis. Vi spør om ventetid påvirker utvelgelsen til vernepliktsform. Er det slik at opphold i en av vernepliktskøene i tilleggnytning til klassifisering og fordeling under sesjon, og/eller i overgangen fra sesjon til innkalling, påvirker sjansen for å bli fritatt for militærtjeneste? Vi begynner med aldersfordelingen i utvalget.

2.1 Aldersfordelingen

Tabell 2.1 fordeler de vernepliktige etter alder i 1990. Alder lik 20 år betyr at ungdommen fyller 20 år i 1990. Tabellen illustrerer at alder skiller relativt sterkt mellom gruppene av vernepliktige. Hvis vi bruker standard samvariasjonsmål (korrelasjonsmål) som indikator på statistisk effekt eller påvirkningskraft, vil aldersforskjellene mellom gruppene fange opp drøyt 25% av den totale aldersforskjellen blant de vernepliktige. Når vi samtidig observerer at de stridende er yngst, vet vi at sjansen for at den vernepliktige har falt ut av de stridendes rekke, øker med økende alder, enten ved at ungdommene definerer seg selv ut gjennom militærnektning, eller at ungdommene *blir definert ut* gjennom overføring til Sivilforsvaret, eller blir dimittert som medisinsk udyktige. Vi ser også at denne sammenhengen i liten grad påvirkes av om vi studerer brutto utvalg eller netto utvalg (de som besvarte spørreskjema). Responsraten er mao. nøytral langs aldersdimensjonen, så her har vi åpenbart vært heldige, siden responsraten kun var 64% på postenqueten.

Verdier som angir at gruppen vernepliktige er overrepresentert i forhold til utvalgsgjennomsnittet er uthevet i tabell 2.1, selv om denne overrepresentasjonen ikke er statistisk signifikant på hver

aldersgruppe. For å generalisere til universet av vernepliktige må man gruppere årskullene i kohorter. Tendensen er derimot klart statistisk signifikant. Vi ser at de stridende er yngst, at sivilarbeiderne er eldst og at medisinsk betinget fritak fra militærtjeneste - de tre andre gruppene - har et alderstyngdepunkt i intervallet mellom de stridende og sivilarbeiderne. Nå må vi være oppmerksom på at noen forskjeller skyldes konstruksjonen av kontrollgruppen:

* Siviltforsvarsmannskapene ble trukket ut på det kriteriet at de skulle være yngre enn 27 år i 1990. Mannskapene er i prinsippet innrullert inntil fylte 65 år. Vi regnet ikke med at 40-50 åringer ville være i stand til å huske tilbake til sin sesjon. Tankegangen var at hvis alder, eventuelt ventetid hos rulleførerne i Forsvaret, eller ventetid før fordeling (restanse, ufordelt overskudd), påvirket sjansen for å bli overført til siviltforsvarstjeneste, ville vi fange opp denne effekten selv om vi begrenset utvalget oppad til fylte 26 år.

* Det ble ikke lagt slike restriksjoner på utvalget av sivilarbeidere. Her regnet vi med at brorparten hadde påbegynt sin tjeneste før fylte 25 år, siden den ufrivillige sivilarbeiderkøen etter sigende ble eliminert i perioden 1983-86. Vi ser at 2 av 10 sivilarbeidere påbegynner sin tjeneste etter det året de fyller 25. Noen av dem er eldre enn 33 år. Det er rimelig å anta at den høye alderen generelt har med utdanning å gjøre, eventuelt at det tar ett eller to år før søknaden om siviltjeneste er godkjent av Justisdepartementet. Dette må regnes som frivillig ventetid. Vi må dessuten tilføye at selv om hovedtyngden av sivilarbeiderne nekter før (38%) eller i tilknytning til innrykket (33%), vil noen søkere av siviltjeneste ha gjennomført hele eller deler av militærtjenesten før de nekter. 24% oppgir at de nektet under militærtjenesten, mens 4% antagelig reserverer seg når de kalles inn til repetisjonsøvelser i våpenartene.

Tabellen illustrerer at mange medisinsk udyktige (UD og MUD) har relativt høy alder under innrykk. Her blir det interessant å studere hva årsaken til denne høye alderen er. Nå er vi ved kjernen i resonnementet. Alder i seg selv, når vi snakker om hvorvidt en vernepliktig er 18 år eller 22 år, betyr antagelig relativt lite for

Tabell 2.1 Aldersfordelingen blant de vernepliktige. Prosent. Gjennomsnitt og variasjon etter gruppeinndelingen (eta og eta-kvadratet). Brutto og netto utvalg.

Alder	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	Alle
18	0,3	0	1,0	0,6	0	0	0,9
19	13,3	3,4	5,2	9,5	1,7	0,8	8,1
20	53,4	28,7	38,9	15,4	13,4	2,5	34,9
21	22,7	32,4	30,0	25,1	20,0	10,7	23,6
22	6,5	16,2	14,8	15,6	19,2	19,0	12,5
23	2,0	5,5	5,5	15,3	15,1	31,4	8,0
24	0,9	5,2	3,2	12,8	8,3	25,6	5,4
25	0,4	3,7	1,0	4,9	5,4	8,3	2,7
26	0,3	2,8	0,1	0,8	6,0	1,7	1,8
27	0,1	0,9	0	-	2,6	-	0,7
28	0,1	0,3	0	-	2,0	-	0,5
29-33	0	0,6	0,3	-	4,1	-	0,6
34-39	0	0,3	0	-	2,2	-	0,3
100%=	1398	327	310	327	689	121	3172
Gjennomsn.	20,4	21,5	21,0	21,7	23,1	23,0	21,4
Gj.sn. netto	20,4	21,4	20,9	21,7	23,0	23,0	21,2
N,netto	1398	193	183	213	444	77	2508
Eta, brutto		.50					
Forkl. varians (%)		25					
Eta, netto		.52					
Forkl. varians (%)		27					

sjansen til å bli radikalt nedskrevet i helseprofil. Alder må bety noe annet. Den vernepliktige har høy alder under innrykk fordi han har søkt om utsettelse - da kan han ha mange grunner for søknaden, inkludert helseproblemer - eller han venter lengre enn gjennomsnittet, fordi rulleførerne i Forsvaret, eventuelt de personene som fordeler mannskaper til ulike våpenarter i Forsvaret under hovedfordeling, ikke finner plass til den vernepliktige ved avdelingene. Vi fremmer i det minste en *hypotese* om at kvalifikasjonsprofilen spiller en rolle for hvem som blir liggende igjen i vernepliktskøen før og etter fordeling, og hvem som blir klassifisert, fordelt og innkalt forholdsvis raskt. Hvis den vernepliktige blir liggende lenger enn til fylte 28 år, gir Vernepliktsloven adgang til fritak fra førstegangstjeneste. Vi ser at knapt 1% av de medisinske udyktige og MUD er eldre enn 28 år under innkalling. 28 års grensen praktiseres mao.

strengt. Årsaken til at vi også finner noen i aldersgruppen 29 år eller eldre, er da enten at de har søkt om utsettelse og fått utsettelse, eller det skyldes rene registerfeil. Ifølge Vernepliktsloven vil den ungdommen som har søkt om utsettelse av førstegangstjenesten og som får ventetid ut over de lovbestemte 28 år, ha ventetid pga. "egen forsømmelse". Dette angår mindre enn 1% av mannskapene under innrykk i 1990 blant stridende, udyktige og midlertidig udyktige mannskaper.

Vi må mao. forsøke å gi aldersvariabelen et innhold, en tilknytning til vernepliktskarrieren (ventetid). Senere (kapittel 3) knyttes ventetid til den vernepliktiges livssituasjon i stort. La oss begynne diskusjonen av aldersvariabelen med en diskusjon av hvor den vernepliktige kommer fra, og hvor han går hen.

2.2 Ventetid før og etter fordeling

Den delen av Forsvarets register som vi fikk adgang til inneholdt ikke historikk på helsevurderinger, fordeling og sletting. Den som slettes har ikke oppgitt fordelingstidspunkt, og den som klassifiseres på nytt under innrykk er ikke registrert med klassifiseringen under sesjon osv. Vi har forsøkt å bøte på dette ved å kople fordelingsår, slettingsår, oppgitt sesjonsår i spørreskjema, om man har hatt militærtjeneste tidligere, eventuelt hvor lenge, om man har søkt om utsettelse, hva årsaken til søknaden var osv., for å avdekke hovedlinjene i den vernepliktiges vandring fra sesjon til tjeneste som stridende, sivilarbeider eller sivilforsvarsmannskap, eller som udyktig eller midlertidig udyktig på medisinske kriterier. Registreringen er rimelig sikker for aldersgruppen opp til 24-25 år, mens det blir mye gjetting for de aller eldstes vedkommende. Hvis man kan akseptere et innslag av gjetting, kan de vernepliktige fordeles på kø før fordeling (en slags kombinasjon av restanse og ufordelt overskudd) og kø hos rulleførerne i Forsvaret etter lesten i tabell 2.2A og 2.2E og figurene 2.1 og 2.2.

Tabell 2.2A Alder knyttet til vernepliktskarrieren. Et forsøk på å anslå andelen vernepliktige med ventetid før fordeling og etter fordeling etter vernepliktsform. Ventetid før fordeling (restanse/ufordelt overskudd). Prosent.

FORD.KØ:	STR	UD	MUD	STP/ RULL	STP	SFO/ RULL	SFO	SFO/ STP	Alle
Forlod	2	2	2	0	1	2	0	0	2
Ses, 18år	46	26	24	3	28	6	12	15	33
Ses, 19år	46	40	48	18	30	30	67	19	42
Lagt til rullefører**	0	12	3	21	8	0	0	0	4
0-1, kort***	4	12	15	20	16	16	10	38	9
1-2, midd	1	3	5	16	10	19	5	15	5
2+, lengde	1	5	3	22	7	27	6	13	5
100%=	1373	193	183	266	174	64	146	53	2452
Est, norm	94	80	77	40	67	38	79	34	81
Est, kø, maks	6	20	23	60*	33	62*	21	66*	19
Est, kø, min	2	8	8	40	17	48	11	28	10

Tabellforklaring:

* Anslag som er mer usikre enn de andre (antagelig litt i overkant).

**Lagt til rullefører=Mannskaper som både kan ha hatt ventetid i tilknytning til sesjon og senere. Disse er lagt til køen hos rulleførerne.

***0-1, kort=mindre enn ett år, 1-2, midd=mindre enn 2 år, 2+, lengde= minst 2 års ventetid på sesjon eller fordeling

STR=stridende, UD=medisinsk udyktige, MUD=midlertidig udyktige, STP/RULL=sivilarbeidere som søkte siviltjeneste i tilknytning til innrykk eller senere, STP=sivilarbeidere som søkte før eller under sesjon, SFO/RULL=sivilforsvarsmannskaper med tjenestetid, ca. halvparten i Forsvaret, SFO=sivilforsvarsmannskaper uten tjenestetid, SFO/STP=tidligere sivilarbeidere som er overført til Sivilforsvaret.

Vi innrømmer gjerne at anslaget på ventetid før eller i tilknytning til sesjon er usikkert, særlig for de gruppene som har sterke utslag på estimatet. Anslaget på totalen, derimot, er antagelig ganske bra. Vi anslår størrelsen på dette summålet av restansen og ufordelt overskudd til et sted mellom 10% og 19% av den totale innrykksstyrken i Forsvaret og siviltjenesten til sammen. Dette anslaget er nok noe beskjedent. Summen av ufordelte og restansen i perioden 1987-89

Tabell 2.2B Alder knyttet til vernepliktskarrieren. Et forsøk på å anslå andelen vernepliktige med ventetid før fordeling og etter fordeling etter vernepliktsform. Ventetid etter fordeling (kø hos rulleførere).

RULLEFØRER:	STR	UD	MUD	STP/ RULL	STP	SFO/ RULL	SFO	SFO/ STP	Alle
Forlod(19)	36	18	13	3	18	8	(10)	15	25
Ses+1	31	20	21	15	15	26	(59)	15	27
Avslag	2	2	5	1	1	2	-	-	2
FRIVILL									
KORT	2	9	14	8*	12	2*	(1)**	2*	5
MIDD	7	10	12	-	9	-	(1)**	-	7
2+AR	19	34	29	32*	35	5*	(10)**	8*	22
UFRIVILL									
KORT	2	3	3	11*	4	13*	(9)**	35*	5
MIDD	-	1	1	-	-	-	-	-	-
2+AR	1	3	2	30*	6**	43*	(10)**	25*	7
100%=	1384	193	183	266	174	64	147	53	2464
Rett inn, lavt ansl.	69	40	39	19	34	36	(69)	30	56
Kø, høyt	31	60	61	81	66	64	(31)	70	44
Friv.	28	53	55	81?	66?	7	(12)	70?	-
Ufriv.	3	7	6	-	-	57	(19)	-	-
Rett inn, høyt ansl.	73	52	56	38	50	52	(79)	69	66
Kø, lavt	27	48	44	62	50	48	(21)	31	34
Friv.	26	44	41	62?	50?	5	(11)	31?	-
Ufriv.	1	4	3	-	-	43	(10)	-	-

Tabellforklaring:

Grupper av vernepliktige som er aktuelle i anslaget over omfanget av ventetid hos rulleførerne i Forsvaret, samt anslaget over årsakene til ventetiden (frivillig/ufrivillig), er ringet inn med dobbeltstrek i tabellen.

Forlods: Hvis man går rett fra sesjon til innrykk, som 18- eller 19-åring, er man regnet som forlodsinnkalt. Ses+1: Sesjonert for ett år siden. Frivillig: Søkt om utsettelse. Ufrivillig: Har ikke søkt om utsettelse. Kort kø: Venter 0-1 år ut over ett år etter sesjon. Middels kø: Venter 1-2 år ut over ett år etter sesjon. 2+år kø: Venter 2 år eller mer ut over ett år etter sesjon. Kø lavt anslag: Antar at 1-2 års ventetid etter sesjon er normalt. Kø høyt anslag: Antar at ett års ventetid etter sesjon er normalt.

* Inkluderer tjeneste i Forsvaret blant vernepliktige som ble militærnektet eller som ble overført til Sivildforsvaret. Inkluderer også ventetid hos rulleførerne i Forsvaret som er knyttet til saksbehandlingstiden på søknad om siviltjeneste.

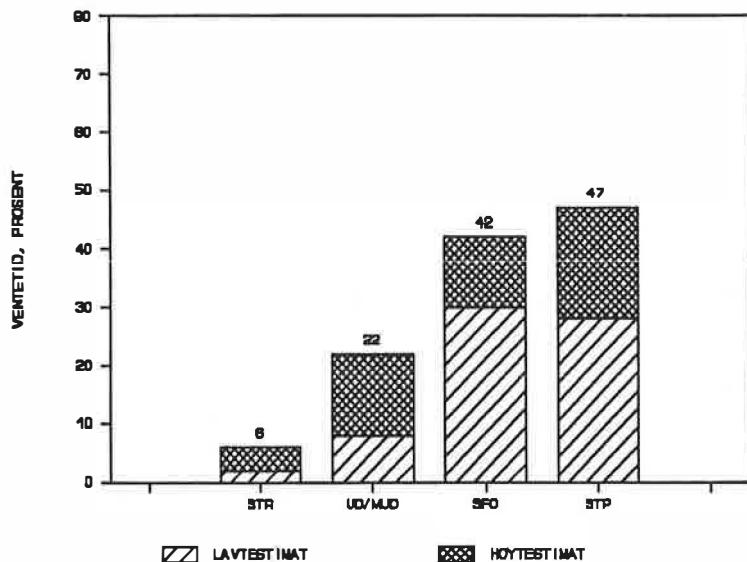
** Betyr at den vernepliktige enten har oppholdt seg på venteliste ved siviltjenesteadministrasjonen (STP) eller har ligget passivt 2 år eller mer hos rulleførerne i Sivildforsvaret. Gruppene er definert ut av køen hos rulleførerne i Forsvaret, fordi de enten søkte om siviltjeneste under sesjon, eller fordi de ble fordelt til Sivildforsvaret under hovedfordeling.

utgjorde 8-9000 personer, eller 23-26% av klassifiseringsstyrken, som er vårt egentlige sammenligningsgrunnlag her.

Det bemerkelsesverdige er at militærnektene har ventetid så tidlig. Det skulle ikke være noe medisinsk eller kognitivt som skulle tilsi at akkurat denne gruppen blir liggende igjen hos GKK. På informert hold i GKK ble det opplyst at forklaringen kan være todelt. For det først vil flytting (dvs. adresseforandring) kunne medføre ventetid, spesielt før klassifisering. For det andre kan man rekruttere til ufordelt overskudd hvis man har med seg legeerklæring på sesjon og hvis man signaliserer at man er i ferd med å søke om siviltjeneste. Samtidig understrekes det at potensielle militærnektene fordeles sammen med de andre der det er mulig.

Tentativt kan vi si at sivilarbeideren rekrutterer til restansen før fordeling, og til køen hos rulleførene i Forsvaret etter fordeling pga. saksbehandlingstiden hos politiet og i departementet. Denne siste ventetiden er definert som *frivillig* hos oss. Man har ikke nødvendigvis søkt om utsettelse, men man har søkt om siviltjeneste, og da er man heller ikke tilgjengelig for rulleførene i Forsvaret. Ungdom med helseproblemer rekrutterer antagelig i sterkere grad til ufordelt overskudd før fordeling (jfr. del I). Spenningsmomentet blir om også disse ungdommene for en stor del har søkt om utsettelse før innrykk, dvs. har hatt frivillig ventetid hos rulleførene i Forsvaret. Vi observerer følgende:

Figur 2.1 Et moderat og et radikalt anslag på kø før fordeling (restanse og/eller ufordelt overskudd blant stridende (STR), udyktige (UD og MUD), sivilarbeidere (STP) og sivilforsvarsmannskaper (SFO). Prosent.

Militærtjeneste

Det er kun 2% av de stridende som har oppholdt seg i restansen og/eller ufordelt overskudd i minst ett år før innkalling i 1990. Ventetid hos de stridende betyr mao. ventetid hos rulleførerne i våpenartene. Tabell 2.2B indikerer at 1 av 3 stridende har hatt ventetid mellom fordeling og innkalling, og at 5-10% av disse igjen har hatt ufrivillig ventetid hos rulleførerne i våpenartene. Når den stridende først venter, venter han relativt lenge. 2/3 venter minst to år ut over "normalalderen" på innrykksstyrken. Den stridende vandrer i prinsippet rett gjennom fra sesjon til innrykk, og de stridende ungdommene som har et opphold, har søkt om utsettelse. Den stridende bekler konsekvent den *frivillige* køen hos rulleførerne i våpenartene.

Medisinsk udyktighet

Mellom 10% og 20% av de udyktige eller midlertidig udyktige under innrykk har hatt ventetid før fordeling. Andelen er signifikant større enn blant de stridende, men forskjellen kan ikke sies å være dramatisk. Helseproblemer/skader har nok større relativ betydning for ventetid hos rulleførerne i Forsvaret. Avhengig av om vi regner ett år etter sesjon som normal ventetid før innrykk, eller regner 1-2 år som normal ventetid (lavt anslag på køen hos rulleførerne i våpenartene), er det 50-60% av de vernepliktige som dimitteres på medisinske kriterier, som har hatt ventetid hos rulleførerne i Forsvaret. Også i denne gruppen er det *frivillig* ventetid som dominerer. Det er ikke mer enn 10% av de medisinske udyktige under innrykk med ventetid etter fordeling som har hatt ufrivillig ventetid. Denne observasjonen indikerer at ventetid er mer utbredt blant medisinske grensetilfeller både før og etter sesjon enn blant stridende mannskaper, men årsaken til ventetiden etter fordeling er ikke at man blir liggende igjen i skuffene hos rulleførerne i Forsvaret. Hvis vi ønsker å finne indikasjoner på forringelse av vernepliktskøen siste halvdel av 80-tallet, er det mao. ikke blant medisinsk udyktige og midlertidig udyktige under innrykk at vi bør lete.

Sivilforsvar og siviltjeneste

Sivilforsvarsmannskaper og sivilarbeidere må diskuteres for seg. I begge gruppene er det noen vernepliktige som har vært i kontakt med rulleførerne i Forsvaret, og det er dessuten noen vernepliktige som har gjennomført deler av eller tom. hele førstegangstjenesten. Vi er ikke helt sikre, men andelene er antydnet som STP/RULL (sivilarbeidere) og SFO/RULL (sivilforsvarsmannskaper). STP/RULL angir militærnektene som har gjennomført noe militærtjeneste, eller som søkte utsettelse under innrykk. Disse mannskapene har så høy alder at det er sannsynlig at de har oppholdt seg i køen hos rulleførerne i Forsvaret på toppen av at de oppgir en tjenestetid, og at mange av dem har hatt ventetid før sesjon (bekledd restansen). Vi

understreker at anslaget er usikkert, og at ventetid kan ha blitt regnet to ganger - dvs. både som ventetid før og etter fordeling. Ufrivillig ventetid i denne gruppen kan antagelig leses som saksbehandlingstid i tilknytning til søknad om siviltjeneste. SFO/RULL består av overførte til Sivilforsvaret som oppgir at de har noe tjeneste, inkludert siviltjeneste i kombinasjon med militærtjeneste. Disse vernepliktige er også så gamle i 1990, at de antagelig har hatt ventetid på toppen av den oppgitte tjenestetiden, og på toppen av den ventetiden mange av dem hadde før fordeling. Her observerer vi at 80-90% av de mannskapene som har hatt lang ventetid, *samtidig har hatt ufrivillig ventetid*. Dette er ingen sterk indikasjon på en forringelse av vernepliktskøen siste halvdel av 80-tallet - andelen frivillige ventere blant medisinsk udyktige og midlertidig udyktige er dramatisk mye høyere enn vi hadde forventet -, men observasjonene peker tross alt i retning av at det plukkes litt i køen når man har mange å velge mellom. Antagelig plukkes det i større grad etter evnenivå enn etter helseprofil. Sivilforsvarsmannskaper har minst like god helseprofil som ungdommer som blir fritatt på medisinske kriterier under innrykk, men de har noe lavere evnenivå.

Sivilforsvarsmannskapene som ikke oppgir at de har tjenestegjort (SFO), ligger egentlig i køen hos rulleførene i Sivilforsvaret, inkludert mannskaper som oppbevares hos GKK med henblikk på senere innkalling til sivilforsvarstjeneste (ca. 3.400 ungdommer i 1990). Tabell 2.2B angir bare disse ungdommenes alder. Ingen av dem er innkalt når vi intervjuer dem. 69-79% plasseres i cellen "rett inn" i 1990 fordi de ikke har rukket å bli eldre enn normalalder ennå. Hvis vi bruker sivilarbeidere som overføres til Sivilforsvaret etter endt siviltjeneste (SFO/STP) som indikator på hvor mange av dem som blir innkalt, kan andelen øvde bli ca. 40% før de fyller 27 år. Hvis vi innarbeider at Sivilforsvaret også opererer med en kravkatalog, og at tidligere sivilarbeidere antagelig er mer attraktive enn ungdom som fordeles til Sivilforsvaret under hovedfordeling, kan vi kanskje bruke den andelen som oppgir at de har hatt tjeneste blant våre sivilforsvarsmannskaper som indikator på hvor mange som vil

oli øvd før fylte 27 år. Da kan kanskje 15-30% regne med å bli innkalt på kurs i Sivilforsvaret. Det som er viktig for oss, er at disse (kvalifiserte) gjetningene indikerer at vårt anslag på totalfritaket i vernepliktsmassen i Grøgaard/Ugland (1991) neppe er for store. Hvis totalfritaket oppfattes som summen av et synlig medisinsk fritak og et usynlig totalfritak gjennom overføringene til Sivilforsvaret, antok vi at ca. 50% av overføringsvolumet fra våpenartene til Sivilforsvaret måtte regnes som totalfritak i praksis. Anslaget er i hvertfall ikke for nøyt!

Anslag på kø hos rulleførere

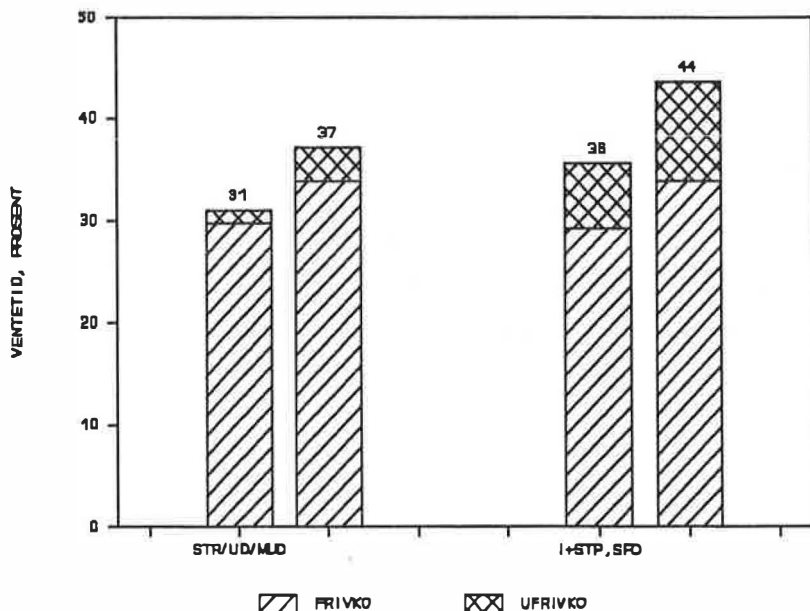
I figur 2.2 anslår vi omfanget av ventetid hos rulleførerne i Forsvaret til et sted mellom 31% og 37% når vi bare inkluderer stridende, medisinsk udyktige og midlertidig udyktige i anslaget. I denne gruppen er det maksimalt 1 av 10 som har ventet uten å ha søkt om utsettelse av en eller annen grunn (jfr. avsnitt 2.3).

Når vi inkluderer de problematiske kategoriene omfordelte sivilforsvarsmannskaper og militærnektetere som enten har hatt militærtjeneste eller som søkte om siviltjeneste i tilknytning til innrykk, øker andelen vernepliktige med ventetid til et sted mellom 36% og 44%. Maksimalt 1 av 5 har hatt ufrivillig ventetid, men her innrømmer vi at vi er i tvil. Hvis man ønsker å identifisere ufrivillig ventetid i Forsvaret, synes rekrutteringen til ufordelt overskudd å være et minst like interessant undersøkelsesobjekt som rekrutteringen til køen hos rulleførerne i Forsvaret.

Vernepliktige som har med seg attest eller erklæring fra lege under sesjon er overrepresentert blant medisinsk udyktige og midlertidig udyktige under innrykk til førstegangstjeneste ($E_{ta}=29$). Det var 13% av de stridende i 1990 som hevdet at de hadde tatt med erklæring fra lege når de ble sesjonert. Blant UD og MUD var denne andelen drøyt 35%. Forskjellen er statistisk signifikant. Det at man hadde med seg erklæring fra lege under sesjon øker mao. sjansen for at man venter før fordeling (i ufordelt overskudd) og at man

avskrives på medisinske kriterier under innrykk til førstegangstjeneste, men det synes ikke å påvirke sjansen for at man blir liggende igjen i skuffene hos rulleførerne i Forsvaret etter fordeling.

Figur 2.2 Et moderat og et radikalt anslag på køen hos rulleførerne i Forsvaret. Frivillig og ufrivillig kø. Prosent.

2.3 Hvorfor søker de vernepliktige om utsettelse?

Figur 2.3 skisserer fordelingen av årsaker til utsettelse på tre hovedgrunner: utdanning, arbeid og helsemessige/sosiale grunner. 60% av søknadene begrunnes med utdanning, ca. 20% med arbeid og ca. 10% med henvisning til sykdom eller skade eller forpliktelser i hjem og nærmiljø. Det er også noen vernepliktige som kombinerer

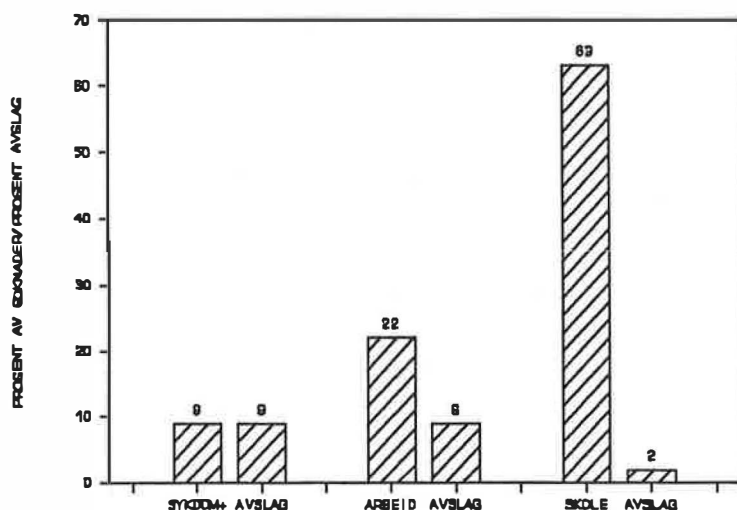
ulike årsaker. Vi har antydnet avslagsandelen i figuren. Vi ser at 9 av 10 søknader, nær sagt uansett grunn, aksepteres i Forsvaret. Samtidig er det noe mer automatikk i godkjenning av søknader om utsettelse pga. utdanning (2% avslag) enn pga. arbeid eller helseproblemer (ca. 10% avslag). Frivillig utsettelse betyr i praksis utsettelse pga. skolegang.

Hva synes de vernepliktige selv om ventetid og innkalling?

Til slutt spurte vi ungdommene om de synes at ventetiden er for lang mellom sesjon og innkalling til førstegangstjeneste, om de synes det er lett å få utsettelse av førstegangstjenesten og om en eventuell ventetid skaper problemer mht. utdanning og arbeid. Spørsmålene var formulert som spissformulerte utsagn. De vernepliktige ble bedt om ta stilling til utsagnene ved å plassere seg på en skala fra helt enig til helt uenig. Vi spurte også om innkallingen passet. Her kunne respondentene plassere seg på en skala fra svært bra til svært dårlig.

For det første synes de fleste at ventetiden mellom sesjon og innkalling er for lang. 49% erklærer seg helt eller delvis enig i utsagnet, mens 31% erklærer seg helt eller delvis uenig. Videre synes et klart flertall av ungdommene at det er lett å få utsettelse (52% enig, 12% uenig, 36% indifferent). Det er en (signifikant) tendens til at ungdom som ikke har søkt om utsettelse *både* er mer tilbøyelig til å hevde at ventetiden mellom sesjon og innkalling er for lang, og er mindre tilbøyelig til å hevde at det er lett å få godkjent søknad om utsettelse, enn ungdom som venter frivillig. Samtidig hevder hele 46% av de vernepliktige som venter frivillig, at ventetiden er for lang! For det tredje uttrykker et overveldende flertall at ventetiden mellom sesjon og innkalling skaper problemer for dem i arbeids- og utdanningssituasjonen (74% enig, 18% uenig, 8% indifferent). Til slutt svarer nærmere 7 av 10 at innkallingen passet svært bra eller ganske bra. Her er det tendens til at arbeidsledige ungdommer og ungdommer under utdanning uttrykker størst tilfredshet med innkal-

Figur 2.3 Årsaker til utsettelse av verneplikt og avslagsandel. Årsaker til utsettelse i prosent av rapporterte søknader om utsettelse. Avslagsandel som prosent avslåtte søknader av alle søknader innen hver enkelt søknadsårsak.

lingstidspunktet. Vi finner mao. at synspunktene peker i forventet retning. Samtidig observerer vi at også vernepliktige som har fått godkjent søknad om utsettelse både hevder at ventetiden er for lang, og at ventetiden skaper usikkerhet for planlegging av skole/arbeid. Når vi har observert at ufrivillig ventetid er lite utbredt mellom sesjon og innkalling, er vi tilbøyelige til å lese denne svarfordelingen mer som uttrykk for en generell *stemning* (misnøye) enn som uttrykk for at det er ventetiden i seg selv som er problematisk. Førstegangstjenesten representerer en inngripen i ungdommenes liv, et brudd i livsløpet, som oppfattes som problematisk av de fleste. Når det først er slik at man må inn til tjeneste, synes derimot de fleste at det er rimelig lett å få utsettelse når man har behov for det, og at innkallingen passet ganske bra. Vi velger å tolke svarene på denne måten.

2.4 Oppsummering/Konklusjon

Blant stridende, udyktige og midlertidig udyktige er det tilsynelatende frivillig ventetid som dominerer. 9 av 10 som har hatt ventetid mellom sesjon og innkalling har søkt om utsettelse. Samtidig er vårt utvalg av stridende, udyktige og midlertidig udyktige trukket fra en innrykksstyrke i 1990. Dermed er utvalget implisitt "valgt ut" av rulleførerne i våpenartene. Det at 9 av 10 opptrer som "frivillige" i utvalgsundersøkelsen, kan dermed indikere at de "ufrivillige" ligger igjen i skuffene i 1990. Det som taler imot hypotesen om en radikal seleksjon fra vernepliktskøen, er at vi tross alt identifiserer én gruppe vernepliktige som har høy andel ufrivillig ventetid. *Andelen frivillige reduseres ikke når helseprofilen blir radikalt svakere, men andelen frivillige reduseres når vi flytter oppmerksomheten fra potensielle stridende til potensielle sivilforsvarsmannskaper.* Vi er mao. ikke villige til å avvise påstanden om at frafallsutsettelse er en medvirkende årsak til den økte fullføringsgraden blant vernepliktige på slutten av 80-tallet. Rulleførerne har antagelig plukket litt i køen etter fordeling, men det er trolig plukket mer etter kombinasjonen av lavt evnenivå og midlere helseprofiler (f.eks. helseprofil 5-6), enn etter midlere til lavere helseprofiler alene. Samtidig er det andre forhold enn sammensetningen av innrykksstyrken (og dermed køen hos rulleførerne) som kan forklare at fullføringsgraden økte på slutten av 80-tallet, f.eks. oppgangen i arbeidsledigheten. Dagpengerrettighetene som er knyttet til verneplikten gir antagelig incentiver til å fullføre på tross av helsemessige problemer, blant ungdom som har så lite dokumentert yrkespraksis før militærtjenesten eller siviltjenesten at de ikke har rett til arbeidsledighetstrygd. Vi konkluderer forsiktig, og anslår andelen med ufrivillig ventetid i køen hos rulleførerne til et sted mellom 20% og 30%, avhengig av om man regner vernepliktige som har søkt siviltjeneste, men som ikke har søkt om utsettelse, som frivillige eller ufrivillige ventere.

Vernepliktige som aspirerer til medisinsk fritak under innrykk, eller som aspirerer til sivilforsvarstjeneste under hovedfordeling eller

under innrykk, er overrepresentert blant vernepliktige som enten har "oppholdt seg" i restansen eller som har "oppholdt seg" blant de ufordelte. Det er derimot mindre enn en tredjedel som venter i 2 år eller mer. Isolert sett vil denne identifiseringen av årsaken til at noen er eldre enn andre i 1990, fange inn ca. 25% av variasjonen på aldersvariablen i analysen. Høy alder under innrykk betyr mao. også ventetid under sesjon eller fordeling. Ventetid hos rulleførerne i Forsvaret har omtrent den samme evnen til å fange opp variasjonen i alder (20-25%). Til sammen vil de to målene på ventetid fange opp drøyt 40% av aldersvariasjonen under innrykk i 1990. Dermed er det første målet nådd. Vi har klart å knytte den vernepliktiges alder under innrykk til hans "karriere" som vernepliktig fra sesjon, via fordeling til innkalling og førstegangstjeneste. Vi observerer dessuten at ventetid før fordeling er knyttet til ventetid etter fordeling, men her er muligheten for at vi har talt dobbelt så stor at vi strengt tatt ikke bør vektlegge denne korrelasjonen i analysen. Nå er oppgaven å gi aldersvariablen (ventetid) og inndelingen i vernepliktsform et sosialt innhold.

3 Hvor robust er utvelgelsen til verneplikt overfor sosial bakgrunn?

I dette avsnittet diskuteres skillelinjer langs sosiale bakgrunnskjenne-
egn som oppvekstkommune, nåværende bostedskommune og
flytting, sosial status, utdanning, yrkeserfaring inkludert ledighet, og
livssituasjon som sivilstand (ekteskapelig status), forsørgeransvar,
inntekt og gjeld. Vi er interessert i å avdekke om "valg av verne-
pliktsform" påvirkes av ungdommenes livssituasjon i stort. Siden et
sentralt seleksjonskriterium er knyttet til en evnenivå/kunnskapstest
er det ikke urimelig å forvente at ulike former for fritak fra militær-
tjeneste påvirkes av ungdommenes sosiale status, utdanningsnivå og
type og livssituasjon forøvrig. Først spør vi om "valg av verneplikts-
form" påvirkes av bosted og flytting.

3.1 Nåværende bosted og flytting

Tabell 3.1 fordeler de vernepliktige i utvalget etter oppvekststed og
nåværende bosted. Oppvekststed og nåværende bosted er gruppert i
landsdeler etter inndelingen i Krigskommissariater (KK)⁴. Avvik fra
marginalfordelingen er uthevet i tabellen. Vi ser følgende tendens:

* Det er bare Hordaland og Sogn og Fjordane (KKV) som er
overrepresentert i rekrutteringen til stridende mannskaper (STR) blant
de vernepliktige i 1990. Tendensen forsterkes svakt av flytting. Mens

⁴ KK-inndelingen følger fylkesgrensene. Det innebærer at Kongsberg kommune
tilhører KKO og ikke KKB, som ville vært det korrekte, og at hele Møre og
Romsdal tilhører KKT istedenfor å bli fordelt på KKV og KKT, for å nevne to
eksempler på avvik fra den korrekte KK-inndelingen av norske kommuner.

14% av de vernepliktige og 19% av de stridende svarer at de vokste opp i Hordaland eller i Sogn og Fjordane, svarer 13% av de vernepliktige og 21% av de stridende at de er bosatt i Hordaland eller i Sogn og Fjordane når vi intervjuer dem. Vi har en svak indikasjon på at stridende har lavere mobilitet enn vernepliktige som ble fritatt for militærtjeneste i gjennomsnitt, når vi med mobilitet mener flytting fra en landsdel til en annen. Lav gjennomsnittsalder blant stridende har betydning for flyttetilbøyeligheten, men vi skal se at geografisk mobilitet ikke bare er knyttet til alder.

* Østlandet og Sørlandet er overrepresentert i rekrutteringen til Sivilforsvaret. Mens 35% av de vernepliktige i utvalget svarer at de vokste opp i KKO, KKB og KKS, svarer 54% av sivilforsvarsmannskapene at de vokste opp i disse landsdelene. Denne forskjellen er statistisk signifikant, og peker i forventet retning. Selv om ulik regional fordelingskapasitet kan motvirkes av at sivilforsvarsoppsettningene også mottar vernepliktige under innrykk og tjeneste (omfordelte), er kapasitetsforskjellen mellom landsdelene så stor under fordeling at den neppe viskes ut når vi tar for oss rekrutteringen til Sivilforsvaret tom. innrykk.

Bildet modifiseres i liten grad av flytting mellom landsdelene. 31% av de vernepliktige oppgir at de er bosatt i KKB, KKO og KKS, mens 51% av sivilforsvarsmannskapene svarer at de er bosatt i en av de tre landsdelene i 1990. Vi øyner at også sivilforsvarsmannskapene har realtivt lav flyttetilbøyelighet. Denne gruppen har samtidig vesentlig høyere gjennomsnittsalder enn de stridende mannskapene i utvalget (jfr. tabell 2.1).

* Rekrutteringen til medisinsk udyktighet og midlertidig udyktighet (UD og MUD) er relativt sett, størst på Østlandet (KKA, KKO). 52% av de medisinsk udyktige (UD og MUD) er bosatt i KKO og KKA på intervjuutidspunktet, mot 40% av alle vernepliktige i utvalget. Denne forskjellen er statistisk signifikant. Her har heller ikke geografisk mobilitet noen effekt i sammenligningen.

* Sivilarbeiderne i utvalget er svakt overrepresentert i Vestfold, Telemark, Agder, Rogaland, Trøndelag og Nord-Norge. Mens 51%

Tabell 3.1 De vernepliktige fordelt på landsdeler. Prosent.

A: DEN LANDSDEL DEN VERNEPLIKTIGE VOKSTE OPP I. NETTO UTVALG

	Vernepliktsform						Alle
	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	
KKA: Østfold/ Akershus/Oslo	21	32	35	15	22	12	22
KKO: Hedmark/ Oppl./Busker.	13	17	19	23	13	5	14
KKB: Vestfold/ Telemark	9	5	11	13	13	15	10
KKS: Agder/ Rogaland	8	8	6	18	16	17	11
KKV: Hordaland/ Sogn&Fj.	19	8	6	8	10	0	14
KKT: Møre&Roms./ Trøndelag	16	13	15	10	13	24	15
KKT: Nordland/ Troms/Finnm.	15	16	9	13	13	27	15
Sum, 100%=	1382	190	178	211	441	75	2477

B: NÅVÆRENDE BOSTEDSSFYLKE ETTER KK. BRUTTO UTVALG

	Vernepliktsform						Alle
	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	
KKA: Østfold/ Akershus/Oslo	22	34	34	16	29	17	26
KKO: Hedmark/ Oppl./Busker.	12	19	17	20	11	5	14
KKB: Vestfold/ Telemark	9	6	8	14	9	9	9
KKS: Agder/ Rogaland	7	8	7	17	16	17	10
KKV: Hordaland/ Sogn&Fj.	21	6	6	10	7	2	13
KKT: Møre&Roms./ Trøndelag	15	12	16	12	13	27	14
KKT: Nordland/ Troms/Finnm.	14	15	12	11	15	23	14
Sum, 100%=	1115	324	310	324	688	119	2880

Tabellforklaring:

Ukjent/missing: 9,9%=319. Netto utvalg avviker ikke fra brutto utvalg på bosted.

* Inndelingen i Krigskommissariater (KK) følger fylkesgrensene.

av de vernepliktige i utvalget vokste opp i KKB, KKS, KKT og KKN idag, har 83% av tidligere sivilarbeidere som er overført til Siviltforsvaret vokst opp i de fire landsdelene. Denne forskjellen er statistisk signifikant. Blant sivilarbeidere som var inne til tjeneste i 1990, er derimot fordelingen på landsdeler nesten lik fordelingen av

vernepliktige på landsdeler i utvalget totalt. Her burde vi antagelig observert at KKT var underrepresentert og KKN overrepresentert. KKN hadde mye større militærnektandel enn de andre landsdelene store deler av 80-tallet. Dette ble ikke endret i 1989 og 1990. KKN og KKT hadde hhv. 17% og 12% av fordelingsstyrken og hhv. 12% og 20% av netto avgang til siviltjeneste i 1990 i hht. GKKs oversikt. Utvalget må mao. oppfattes som litt skjevt mht. rekrutteringen til siviltjeneste både i KKN og KKT blant sivilarbeidere som tjenestegjorde i 1990. Vi overvurderer rekrutteringen fra Møre og Trøndelag og vi undervurderer rekrutteringen fra de tre nordligste fylkene. Samtidig skimter vi en virkning av flytting blant militærnektede, og da snakker vi i hovedsak om flytting fra Nord-Norge og Trøndelag (perifere strøk) til det sentrale Østlandet (KKA). Denne observasjonen er interessant fordi den kan kaste lys over hvorfor så mange sivilarbeidere (STP) hadde ventetid før fordeling (jfr. figur 2.1 og tabell 2.2A). Adresseforandring er antagelig en årsak til at så mange senere sivilarbeidere bekler restansen og kanskje også ufordelt overskudd, selv om de kognitivt og medisinsk skulle tilhørt den gruppen vernepliktige som ble løst rett gjennom "vernepliktskverna".

En enkel test på representativiteten i utvalget indikerer at nåværende bostedfylke ikke påvirker responsraten i utvalget i nevneverdig grad. Møre, Trøndelag, Nordland og Troms er litt underrepresentert blant de som har besvart spørreskjema, mens Vestlandet er litt overrepresentert. Når nåværende bostedskommune grupperes i landsdeler etter inndelingen i Krigskommissariater, er netto og brutto utvalg nesten identiske i hver enkelt gruppe av vernepliktige fra stridende (STR), via fritak på medisinske kriterier (UD og MUD) til sivilarbeidere (STP og SFO/STP) og sivilforsvarsmannskaper (SFO). En annen test på utvalgets troverdighet er rett og slett at religiøse militærnektede er overrepresentert i Agder, Rogaland og Hordaland!

Tabell 3.2 De vernepliktige fordelt på sentralitet etter nåværende bostedskommune. Prosent. Netto utvalg.

		Vernepliktsform					
Sentralitet:	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	Alle
0B-0A (perif)	24	19	15	21	12	1	20
1B-1A	7	8	10	2	5	7	6
2B-2A	28	29	34	33	25	43	29
3A (sentr)	41	44	40	45	58	47	45
Sum, 100%=	1381	192	182	212	438	76	2481

Tabellforklaring:

Ukjent/missing: 9,9%=319. Netto utvalg avviker ikke fra brutto utvalg på bosted.

* Kongsberg kommune er klassifisert i KKO, men tilhører strengt tatt KKB.

**Hele Møre og Romsdal er klassifisert som KKT. Sunnmøre tilhører strengt tatt KKV.

Vernepliktige etter sentralitet

Norske kommuner er klassifisert etter grad av sentralitet, bosettingstetthet og næringsstruktur i tilknytning til Folke- og boligtellings-1980 (SSBs kommuneklassifisering). Kommunenes score på sentralitet, bosettingstetthet og en rangering av sysselsetting etter næring (næringsstruktur) fra primærnæringer, via sekundærnæringer til tertiærnæringer, er meget høyt korrelert både i 1970 og i 1980 (korrelasjoner fra .51 til .75 i vårt utvalg). Dimensjoner fungerer mao. som samme bostedskjennetegn (variabel) for vårt formål. La oss fordele de vernepliktige på det vi har kalt tjenesteform etter *sentralitet* i 1980, når vi tar utgangspunkt i nåværende bostedskommune. Denne inndelingen er nok bedre enn inndelingen i landsdeler, når formålet er å skissere hvor rekrutteringen til de ulike vernepliktsformene er størst hhv. minst (jfr. tabell 3.2). Hvis vi igjen tøyser grensene for sammenligning, fremtrer et vagt mønster. Hvis den vernepliktige er bosatt i kommuner med laveste score på sentralitetsvariabelen - la oss kalle det perifere strøk med relativt liten bosettingstetthet - er det litt mer sannsynlig at vedkommende ender opp som stridende enn at vedkommende rekrutterer til en av de fem

gruppene som angir ulike former for fritak fra militærtjeneste. Rekrutteringen til medisinske buffere mot totalfritak (MUD og SFO) har tyngdepunkt midt i sentralitetsspekteret, mens rekrutteringen til siviltjeneste er størst fra kommuner med høyeste score på sentralitet, bosettingstetthet, næringsstruktur osv. Strengt tatt er det bare den siste observasjonen som er statistisk signifikant. Vi kan konkludere at kjennetegn ved oppvekstmiljøet har marginal betydning - det fanger opp noen få prosent av variasjonen (variansen) i vernepliktsform - når kjennetegnet er så grovgruppert som etter region, næringsstruktur ol. Rekrutteringen til stridende mannskaper og medisinsk udyktighet er tilnærmet robust overfor denne inndelingen.

Flytting

Vi har spart esset. Den variabelen som har størst statistisk forklaringskraft på gruppeinndelingen (vernepliktsform) er rett og slett *flytting*. Flytting er basert på en sammenstilling av oppvekstkommune og nåværende bostedskommune, samt et spørsmål om den vernepliktige har vært borteboende en tid i forbindelse med arbeid eller utdanning. Variabelen er gradert. Vernepliktige som oppgir samme bosteds- og oppvekstkommune samtidig som de oppgir at de ikke har vært borteboende i tilknytning til utdanning eller arbeid, gis laveste score på geografisk mobilitet. Ca. 43% av de vernepliktige er geografisk immobile på intervju tidspunktet etter denne definisjonen. Stridende og sivilforsvarsmannskaper er overrepresentert blant disse immobile vernepliktige. Videre har 3 av 10 vernepliktige vært borteboende uten å flytte fra oppvekstkommunen. 8% har flyttet over kommunegrensene. I tillegg kan de ha vært borteboende. 7% har flyttet over fylkesgrensen (pluss at de eventuelt har vært borteboende). 9% har flyttet over til en annen landsdel etter KK-inndelingen. Kun 0,2% har flyttet til utlandet. Vi observerer at ca. 25% av de vernepliktige har flyttet, og at ca. 57% av de vernepliktige enten har flyttet og/eller har vært borteboende en tid. Denne variabelen fanger opp 11% av variasjonen (variansen) i vernepliktsform, og den grupperer de

vernepliktige i tre mobilitetssjikt: Gjennomsnittssivilarbeideren har enten flyttet over kommunegrensen eller fylkesgrensen i tillegg til at han har vært borteboende. Den medisinsk udyktige har i gjennomsnitt enten bodd borte eller flyttet over kommunegrensen. Stridende og sivilforsvarsmannskaper har i gjennomsnitt bodd borte en tid uten å flytte. Hvis vi prøver oss med en prosentfortolkning igjen (jfr. figur 1.1), er det ca. 30% flere sivilarbeidere som har flyttet enn stridende og sivilforsvarsmannskaper, etter disse definisjonene av geografisk mobilitet.

Tabell 3.3 Geografisk mobilitet i ulike grupper av vernepliktige 1990. Prosent. Netto utvalg.

Flytting	Vernepliktsform						Alle
	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	
Ikke borteboende	50	44	45	49	21	29	43
Bare borteboende	34	31	31	30	25	39	32
Over komm.grensen	6	10	13	10	11	8	8
Over fylk.grensen	3	9	3	8	21	9	7
Over KK.grensen	7	7	7	3	22	14	9
Utlandet	-	1	-	1	-	1	-
Sum, 100%=	1408	193	183	213	444	77	2518

Forklares geografisk mobilitet av pasifisme?

Flytting er relatert til utdanningsnivå ($\eta^2=.21$), og flytting har ulike kjennetegn i ulike grupper av vernepliktige. Blant stridende, udyktige og midlertidig udyktige er det kun en svak tendens til at ungdom som vokste opp i de seks nordligste fylkene (KKT og KKN) har høyere geografisk mobilitet enn ungdommer som vokste opp i andre og mer sentrale landsdeler. I tillegg til at stridende og medisinsk fritatte har lav mobilitet generelt, er den mobiliteten vi observerer i liten grad rettet mot mere sentrale strøk. Slik er det ikke blant militærmekterne. Her er den geografiske mobiliteten generelt høy, samtidig som oppvekststed (KK) påvirker mobilitetsraten relativt

sterkt (10% forklart varians). Blant militærnektene observeres tydelig at flyttestrømmen går fra perifere til mer sentrale strøk. I tillegg til at det er interessante forskjeller mellom grupper av vernepliktige, er det også interessante ulikheter mellom gruppene på sammenhengen mellom mobilitet og hvor man vokste opp.

Er mobilitet knyttet til pasifisme i betydningen bestemte verdier og holdninger? For å undersøke denne problemstillingen, har vi konstruert en regresjonsmodell som i rekkefølge tar inn sosial status (fars yrkeskompetanse), den vernepliktiges alder i 1990, den vernepliktiges oppvekststed (KK), utdanningsnivå per 1990 og hvorvidt den vernepliktige er militærnektet eller ikke (stridende og udyktige). Vi skal forsøke å forklare om den vernepliktige bor borte og/eller flytter over kommunegrensen, fylkesgrensen eller KKGrensen før 1990 (avhengig variabel) ved hjelp av dette kognitive og sosiale ressursbatteriet. Først finner vi at landsdel, status og alder i 1990 nesten ikke er korrelert, dvs. lavstatusgrupper forekommer litt hyppigere i KKT og KKN enn ellers i landet, men forskjellen er liten ($r=.12$). Deretter begynner det å skje interessante ting i modellen. Status og alder fanger opp 17% ($MR=.41$) av variasjonen i utdanningsnivå i 1990. Inkluderes evnenivået i betraktningen, øker forklart variasjon (variens) til nærmere 50%, men det vender vi tilbake til (jfr. figur 3.3). Samtidig har status litt større betydning for utdanningsnivå enn alder (4/5 av effekten). Utdanningsnivået øker med økende alder, men mest med økende sosial status. Oppvekst-KK (les landsdel) påvirker ikke utdanningsnivået i utvalget! Status, alder og utdanning forklarer deretter 41% (!) av nektingstilbøyeligheten blant ungdommene. Nektningstilbøyeligheten øker sterkt med økende utdanningsnivå (.64), den øker svakt med økende alder (.08), og der direkte effekten av status er faktisk negativ (-.15). Det er høystatus gruppene overrepresentasjon i utdanning (.34) som gjør at status effekten netto blir svakt positiv ($0.7=(.34 \times .64) - .15$). Her må vi ta med terskelfortolkningen fra avsnitt 1.3. Det å få godkjent søknad om siviltjeneste krever bestemte ressurser. Deretter *forvitte* virkningen av militærnektning på geografisk mobilitet, ja vi observere

også at effekten av opprinnelig bosted forvitrer, når denne kontrolleres for den vernepliktiges sosiale bakgrunn og utdanning. Forklaringskraften på mobilitet er ikke overveldende (11%), men den er signifikant. Flytting skjer mot mer sentrale strøk, men i størst grad hos høystatusungdom i perifere strøk som er utdanningsorientert. Gruppert etter KK, må vernepliktsmassen sies å være relativt lite mobil før innkalling til førstegangstjeneste. Brorparten av flyttingen blant disse ungdommene er enten relatert til det å bo borte en periode eller til flytting over kommune- og fylkesgrenser innen landsdelene (spesifert etter Krigskommissariat).

Vi konkluderer at flytting primært er relatert til utdanningsvalg i ungdomsgruppen, og at rekrutteringen til de stridendes rekker er jevnt fordelt mellom KKene. De interessante forskjellene mellom vernepliktige etter oppvekststed og flytting er den ulikheten som observeres innen gruppen av fritatte fra militærtjeneste (sivilarbeidere mot de andre) og faktisk innen gruppen av sivilarbeidere. Når vi kontrollerte for kjennetegn ved alle vernepliktige, stod vi igjen med om landsdelen var perifer eller sentral, om vedkommende var eldre enn normalalder under innrykk eller hadde normalalder, og om vedkommende hadde høyere utdanning eller ikke. Når disse kjennetegnene ble *kombinert*, forvitret de spesielle mobilitetskjenne-tegnene hos militærnektene. Det er ikke nekting i seg selv - gjerne forstått som verdier, holdninger og preferanser - som forklarer mobilitet. Det er det faktum at militærnektene er overrepresentert blant godt voksne utdanningsorienterte ungdommer i KKT og KKN. Det forklarer mobilitetsforskjellene mellom pasifistene og de andre vernepliktige.

Til slutt konkluderer vi at rekrutteringen til de stridendes rekker er svakt sensitiv overfor oppvekst-KK og nåværende bosteds-KK. Selv om vi observerer at uthevingen av tallene i tabell 3.2 følger diagonalen i tabellen (stridende er overrepresentert i perifere kommuner, sivilforsvarsmannskaper og midlertidig udyktige er overrepresentert i kommuner med middels score på sentralitet, og militærnektene er overrepresentert i sentrale strøk (nåværende

bostedskommune)), er det i hvert fall ikke riktig å konkludere at den typiske stridende er en gutt fra en norsk utkantkommune. Det er fortsatt forskjeller på by og land i rekrutteringen til militærtjeneste, men det er bare når vi tar med militærnektene at forskjellen blir statistisk signifikant.

3.2 Sosial bakgrunn

Jansen/Offerdal (1976) observerte at frafallet fra de stridendes rekker var tilnærmet statusnøytralt når man med status mente foreldrenes utdanningsnivå, blant vernepliktige i 1970-72. I den grad status hadde betydning for frafallet, var det en tendens til at lavstatusgruppen var overrepresentert blant medisinsk udyktige og at høystatusgruppen var overrepresentert blant sivilarbeiderne. Vi undersøker om dette er gyldig også i 1990.

Det er vanskelig å klassifisere sosial bakgrunn. Vi spurte etter foreldrenes yrke og benyttet innarbeidede statuskoder fra SSBs klassifisering av yrke og Lafferty/Knudsens statusindeks. Yrke kan inndeles etter om det er manuelt eller ikke (arbeidets art), hvilket kompetansenivå det normalt forutsetter (utdanning), og om det er ledende eller underordnet (ledelse). Lafferty/Knudsen fordelte nordiske yrkesbetegnelser (NYK) i syv grupper etter score på slike dimensjoner (inkludert inntekt) i sin undersøkelse av demokrati og deltagelse i Norge. Vi har etter beste evne benyttet denne inndelingen. Problemet vårt er at respondentene ofte betegner yrkene på en slik måte at yrkesbetegnelsen må tilpasses definisjonene i NYK. Det er mao. mye skjønn i statusklassifiseringen i praksis. Vi har satt opp respondentenes angivelse av fars og mors yrke etter Lafferty/Knudsens statusinndeling i samme tabell (jfr. tabell 3.4).

Hvis vi begynner med å karakterisere de enkelte dimensjonene som inngår i statusklassifiseringen, vil vi finne at for fars yrke er arbeidets art, det kompetansenivå arbeidet forutsetter, om arbeidet er ledende eller ikke, og score på Lafferty/Knudsens statusindeks

Tabell 3.4 De vernepliktiges sosiale bakgrunn. Fars og mors yrke om indikator. Lafferty/Knuadsens statusindeks. Netto utvalg. Prosent.

Yrkesstatus:	Vernepliktsform						Alle
	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	
Far: hjemme	-	-	-	-	-	-	-
Mor: "	16	20	16	22	18	11	17
Far: arbeider	20	31	22	37	16	27	22
Mor: "	14	19	16	19	11	12	14
Far: håndverker	17	18	15	13	9	10	14
Mor: "	3	4	4	3	2	1	3
Far: lav funksj	9	10	11	6	14	3	10
Mor: "	40	36	40	39	34	27	38
Far: mid funksj	17	9	19	13	21	25	18
Mor: "	17	12	13	11	24	34	18
Far: høy funksj	19	19	22	13	29	22	21
Mor: "	4	3	4	2	7	3	4
Far: selvstprim	7	6	5	5	4	3	6
Mor: "	2	2	2	3	2	0	2
Far: selvst	11	8	7	9	7	9	9
Mor: selvst	3	5	4	1	3	11	3
Sum, far 100%=	1345	167	157	188	424	68	2349
Sum, mor 100%=	1343	177	166	194	419	73	2372

korrelert .5 - .7. Analogt er de innbyrdes korrelasjonene for mors yrke - nå får vi kategorien hjemmевærende i tillegg - korrelert .7 - .8 innbyrdes. Samtidig har yrkesaktive mødre lavere score på yrkesstatus enn yrkesaktive fedre i utvalget. Vi finner også de tradisjonelle kjønnsskilnelinjene mellom fedrenes og mødrenes yrke. Fedrene er klart overrepresentert i manuelle yrker knyttet til sektorene transport, industri og håndverk. 43% av fedrene er sysselsatt i slike yrker, mot 10% av mødrene. Fedrene er også klart overrepresentert blant sysselsatte i ledende ikkemanuelle yrker (sektor 1). 15% av fedrene og 6% av mødrene har slike yrker, når vi ekskluderer de hjemmевærende mødrene. Mødrene er på sin side overrepresentert i sektorene 0, 2, 3 og 9. Her finner vi omsorgsykker (sektor 0), arbeid som lavere og midlere funksjonær i privat og offentlig forvaltning (sektor 2), arbeid i varehandel (sektor 3) og renholdsarbeid (sektor 9). 17% av mødrene er hjemmевærende, men da bør vi nevne at kombinasjoner av typen "far er bonde, mor er husmor" opptrådte like hyppig som kombinasjoner av typen "far og

mor er bonde" i vårt utvalg. Det var tross alt gutter som svarte på spørsmålet om mors yrkesaktivitet. Vi overvurderer antagelig andelen hjemmевærende mødre, særlig blant selvstendige i primærnæringene. Korrelasjonen mellom mors yrkesstatus og fars yrkesstatus er klart positiv, men ikke særlig stor. Den ligger i intervallet .2 - .4, avhengig av om vi sammenligner arbeidets art, kompetansenivå, ledelse eller score på Lafferty/Knudsens statusindeks. Når status koples til kognitive ferdigheter, utdanningstype og -nivå, er det fars yrkesstatus som ivaretar den forklaringskraften (statistisk) som kan knyttes til ungdommenes sosiale bakgrunn. Vi hadde antagelig fått mer nytte av mors yrkesstatus i modellene hvis vi hadde hatt jenter med i undersøkelsen (se f.eks. Ellingsæter/Iversen, 1984).

Vi har uthevet områder der de ulike gruppene vernepliktige er overrepresentert i tabellen. De stridende er tilnærmet fordelt som marginalfordelingen både etter fars og etter mors yrkesstatus. Medisinsk udyktige og sivilforsvarsmannskapene er noe overrepresentert fra hjem der far og mor har et manuelt yrke, eventuelt der mor er hjemmевærende. Sivilarbeiderne er overrepresentert fra hjem der far og mor er midlere eller høyere funksjonærer. Vi ser også at litt flere respondenter har oppgitt mors yrke enn fars yrke. Det skyldes som regel at mor er hovedforsørger. Svært mange av disse ungdommene svarer dessuten at de ikke vet noe om faren. Vi ser av summene at forskjeller mellom antall yrkesaktive mødre og antall yrkesaktive fedre bare opptrer hos medisinsk udyktige eller hos medisinske buffere mot totalfritak (SFO). Vi bør ikke vektlegge dette for mye, men vi har tross alt funnet en indikasjon på at "særtrekk ved familiesituasjonen" lader på det medisinsk betingede frafallet. Forskjellen er på grensen til å være statistisk signifikant.

Konklusjonen må bli at sosial bakgrunn ikke påvirker fritak fra militærtjeneste, men at sosial bakgrunn har en signifikant effekt på hvilken form for fritak det blir, dvs. om det skal bli et totalfritak eller tilnærmet et totalfritak (SFO), eller om det skal bli 16 måneders siviltjeneste. Vi observerer mao. det samme som Jansen/Offerdal gjorde i sitt studium av kontingentene tidlig på 70-tallet. Ingenting

har endret seg i 1990 i det minste. Vernepliktsloven understreker at
ritak fra verneplikt skal være geografisk, sosialt og økonomisk
nøytralt så lenge det ikke ligger en medisinsk vurdering til grunn for
ritaket. Vi ser at seleksjonen til verneplikt fungerer slik i 1990. Hvis
vi tenker i termer av byrdebelastning ville det antagelig vært
problematisk hvis man fant at Kong Salomos sønner slapp vesentlig
lettere fra det enn Jørgen Hattemakers sønner. Siden Kong Salomos
sønner primært er overrepresentert blant militærnektene, må vi
konkludere at det ikke er noen tendens til at personer med høy sosial
status slipper lettere enn andre, heller tvert imot. Det at Jørgen
Hattemakers sønner samlet sett får minst belastning vil antagelig ikke
vekke den samme indignasjonen som om det omvendte hadde vært
tilfellet.

Til slutt bør vi nevne at det er interessant at seleksjonen til
verneplikt er såpass sosialt nøytral, når vi innarbeider at alminnelig
evnenivå er et viktig utvelgelseskriterium til militærtjeneste.
Alminnelig evnenivå er nemlig ikke statusnøytralt. Status "forklarer"
9% av variasjonen på evnenivåprøven under sesjon. Teknisk innsikt
er derimot kun svakt korrelert med status (2% felles varians). Det at
en prøve som primært tester ordforråd er korrelert med status, mens
en prøve som tester ungdom i andre ferdigheter som evne til å
avdekke geometriske mønstre osv. ikke er assosiert med status, er det
skrevet mye om i læringspsykologi og sosiolingvistik (se f.eks.
Dittmar, 1976). Denne forskjellen tas til inntekt for at det er noe som
heter utvidede og begrensede språkkoder, og at deler av forskjellen
i språkferdighet er sosialt (og ikke genetisk) bestemt. Den problema-
tikken lar vi ligge her.

3.3 Den vernepliktiges livssituasjon under innrykk

I dette avsnittet skisseres den vernepliktiges livssituasjon. Med utgangspunkt i kognitive ferdigheter, helse og "vernepliktskarriere", skisseres den vemepliktiges utdanning (nivå/type), yrkeserfaring og problemer på arbeidsmarkedet, sivilstand, forsørgeransvar, inntekt og gjeld på innrykkstidspunktet. For å forenkle fremstillingen samles de fleste fordelingene i fire figurer (3.1A - 3.1D). Piler knytter sammen tyngdepunktet på ulike egenskaper (variabler) hos fire grupper av vernepliktige: stridende, medisinsk udyktige, sivilforsvarsmannskaper og sivilarbeidere. Strømningen kan leses som en skisse av livsløpet etter obligatorisk skolegang, der man med utgangspunkt i et sett kognitive og helsemessige ressurser manøvrerer i utdanning og arbeidsliv fra 9. klasse til innrykk siste halvdel av 80-tallet. Vi har også tatt med vernepliktskarrieren som frivillig og ufrivillig ventetid etter sesjon. Hver enkelt dimensjon, og sammenhengen mellom dem, kommenteres stikkordsmessig, og oppsummeres i figur 3.3. Den samlede "ladning" av livssituasjon på vernepliktsform er oppsummert i kapittel 5.

Helsetilstand, kognitive ferdigheter og vernepliktskarriere

Det helsemessige og kognitive utgangspunktet påvirker, som vi har sett, både ventetiden før fordeling og ventetiden mellom fordeling og innkalling til førstegangstjeneste. I figuren har vi skissert ventetid etter fordeling, som for de flestes vedkommende innebærer frivillig eller ufrivillig ventetid hos rulleførerne i våpenartene. 7 av 10 stridende går rett gjennom "kvema", mot 4 av 10 medisinsk udyktige, 3 av 10 sivilforsvarsmannskaper og 2 til 3 av 10 militærnektene. Deretter kan vi knytte vernepliktskarrieren til en sosial-medisinsk betinget vandring i utdanning og yrkesliv etter avsluttet obligatorisk skolegang til innrykk i 1990. Vi ser av figurene 3.1A -

1.1B at det er interessante forskjeller mellom de fire gruppene av vernepliktige ungdommer.

Soldaten

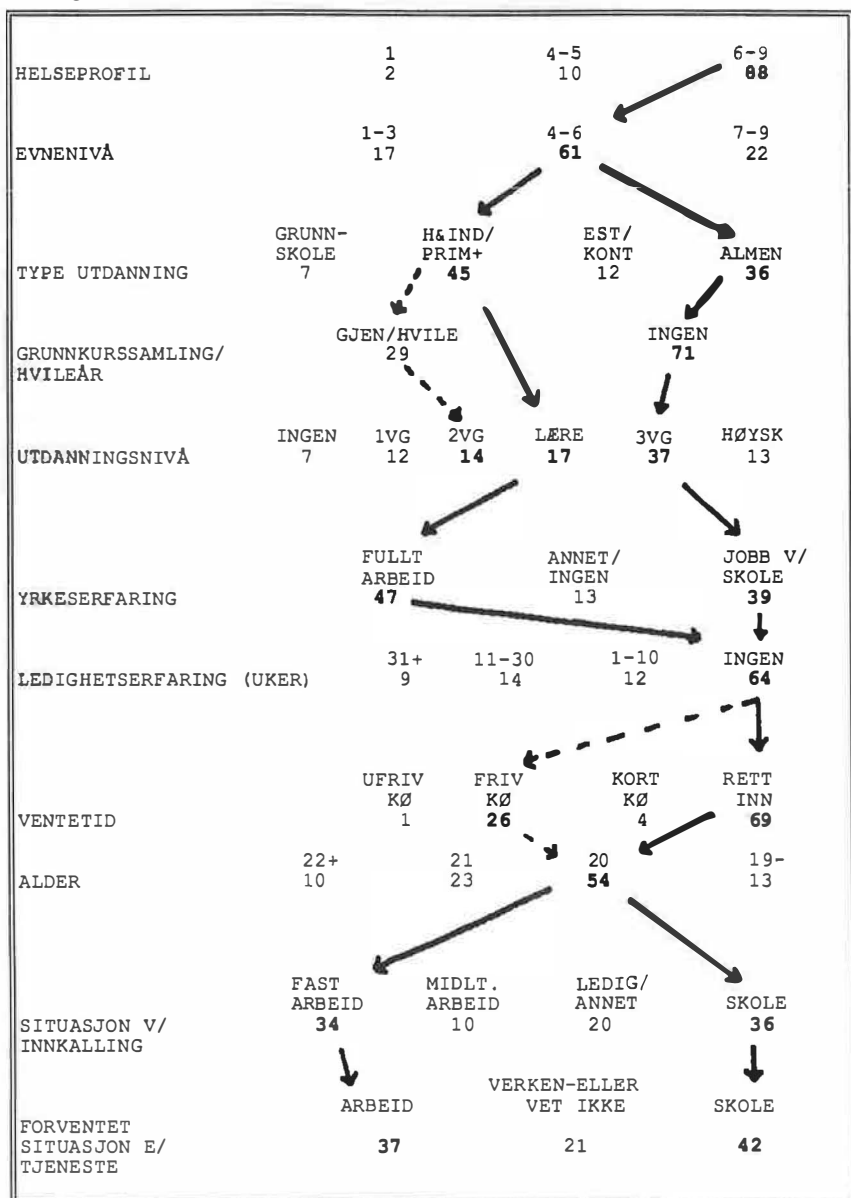
Den stridende er en typisk norsk gutt når vi tar utgangspunkt i utdanningsbakgrunnen hans. 45% har bakgrunn fra praktiske fag som håndverks- og industrifag, transportfag og primærnæringsfag, mens 36% har bakgrunn fra almenfaglig studieretning. Under innrykk har den typiske stridende avsluttet 3. klasse i videregående skole eller blitt lærling (tilsammen 5 av 10). Det er bare 13% som har påbegynt eller avsluttet studier på universitets- og høyskolenivå, men 4 av 10 ligger antagelig i løypa. 5 av 10 har tidligere hatt fullt arbeid, mens 4 av 10 oppgir at de har hatt jobb ved siden av skolegangen. Det er mange som har ledighetserfaring (36%). 1/4 av disse har til sammen vært ledig i minst 31 uker etter 9. klasse. 7 av 10 stridende er verken kryss-og-tvers-elev (gjenganger) eller har hatt mellomliggende ventetår fordi det ikke var plass til vedkommende på neste trinn av ulike grunner (kapasitet og/eller stryk). 4 av 10 stridende kommer inn til tjeneste som skoleelever, 2 av 10 er arbeidsledige eller sysselsatt på tiltak, og 3 av 10 har fast arbeid. Andelen som regner med at de vil fortsette under utdanning etter dimisjon er noe høyere enn andelen studenter og skoleelever under innrykk. Denne forskjellen er så vidt statistisk signifikant.

Den medisinsk udyktige

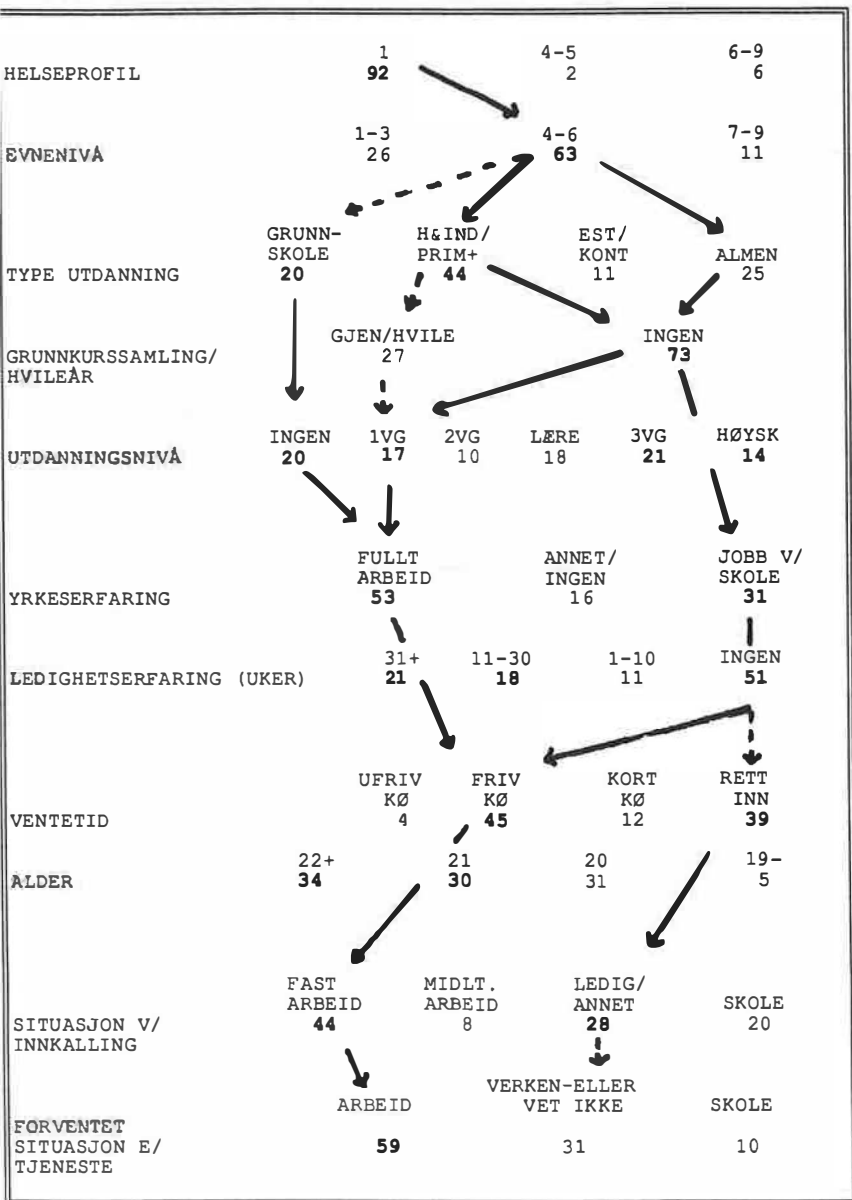
Den medisinsk udyktige er noe mer praktisk orientert enn den typiske stridende. Han er også vesentlig eldre, dels fordi han har søkt om utsettelse, dels fordi han er overrepresentert i køen før fordeling. 6 av 10 medisinsk udyktige har utdanningsbakgrunn fra håndverks- og industrifag, primærnæringsfag eller transportfag. Han har også gjennomgående lavere utdanningsnivå enn den stridende. Selv om spredningen er meget stor, øyner vi et tyngdepunkt på ettårig

Figur 3.1 Skisse av de vernepliktiges vandring fra obligatorisk skole til innrykk med utgangspunkt i deres kognitive og helsemessige ressurser, utdanningsvalg, yrkespraksis, problemer i skole og arbeidsmarked og sysselsettingssituasjon i 1990. Prosent. Sammenhengen mellom tyngdepunktene på variablene er antydnet med piler

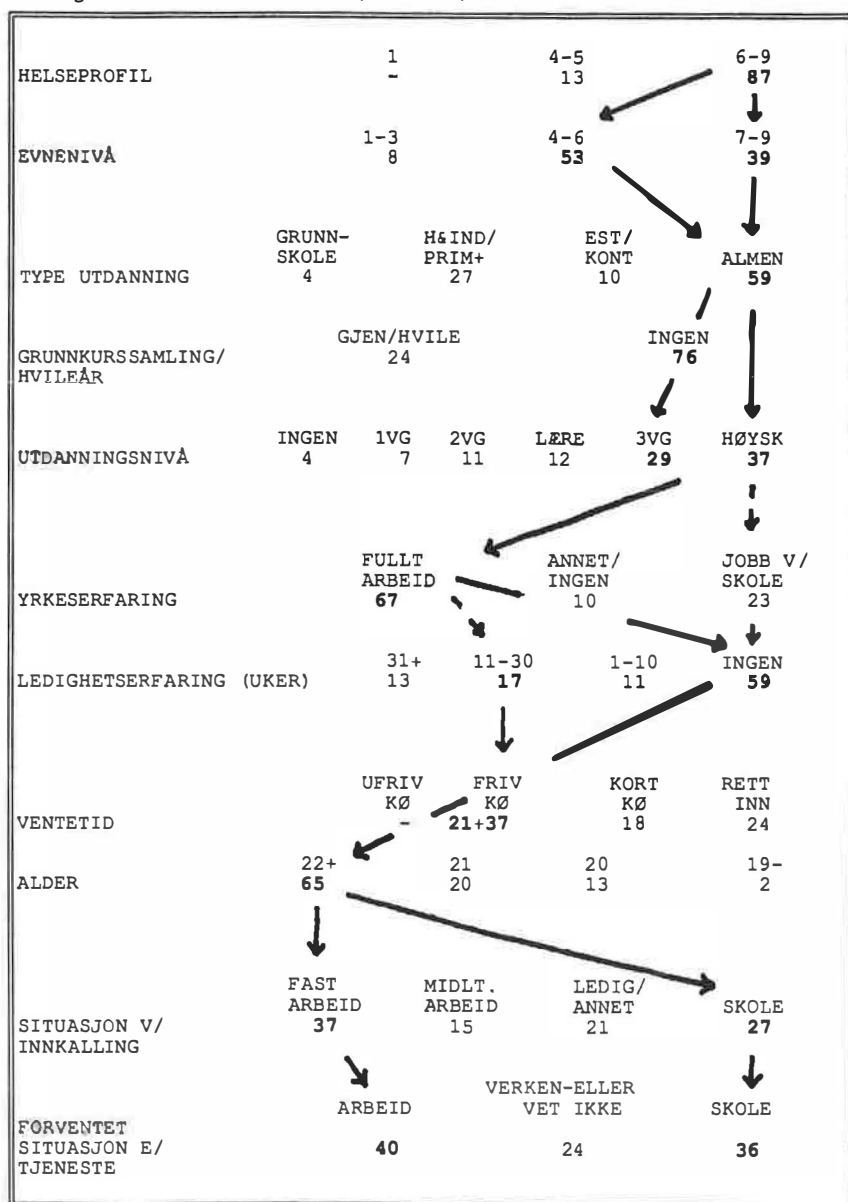
Figur 3.1A: STRIDENDE (PROSENT)

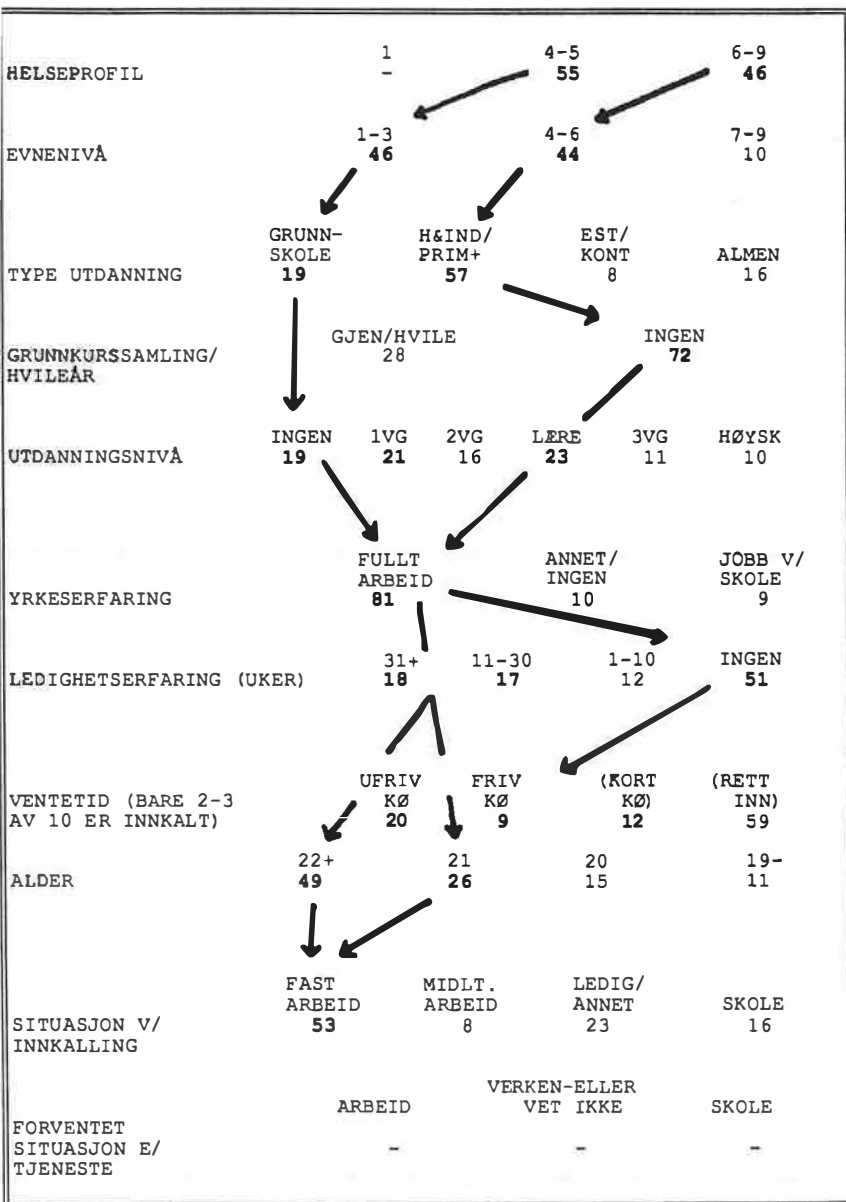
Figur 3.1B: MEDISINSK UDYKTIGE (PROSENT)

Figur 3.1C: SIVLARBEIDERE (PROSENT)

Figur 3.1D: SIVILFORSVARSMANNSKAPER (PROSENT)

grunnkurs, Vkl eller lære. 2 av 10 medisinsk udyktige har dessuten avsluttet utdanningen etter grunnskolen. Den typiske yrkeserfaring er fullt arbeid.

Halvparten oppgir at de har ledighetserfaring etter avsluttet grunnskole. Det er også en tendens til at oppsamlet (akkumulert) ledighet i uker er større blant medisinsk udyktige enn blant stridende. 4 av 10 medisinsk udyktige som oppgir at de har tidligere ledighetsperioder, oppgir at de til sammen har vært arbeidsledige i minst 31 uker etter obligatorisk skolegang. Det er fristende å kople den større utvelgelsen til ledighet, og det faktum at ledighetsperioden samlet er lenger enn hos de stridende, til ungdommenes helsetilstand. Vi har jo observert at 44% av de medisinsk udyktige er nedskrevet pga. sviktende psykisk helsetilstand. Vi kan tenke oss at helseproblemer reduserer ungdommens attraktivitet på arbeidsmarkedet direkte, og indirekte via mindre utholdenhet i utdanningssystemet enn det som er vanlig blant ungdom med bedre helsetilstand. Den indirekte effekten (via utdanning) kan peke på to mekanismer: For det første at kvalifikasjonene blir mindre og at dette øker sjansen for at ungdommen rekrutterer til et segment på arbeidsmarkedet med høy ledighetsforventning. For det andre at den skjermingseffekten utdanning gir overfor ledighet (uansett utdanningens nivå og kvalitet) reduseres. Den medisinsk udyktige orienterer seg mot arbeidsmarkedet så tidlig etter obligatorisk skolegang at han også vil bli ekstra eksponert for de problemene som kjennetegner ungdomsarbeidsmarkedet i Norge på slutten av 80-tallet. Disse problemene forplantes til innrykk. 1 av 4 er arbeidsledige eller sysselsatt på tiltak under innrykk, det er "bare" 2 av 10 som er studenter eller skoleelever. Etter dimisjon regner 1 av 10 med at de fortsetter under utdanning, mens 6 av 10 regner med å gå til arbeid. 3 av 10 antar at de blir arbeidsledige ("verken arbeid eller utdanning"). Vi får på en måte kjøtt og blod på den observerte forskjellen i kognitive ferdigheter mellom medisinsk udyktige og stridende (jfr. tabell 1.1). Forskjellen er ikke dramatisk, men vi øyner nå en ungdom som i utgangspunktet er mer orientert mot arbeidsmarkedet enn den typiske soldaten.

Sivilforsvarsmannen

Med utgangspunkt i middels eller lavt alminnelig evnenivå og middels helseprofil, samt betydelig ventetid, støter vi nå på en ungdom som er vesentlig mer praktisk orientert enn både den stridende og den medisinske udyktige. 2 av 10 har grunnskole, og av de resterende har drøyt 70% bakgrunn fra praktiske linjer i videregående skole. 8 av 10 har hatt fullt arbeid tidligere, 50% har hatt ledighetserfaring, mange med betydelig akkumulert ledighetsperiode etter 9. klasse, og 2 av 10 er arbeidsledige på intervju tidspunktet. 5 av 10 har fast arbeid, og det er bare 16% som er skoleelever eller studenter. Her slår kognitive ferdigheter ut med full kraft. Sivilforsvarsungdommen er definitivt en praktiker som er sterkt orientert mot arbeidsmarkedet. Hvor har vi teoretikeren? Det er selvsagt militærnektøren.

Militærnektøren

Av grunner vi har pekt på tidligere, står vi nå overfor en ekstremt ressurssterk ungdom i sosialmedisinsk forstand. Om sivilforsvarsmannen var praktiker, er militærnektøren definitivt teoretiker. 4 av 10 har bakgrunn fra høyskole og universitet, og 2 av 10 ligger i løypa med avsluttet artium. 7 av 10 oppgir at de har hatt fullt arbeid. Samtidig er det hele 41% (!) som svarer at de tidligere har hatt en ledighetsperiode, selv om den i gjennomsnitt er noe kortere enn for andre vernepliktige, med unntak av de stridende. Vi kan nevne en kuriositet. Ingen grupper av vernepliktige har mindre ledighetsandel enn de religiøse nektene. Denne gruppen scorer likt med andre sivilarbeidere på sosiale, kognitive og helsemessige ressurser, men har signifikant lavere ledighetsnivå både akkumulert og på innkal-lingstidspunkt. Vi aner ikke hvorfor, men av mangel på bedre forklaringer antyder vi at både nettverk og (arbeids)ethos kan være kandidater til å forklare denne forskjellen (det er ikke bosted!). 3 av 10 sivilarbeidere kommer inn i sivilteneste som skoleelever eller studenter, og 4 av 10 regner med at de vil være under utdanning

etter avsluttet sivilteneste. 19% (1) er ledige eller på tiltak når vi intervjuer dem.

Vi ser av figur 3.1A - 3.1D at utdanning og yrkesbakgrunn lader på gruppeinndelingen. Det er helt klart at disse variablene vil ha (statistisk) effekt på sjansen til å bli fritatt for verneplikt. Vi kan si at strømmingene i arbeid og utdanning er med på å gi den kognitive og medisinske faktoren - det vi kalte virkningen bakenfor individenes "frihet og verdighet" - et sosialt innhold. Styrken i disse effektene vurderes i kapittel 5.

Hvorfor måler vi så høy ledighet?

Ventetiden påvirker alderssammensetningen i gruppene. De stridende er unge. 7 av 10 er som vi har sett 20 år eller yngre under innrykk i 1990. En hovedårsak til den lave gjennomsnittsalderen under innrykk i 1990 er at myndighetene oppfordret arbeidsledige ungdommer til å søke seg inn til tjeneste. På informert hold i FD og GKK ble det opplyst at dette "forhåndsinnntaket" omfattet minst 4000 arbeidsledige ungdommer. Dermed blåses ledighetsnivået blant stridende, udyktige og midlertidig udyktige opp i vår innrykksstyrke. Registrert ledighet blant 17-24-åringer i 1990 var ca. 4% netto og ca. 8% brutto (inkludert tiltak) (Moen, 1991). Vi måler et ledighetsnivå i innrykksstyrken på 18-22%. Hvis vi kontrollerer for at anslagsvis 4000/27000 hadde ledighetsandel 100%, får vi også et ledighetsnivå på ca. 6% i vår innrykksstyrke. Denne seleksjonsmekanismen kan ha redusert sammenhengen mellom "valg av vernepliktsform", ledighetsnivå og akkumulert ledighetsperioder.

Det som forundrer oss mest, er at 19% av sivilarbeiderne var arbeidsledige eller sysselsatt på tiltak i 1990. Her kan vi tenke oss flere forklaringer. For det første kan det være en tendens til at ledigheten "rammer blindt" når den blir omfattende nok. For de andre kan vi observere den samme virkningen blant sivilarbeiderne som blant stridende, udyktige og MUD. Den høye ledighetsandelen kan skyldes at mange ledige har søkt seg inn til sivilteneste i 1990

dels for å få et meningsfylt sysselsettingstilbud i seg selv, dels for å opp tjene rett til dagpenger etter en stipulert inntekt under tjenesten. Vi påstår altså at vi registrerer den samme effekten hos sivilarbeiderne - kall det gjerne motivasjon - som hos ungdom som rekrutterer til militærtjeneste. Hvis dette sammenholdes med observasjoner i "Én for alle..." (Grøgaard/Ugland, 1991), ser vi noe interessant. Tidlig på 80-tallet var korrelasjonen mellom netto avgang til siviltjeneste og ledighetsnivået negativ i alle landsdeler (KK). Når ledighetsnivået økte ble netto avgang til siviltjeneste redusert, og omvendt. Utslaget var spesielt stort i 1983-84, så stort at det ikke kan knyttes til vanskeligheter med å registrere godkjenningstidspunktet på søknader. På denne tiden var det flere års ventetid til siviltjeneste. Den som ville flykte fra ledighet, måtte antagelig gjøre det via Forsvaret første halvdel av 80-tallet. I dag er den ufrivillige sivilarbeiderkøen eliminert. Nå er det like "lukrativt" å søke siviltjeneste som å søke militærtjeneste for den ungdommen som flykter fra arbeidsledigheten. Etter 1987 observeres da også at ledighetsnivå og netto avgang til siviltjeneste stiger i takt. Antagelig observeres et ledighetsnivå blant våre sivilarbeidere i 1990 som er fire til fem ganger større enn det vi skulle forvente når vi tar hensyn til sivilarbeidernes sosiale, kognitive, utdanningsmessige og helsemessige ressurser.

Utdanning skjermer mot ledighet likevel?

Når dette er sagt, er det viktig å påpeke at utdanning også i vårt utvalg reduserer ledighetsforventningen. En slik reduksjon virker sannsynligvis på to måter. Først en tautologi. Som skoleelev er man per definisjon skjermet mot ledighet. Dernest hjelper utdanning ungdommen inn i et segment på arbeidsmarkedet som reduserer terskelen til arbeidslivet. Denne virkningen ble observert i Bogen/Grøgaard (1987). Det var langt lavere ledighetsandel ved dimisjon hvis man f.eks. hadde 1/2 års yrkespraksis før innrykk når man dimitterte inn i "funksjonærsticket" på arbeidsmarkedet i 1986, enn om man f.eks. hadde 1 1/2 års yrkespraksis og dimitterte til

"manuelt arbeid". Vi har forsøkt å illustrere samspillet mellom sysselsettingsproblemer og grunnkurssamling i videregående skole i tabell 3.5.

Tabell 3.5 Akkumulert ledighet etter obligatorisk skole (uker), andel som har hatt tidligere ledighetsperioder, ledighetsandel (brutto) på innkallingstidspunkt og andelen som har vandret på kryss og tvers og/eller som har hatt mellomliggende hvileår etter høyeste avsluttede utdanningsnivå i 1990. Prosent. N=2518

	UTDANNINGSNIVÅ							
	NULL	OBL	1KL	VK1	VK2/LÆRE	HØY1	HØY2	HØY3
1: gjengang/hviler	0	8	30	50	28	16	11	(6)
2: akk.led. (uker)	(114)	29	28	14	7	5	1	(2)
3: akk.led. blant arb.led. (uker)	(114)	45	44	30	21	20	9	(30)
4: Andel m/led.per%	(100)	66	63	49	36	25	11	(9)
5: ledig u/innkall%	(57)	44	29	23	17	10	5	(6)
100%=	(7)	201	342	412	1119	365	56	(16)
TRADE OFF								
LEDIGHET.....LED/VANDR.....VANDR								

Tabellforklaring:

1: Elever som oppgir at de har vandret på kryss og tvers og/eller har hatt mellomliggende hvileår i videregående skole etter utdanningsnivå. 2: Akkumulert ledighet i uker etter utdanningsnivå. 3: akkumulert ledighet i uker blant ungdom som oppgir at de har vært arbeidsledige etter obligatorisk skole i uker. 4: Andel i prosent som oppgir at de har hatt en ledighetsperiode etter 9. klasse. 5: Andel ledige i prosent under innrykk etter høyeste avsluttede utdanningsnivå.

Først viser tabellen at andelen vernepliktige som har hatt mellomliggende venteår, fortrinnsvis pga. kapasitetsbegrensninger på praktiske linjer i videregående skole, og/eller som har samlet grunnkurs (gjenganger) topper seg på Vk1-nivå (2. klasse). 50% av

de vernepliktige som oppgav 2. kl. i videregående skole som høyeste avsluttede utdanning hadde enten vært gjenganger (også kalt kryss-og-tvers-elev, jfr. NOU 1991:4), eller hviler, eller begge deler. Deretter synker andelen suksessivt med økende utdanningsnivå. Mens grunnkurssamlingen i videregående skole er *A-formet* med økende utdanningsnivå, er tidligere akkumulert ledighet i uker, andelen som oppgir at de har hatt en ledighetsperiode tidligere, og andelen som oppgir at de er ledige eller på tiltak under innrykk, *suksessivt avtagende* med økende utdanningsnivå. Det er helt klart av denne tabellen at utdanningsnivå vil ha en statistisk effekt både på vandring mellom og innen studieretninger i skolen, og på seleksjonen til ledighet etter obligatorisk skolegang. Vi skal ikke teoretisere for mye over mekanismene i dette "spillet", men vi tror vi observerer følgende:

- * Det at ledigheten avtar med økende utdanningsnivå, både når det gjelder andelen ledige (seleksjonsaspektet) og akkumulert ledighetsperiode når man først er blitt ledig, indikerer at skolen skjermer effektivt mot arbeidsledighet.

- * Denne skjermingseffekten har en pris hvis ungdommen stopper opp på Vk1-nivå. Man blir grunnkurssamler, ja grunnkurssamling er også meget utbredt på Vk2-nivå i videregående skole (28% om man inkluderer "hvilerne"). Prisen for å unngå ledighet er vandring på kryss og tvers.

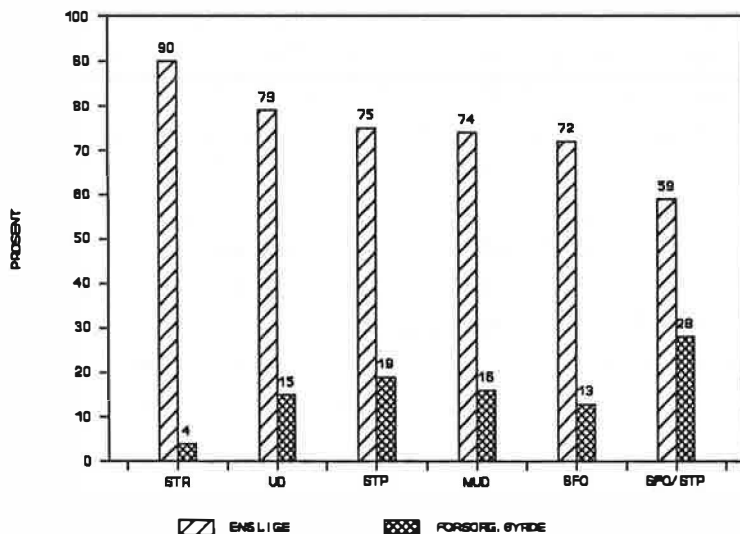
- * Forskjellen mellom studieretningene er dessuten mindre enn man skulle tro hvis hovedstudieretning defineres ut fra høyeste avsluttede utdanningsnivå. Siste halvdel av 80-tallet kan det virke som om andelen kryss-og-tvers-elever er relativt jevnt fordelt mellom almenfag, kontorlag og håndverks- og industrifag i videregående skole. Den viktigste forskjellen går på typen av vandring, dvs. om den er studieretningsintern eller ikke, og på andelen som oppgir at de har hatt mellomliggende ventetid fordi det ikke var plass til dem på neste trinn. Håndverks- og industrifaglinjene har den høyeste andelen "hviler", og disse linjene er også kjennetegnet ved at anslagsvis 7 av 10 som vandrer på kryss og tvers, vandrer internt.

44% av elevene på praktiske linjer opptrer enten som gjengangere eller hvilere i vårt utvalg. På almenfag kan det virke som om den typiske vandringen går den gale veien, dvs. at eleven går ned et trinn eller to på en praktisk linje etter avsluttet 2. klasse eller etter examen artium. Her ligner våre observasjoner på Blegen-utvalgets beskrivelse av vandringene i videregående skole 1988-90. Vårt problem er at vi ikke er helt sikre på når vandringen finner sted. Eventuelle vandringer på teoretiske linjer kan være motivert ut fra mangelen på alternativer på arbeidsmarkedet ("flukt fra ledighet"). Skolemyndighetene har signalisert at de vil utvide kapasiteten på de praktiske linjene og på lærlingeordningen for å øke effektiviteten i det norske utdanningssystemet. Selv om man må regne med at en del grunnkursksamling er "villet" av elevene, og at noe også skyldes at ungdommene stryker til eksamen, indikerer våre observasjoner at det er behov for slike kapasitetsutvidelser, spesielt på de praktiske linjene.

Skjermingseffekt eller prestasjonseffekt?

Siden vi har brukbare prestasjonsindikatorer i vårt materiale, kan vi spørre om kognitive ferdigheter fungerer som seleksjonsmoment på arbeidsmarkedet for ungdom. Hvis vi lager en modell som inneholder alminnelig evnenivå, sosial status, utdanningstype og nivå, om man var registrert med et yrke på sesjon (indikator på at man er innenfor før innrykk i det minste), helseprofil og psykisk helsetilstand samt oppvekstKK og nåværende bostedsKK, fanges "kun" 11% av variasjonen (variansen) i akkumulert ledighetsperiode opp av dette ressursbatteriet. Evnenivå har ingen betydning, mens status og utdanning fanger inn 2/3 av den samlede statistiske effekten. Det er altså skjermingseffekten og ikke prestasjonseffekten som er interessant når man studerer seleksjonen til ledighet. Den resterende 1/3 må knyttes til fysisk og psykisk helsetilstand. Om man er registrert med yrke på sesjon (dvs. om man er "innenfor" som 18-19 åring) og oppvekst-/bostedsKK, har ingen signifikant effekt på akkumulert

Figur 3.2 Andelen enslige og andelen med forsørgeransvar under innrykk 1990. Prosent.

ledighetsperiode før innrykk. Den samme modellen forklarer kun 4% av ledighetsandelen under innrykk. Nå er det hvorvidt man har hatt ledighetsperioder tidligere som råder grunnen alene. Man kan nesten få inntrykk av at det er snakk om flaks eller uflaks, og kommer man først inn i et uheldig løp på arbeidsmarkedet, er det stor sjanse for at man blir der. De samme ressursvariablene har også en liten, men signifikant effekt på sjansen for å bli kryss-og-tvers-elev i videregående skole. Forklaringskraften er beskjedne 5% ($R^2=.23$), der sosiale og kognitive ressurser og utdanningsnivå og -type står for hver sin halvdel. Bosted og helse har ingen effekt på sannsynligheten for å bli "gjenganger" eller "hviler" i videregående skole (skal vi si, uheldigvis).

Kjepphesten: Verneplikt og utdanningsfrekvens

Til slutt vil vi peke på en av våre kjepphester. Blant ressurssterke ungdommer (stridende og sivilarbeidere) er det en tendens til at utdanningsfrekvensen øker etter avsluttet tjeneste. Hvis gruppene betraktes samlet, er andelen som regner med at de vil fortsette på skole etterpå signifikant større enn andelen skoleelever på innkallingstidspunktet. Bevisstheten om at man skal innkalles for ett til to år, øker yrkesfrekvensen blant unge gutter, selv på et tidspunkt hvor tilstanden på arbeidsmarkedet må betegnes som høyst problematisk. Dette er identisk med observasjonene fra ledighetsundersøkelsen for Forsvaret i 1986 (Bogen/Grøgaard, 1987). Vi tror faktisk at bevisstheten om at man skal avtjene verneplikt, er en medvirkende årsak til at gutter har lavere utdanningsfrekvens enn jenter blant 18-22-åringene.

Sivilstand og forsørgeransvar

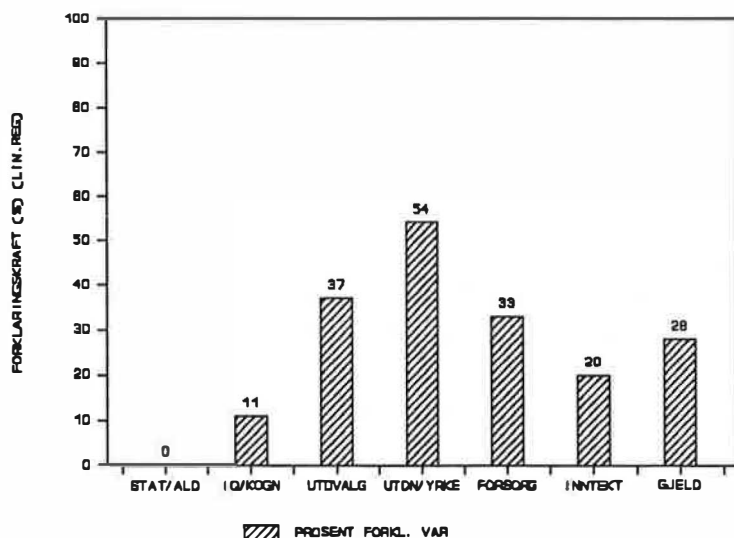
I figur 3.2 sammenstilles andelen enslige i hver gruppe vernepliktige, samt andelen som oppgir at de forsørger andre, i hovedsak ektefelle, samboer eller barn. Vi ser at 9 av 10 stridende er enslige, og at kun 4% har forsørgeransvar. Det andre ytterpunktet er de eldste sivilarbeiderne (SFO/STP), der "kun" 58% er enslige og der 28% har forsørgeransvar. Livssituasjon som sivilstand og forsørgeransvar er mao. en egenskap ved individene som statistisk sett "lader" på gruppeinndelingen, dvs. på sjansen for å bli fritatt fra militærtjeneste. Her observeres den samme virkningen som Helgeland m. fl. (1969) observerte i sin undersøkelse av årsaker til medisinsk fritak under tjenesten blant 1967-kontingenten i Hæren.

Den kognitive kjede og livssituasjonskjeden

Figur 3.3 illustrerer at livssituasjonselementer som utdanningens art og lengde, forsørgeransvar, gjeldsforpliktelser og inntekt henger sammen i en kjede. Figuren billedliggjør resultatet av en (trinnvis)

regresjonsmodell som tar utgangspunkt i alder og sosial status. Disse to individuelle egenskapene fanger opp 11% av variasjonen i alminnelig evnenivå blant respondentene. Deretter begynner det å skje viktige ting i modellen. Alder, status og evnenivå forklarer 37% av tilbøyeligheten til å velge en teoretisk fremfor en praktisk utdanningsvei etter obligatorisk skole. LinjevalgsvARIABLEN rangerer studieretningene i videregående skole, inkludert det å manøvrere seg inn i en lærlingekontrakt og det å velge ingen utdanning, etter gjennomsnittlig score på evnenivå i hver studieretning. Rangeringen er antagelig svært lik rangeringen av opptakskravene på studieretningene, dvs. almenfag på toppen, deretter estetiske fag og helse- og sosialfag, deretter kontorlag, deretter lærekontrakt og praktiske fag og til slutt det å avslutte skolen etter 9. klasse i ungdomsskolen. Parallellen til denne observasjonen er Aamodts (1982) dokumentasjon av den sterke sammenhengen mellom karakterer i grunnskolen og gymnasfrekvensen i grunnskolekullet 1974. Vi observerer den samme prestasjonseffekten, men vår linjevalgsvARIABLE indikerer en noe sterkere sensitivitet overfor sosial status enn det som fremgår av Aamodts observasjoner fra 70-tallet. Modellen blir meget god når alder, status, evnenivå og utdanningsvalg skal "forklare" variasjonen i utholdenheten i skolesystemet (antall år under utdanning) i innrykksstyrken i 1990. Forklart varians er 54% (!!), og alderseffekten, dvs. tendensen til at utdanningen øker med økende alder fanger kun opp 4-5% av denne variasjonen. Når vi fanger inn innrykksstyrken, er åpenbart de viktigste utdanningsbeslutningene tatt allerede.

Figur 3.3 Livssituasjon under innkalling 1990. Hvordan ulike aspekter ved kognitive ressurser, utdanningstype, utdanningsnivå, sivilstand, inntekt og gjeldsbyrde henger systematisk sammen. Prosent forklart varians (les: forklaringskraft) ved trinnvis lineær regresjon.

Dette batteriet av status, kognitive ferdigheter, utdanningsvalg og utholdenhet i utdanningssystemet - vi kan kalle batteriet den *kognitive kjeden* - har innvirkning på både inntektsnivå, tilbøyeligheten til å endre sivilstand og tilbøyeligheten til å få barn og gjeldsbyrde før innrykk til førstegangstjeneste. Nå er sammenhengen derimot negativ, dvs. at personer som velger å avslutte utdanningen relativt tidlig er overrepresentert blant personer som gifter seg, som får barn, som får over middels inntekt og som etablerer gjeldsforpliktelser. Samtidig blir effektene svakere, og betydningen av aldersvariablen øker suksessivt. Høyere alder enn normalalder under innrykk, betyr altså ikke bare ventetid. Høyere alder betyr også at den vernepliktige pådrar seg forpliktelser som vanskeliggjør avtjening av verneplikt. Det er en annen grunn til at alder lader så sterkt på

gruppeinndelingen av vernepliktige, dvs. på sjansen til fritak fra militærtjeneste. Når vi kjenner sammenhengene, kan vi samtidig konstruere et *faktorbatteri*, og undersøke den samlede ladningen på et vi har kalt vernepliktsform, på helseprofilen og på enkeltdiagnoser. Hvis denne ladningen er liten, blir konklusjonen at klassifiserings- og fordelingssystemet fungerer relativt robust overfor livssituasjonselementer av den typen vi har skissert ovenfor. Er sensitiviteten stor, blir konklusjonen motsatt.

Siden dette er en kortversjon av surveyanalysen, henvises lesere som er interessert i en mer omfattende fremstilling av sosial bakgrunn, utdanning, orientering mot arbeidsmarkedet osv. til Ugland (1992). Vi nøyer vi oss med det faktorbatteriet som inngår i figur 3.3 her. Testen av faktorbatteriets evne til å predikere vernepliktsform gjennomføres i kapittel 5.

4 Holdninger til verneplikten

4.1 Nordmenns innstilling til Forsvaret

Organisasjonen Folk og Forsvar registrerer årlig den norske befolkningens oppslutning om Forsvaret. De senere årene har man også intervjuet norske velgere om deres syn på Forsvarets stilling i samfunnet i tilknytning til undersøkelsene av stortingsvalgene. Vi benytter disse opinionsmålingene som sammenligningsgrunnlag for vår egen undersøkelse av vernepliktiges motivasjon, oppslutning om Forsvaret, oppfatninger om adgangen til fritak fra verneplikt og holdninger til forsvarspolitiske spørsmål generelt. Det sentrale spørsmålet i dette kapitlet er om vernepliktiges verdier, holdninger og motivasjon påvirker sjansen til å bli fritatt for militærtjeneste. Når slike sammenhenger er dokumentert, kan man diskutere om det samtidig kan være tale om årsak-virkningsforhold⁵.

5 Dette er et teoretisk problem som vi støter på hele tiden når vi kopler så ulike faktorer som sosial bakgrunn, kognitive ferdigheter, utdannings- og yrkesvalg, forsørgeransvar, motivasjon, holdninger til politikk og verneplikt osv. med f.eks. resultatene av en medisinsk vurdering under innrykk til førstegangstjeneste eller en beslutning om å søke om siviltjeneste fordi man regner seg som pasifist. Korrelasjoner mellom slike ulike forhold kan være tilfeldige. For det andre kan man hevde at korrelasjoner bare uttrykker nettovirkninger av teoretiske konstruksjoner ("mekanismer") som både kan forsterke og balansere hverandre. Hvis man har har en slik oppfatning av kausalitet, vil enhver konstruksjon som er logisk konsistent være sann i betydningen "mulig". Da har konstruksjonen gjerne fått form som et argument eller som en matematisk modell. Den kan f.eks. ikke falsifiseres av observasjoner. Sykliske prosesser fremheves gjerne som eksempler på slike konstruksjoner. På ett tidspunkt er korrelasjonen positiv, på et annet tidspunkt er den null, og på et tredje tidspunkt er den negativ. Det blir galt å bruke en svak statistisk sammenheng som utgangspunkt for å slutte at "tiltroen til en hypotese er redusert" og en sterk sammenheng som utgangspunkt for slutningen at "tiltroen til en hypotese har økt". Dette kalles gjerne en realistisk posisjon. Tenker man annerledes, f.eks. at det er det man ser som finnes, og at reguleringer alltid virker

(fortsettes...)

Tabell 4.1 Holdninger til Forsvaret og forsvars- og sikkerhetspolitikk 1977-90. Kvinner og menn. Prosent og opinionsbalansescore.

Mener De at Norge bør ha et militært Forsvar?		1977	1981	1985	1989	1990
Alle	Ja (%)	79	80	84	83	81
15-19 år	Ja (%)	64	74	74	72	76
20-29 år	Ja (%)	78	78	82	80	74
Opinionsbalansescore:						
Positivt innstilt til NATO		58	64	67		
Tilhenger av atomvåpen-frie soner			-23	41		
Tilhenger av reduserte forsvarsutgifter		-22	-28	-24		

Tabellforklaring:

Opinionsbalansescore angir differansen mellom andelen respondenter i prosent som er meget positivt eller positivt innstilt til NATO, atomvåpenfrie soner osv. og andelen respondenter som er meget negativt eller negativt innstilt til hhv. NATO eller atomvåpenfrie soner.

Kilde: Folk og Forsvar (1989 og 1990), Valen (1981), Valen/Aardal (1983) og Aardal/Valen (1989).

5 (...fortsatt)

på en fordeling som en adgang til å avvike fra tyngdepunktet i fordelingen, vil man hevde at bakenfor loven finnes sjansevariasjonen. Hvis man har et slikt syn på årsak-virkningsforhold, må en årsak alltid være i stand til å redusere adgangen til avvik fra tyngdepunktet i fordelingen. Når vi snakker om forklaringskraft i modeller, tenker vi på denne måten. Samtidig forutsetter en kausalfortolkning av en reduksjon i adgangen til å avvike fra "gjennomsnittet" at man faktisk har tatt stilling til det teoretiske problemet som er skissert ovenfor. Vi har ikke gjort det, og er derfor omhyggelige med å skille mellom påviste statistiske sammenhenger og påstander om at vi faktisk har avdekket et kausalforhold, f.eks. at den vernepliktiges livssituasjon og motivasjon påvirker vurderingen av helsetilstanden på moen. For å dempe dette fortolkningsproblemet - man kan ikke løpe fra det - snakker vi om "robusthet". I hht. loven skal utvelgelsen til verneplikt ha visse kjennetegn. Det skal f.eks. ikke være forskjell på adgangen til fritak for verneplikt mellom Kong Salomos og Jørgen Hattemakers sønner. I stedet for å trekke slutninger om årsak-virkningsforhold, spør vi om og i hvilken grad utvelgelsen til verneplikt er robust overfor ulikheter i oppvekstvilkår, motivasjon, innstilling til Forsvaret osv. Interesserte lesere anbefales Pawson (1989), Hacking (1990) og Halles essay om forklaringer i Uglevik Larsen (1976).

For det første observerer vi at drøyt 80% av norske kvinner og menn svarer ja på et spørsmål om Norge har behov for et militært Forsvar. Oppslutningen om Forsvaret er dessuten stabil over tid. Selv etter "revolusjonsåret 1989" mener 8 av 10 nordmenn at Norge trenger et militært Forsvar. For det andre observeres at oppslutningen om Forsvaret er noe mindre i ungdomsgruppen enn blant voksne. Blant 15-19-åringer har oppslutningen om Forsvaret økt fra 64% i 1977 til 76% i 1990. Denne forskjellen er antagelig statistisk signifikant. Blant 20-29-åringer er oppslutningen om Forsvaret litt høyere enn blant 15-19-åringer i hele perioden, men blant de eldste "ungdommene" observeres en reduksjon i oppslutningen om Forsvaret fra 1985 til 1990. Denne reduksjonen kan nok også kommenteres som statistisk signifikant.

Det synes å være få politiske spørsmål som har slik grad av konsensus i befolkningen, som tilslutningen til det synet at Norge må ha en militær forsvarsevne. Da har man selvsagt ikke presisert hva slags forsvarsevne de intervjuede mener at Norge trenger, og hvilket volum Forsvaret bør ha når det sammenstilles med andre prioriterte oppgaver i landet.

I undersøkelsene av stortingsvalgene 1977, 1981 og 1985 (Valen, 1981 og Valen/Aardal, 1983 og Aardal/Valen, 1989) ble det spurt om velgernes syn på Norges medlemskap i NATO, syn på innføring av atomvåpenfri sone i Norden, og om man mener at det er behov for å redusere forsvarsutgiftene i Norge. Forfatterne beregnet en opinionsbalansescore som angir prosentdifferansen mellom andelen velgere som uttrykker at de er positivt innstilt og andelen velgere som uttrykker at de er negativt innstilt til hhv. NATO, atomvåpenfrie soner og reduksjon i bevilgningene til Forsvaret. Tabell 3.1 indikerer at det er overveldende positiv innstilling til Norges medlemskap i NATO blant norske velgere. Oppslutningen om NATO økte dessuten fra 1977 til 1985. Det er også overveiende negativ innstilling til reduserte forsvarsutgifter i hele perioden. I synet på opprettelse av en atomvåpenfri sone i Norden endres derimot opinionen fra stortingsvalget i 1981 til stortingsvalget i 1985. I 1981 er det flertall mot

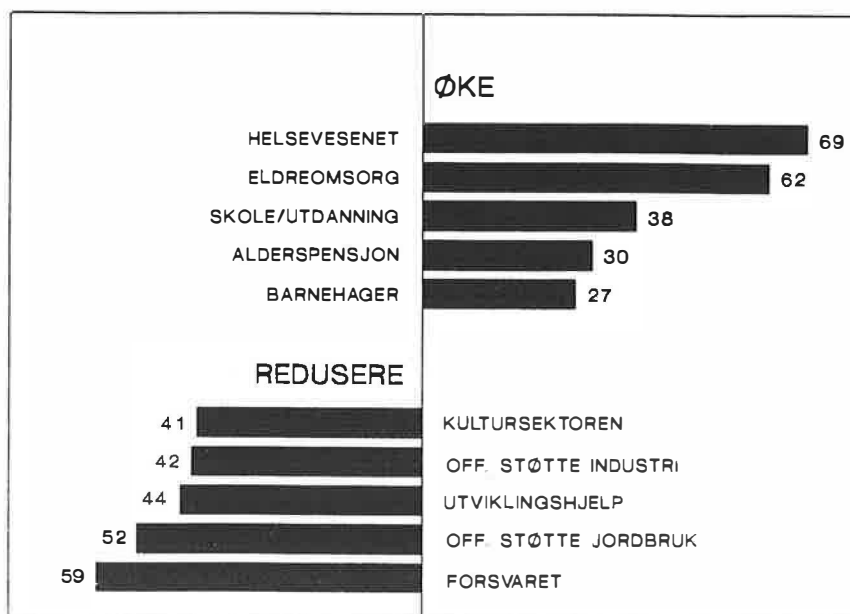
atomvåpenfri sone (-23%). I 1985 er det klart flertall for atomvåpenfri sone (+41%).

Problemet i opinionsundersøkelser er at det alltid vil være et element av "som man spør, får man svar". Det er stor forskjell på å spørre - relativt uforpliktende - om man ønsker å redusere bevilgningene til et attråverdig formål, og det å be respondentene prioritere mellom flere attråverdige formål samtidig. Bogen/Langeland (1989) intervjuet et representativt utvalg norske menn og kvinner i 1988 i tilknytning til Scanfacts Omnibus. Respondentene ble bedt om å angi områder som burde få økte offentlige bevilgninger og områder som burde få reduserte offentlige bevilgninger. Det samme spørsmålet ble stilt i FAFOs organisasjonsundersøkelse i 1984 (Colbjørnsen/Fennefoss/Hernes, 1985). Når respondenter blir bedt om å prioritere mellom gode formål, kan vi skille ut en "øketopp" og en "kuttetopp", hvis vi holder oss til Bogens og Langelands egen terminologi. Rangeringen blant formål som bør få økte offentlige bevilgninger i 1988 er i prioritert rekkefølge: Helsevesenet, eldreomsorgen, utdanningssektoren, alderspensjonen og barnehagene. Økninger i støtten til arbeidsledige hadde mindre oppslutning i 1988 enn i 1984. På "kuttetoppen" kommer Forsvaret først, deretter den offentlige støtten til primærnæringene, deretter utviklingshjelpen og til slutt offentlig støtte til industri og kulturformål. Prioriteringene var nesten identiske i 1984. Når norske velgere blir bedt om å prioritere mellom ulike (velferds)goder, kommer Forsvaret på "kuttetoppen" sammen med overføringene til primærnæringene og utviklingshjelpen. Vi har sakset en figur fra Bogen/Langeland (1989) for å illustrere nordmenns prioriteringsliste i 1988 (jfr. figur 4.1).

Til slutt kan vi nevne at kjønn hadde liten betydning for disse prioriteringene, men at respondentenes politiske holdninger og verdier (plasseringen på høyre-venstre-dimensjonen) hadde en viss betydning. Mens 7 av 10 velgere som stemmer partier til venstre eller i sentrum ønsket å redusere forsvarsutgiftene i 1988, er det "bare" 4 av 10 velgere som plasserer seg på høyresiden i norsk politikk i 1988, som vil gjøre det samme. Dette lærer oss at vi må

regne med at det er en sammenheng mellom grunnleggende politiske holdninger og verdier - som vi har noen indikatorer på i vår undersøkelse - og de vernepliktiges syn på Forsvaret og verneplikten generelt. Spenningsmomentet i vår undersøkelse, er om slike verdier også påvirker motivasjonen for å gjennomføre militærtjeneste, synet på ulike former for fritak fra verneplikt, f.eks. synet på militærnektning og på medisinsk begrunnet fritak fra verneplikten, tiltroen til at klassifiserings- og fordelingssystemet fungerer rettferdig osv. Det er ikke sikkert at f.eks. synet på adgangen til fritak fra verneplikt påvirkes av hvordan man oppfatter Forsvaret som institusjon eller av hvilke politiske verdier man har.

Figur 4.1 Kutte-toppen/øke-toppen. Prosent. Svar på spørsmålet "hvilke områder bør myndighetene bevilge mer penger til og hvilke bør de bevilge mindre penger til?". Kilde: Bogen/Langeland (1989).

4.2 Motivasjon og innstilling til Forsvaret

Vi spurte de vernepliktige om deres innstilling til Forsvaret i ungdommelighet, og om hvordan de oppfattet sin egen motivasjon under innrykk og under sesjon i dag. Videre spurte vi om de vernepliktiges syn på ulikhet i byrder, syn på om problemet med mannskapsoverkudd kunne løses vha. loddrekning, og om man anser at den enkelte som erklæres skikket til militærtjeneste har plikt til å delta i landets militære forsvar. Tabell 4.2 fordeler respondentene etter "vernepliktsform" på disse variablene. Noen spørsmål skiller relativt klart mellom gruppene av vernepliktige i 1990.

Motivasjon

Motivasjonen var svakest hos militærmekterne og best hos de stridende på sesjon (retrospektivt). Samtidig har også militærmekterne brukbar motivasjon på sesjon. I gjennomsnitt erklærer de seg nøytrale (indifferente) på motivasjonsvariablen. Blant mannskaper som dimitteres permanent eller midlertidig under innrykk (UD/MUD), er det også positiv "opinionsbalanse", men motivasjonen blant udyktige og midlertidig udyktige er signifikant svakere enn blant de stridende. Ytringene om motivasjonen under innrykk er kanskje spesielt interessante. Nå er militærmekterne blitt "lykkelige". 75% hevder at de har svært bra eller nokså bra motivasjon for å påbegynne siviltjenesten. De stridende har fortsatt bedre motivasjon enn ungdom som blir fritatt på medisinske kriterier. Statistisk sett vil mao. respondentenes oppfatning av egen motivasjon på sesjon og innrykk fange opp noe av sjansen for å bli avskrevet på medisinske kriterier. Motivasjonsforskjeller på sesjon vil i tillegg fange opp noe av sjansen for å bli militærmekter. Vi gjør ikke noe forsøk på å forklare motivasjonsforskjeller her, men vi kan nevne at blant personer som blir dimittert på medisinske kriterier (UD/MUD), er det en klar sammenheng mellom motivasjonen under innrykk, og om man tror at man har fått oppfylt ønsket om våpenart eller ikke. De

medisinsk udyktige og midlertidig udyktige som kommer til rekruttskolen med den troen at de har fått oppfylt sine ønsker, *og som samtidig* hevder at det er viktig for dem å få oppfylt ønsket om våpenart, er godt motivert under innrykk - vi kan si, på tross av eventuelle helseproblemer. De udyktige og midlertidig udyktige som tror at de ikke har fått oppfylt ønsket om våpenart, *og som samtidig* hevder at det er viktig at ønsket blir oppfylt, erklærer seg tilsvarende lite motivert under innrykk. Udyktige og MUD som svarer at oppfylte ønsker ikke har så stor betydning, har omtrent samme score på motivasjonsvariabelen under innrykk, enten de tror at de fikk ønsket om våpenart oppfylt eller ikke.

Svarene virker mao. gjennomtenkte. Oppfylte ønsker om våpenart er antagelig en medvirkende årsak til god motivasjon under innkalling og innrykk. Vi kan også nevne at stridende, udyktige og midlertidig udyktige som svarer at de har fått avslag på søknad om sivilteneste eller som svarer at de har vurdert å søke sivilteneste, oppgir at deres motivasjon under innrykk var meget svak. Denne gruppen vernepliktige har f.eks. betydelig svakere motivasjon enn udyktige og MUD som verken har søkt eller har vurdert å søke om sivilteneste. Vi har allerede konstatert at personer som har vurdert å søke om sivilteneste er overrepresentert blant ungdom som erklæres udyktig eller midlertidig udyktig under innrykk til førstegangstjeneste (jfr. avsnitt 1.3 om "terskelproblematikken").

Tabell 4.2 Vernepliktiges innstilling til Forsvaret, motivasjon under sesjon og innrykk (retrospektivt) og syn på behovet for å opprettholde et nasjonalt forsvar. Prosent som er overveiende positivt innstilt/helt eller delvis uenig. Prosent som er overveiende negativt innstilt/helt eller delvis enig i parentes.

	STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	ALLE	Eta
Motivasjon:								
- Sesjon	51 (17)	32 (19)	32 (22)	37 (19)	29 (27)	22 (35)	43 (20)	.18
- Innrykk	54 (19)	33 (42)	29 (54)	45* (30)	75 (12)	65 (11)	54 (22)	.31
Innstilling til Forsvaret	26 (21)	20 (24)	13 (36)	22 (17)	4 (63)	13 (51)	20 (30)	.36
Redusert behov for nasjonalt forsvar	45 (41)	35 (39)	44 (36)	35 (44)	64 (17)	61 (39)	47 (36)	.17
Ja til Fysisk skikket	72 (27)	63 (27)	62 (34)	67 (26)	6 (90)	22 (78)	57 (40)	.52
Ja til loddtrekning	21 (74)	26 (60)	22 (69)	32 (56)	15 (63)	19 (71)	21 (70)	.13
Ja til ulike byrder	76 (17)	68 (20)	73 (14)	46 (34)	61 (3)	57 (18)	68 (16)	.15

Formuleringer:

Motivasjon: Hvordan vil du beskrive din motivasjon under sesjon (svært/ganske god, verken-eller, ganske/svært dårlig, har ingen bestemt oppfatning) Hvordan var du motivert for å gjennomføre militærtj/siviltj da du ble kalt inn? (svært/nokså bra, verken-eller, nokså/svært dårlig, har ingen bestemt oppfatning)

Innstilling: Hvordan er din innstilling til Forsvaret i alminnelighet? (Overveiende pos/neg, verken-eller, har ingen bestemt oppfatning)

Red.behov: De politiske omveltninger i Europa den senere tid har redusert behovet for et nasjonalt forsvar (helt/delvis enig, helt/delvis uenig, har ingen bestemt oppfatning)

Fysisk skikket: Alle som er fysisk skikket til det, har plikt til å delta i landets militære forsvar (helt/delvis enig, helt/delvis uenig, har ingen bestemt oppfatning)

Loddtrekning: Dersom antallet vernepliktige er større enn Forsvarets behov, er det rettferdig at utvelgelsen av de vernepliktige skjer ved loddtrekning (helt enig,,, helt uenig, har ingen bestemt oppfatning)

Ulike byrder: De ulike oppgaver i Forsvaret krever at enkelte vernepliktige får større byrder enn andre (helt enig,,,,helt uenig, har ingen bestemt oppfatning)

Tabellforklaring:

* Sivilforsvarsmannskaper som har vært i kontakt med militæret (N=84, 39%). 1/4 av dem ble antagelig dimittert under innrykk, fordi de oppgir at de har mindre enn 1 måneds tjeneste.

Innstilling til Forsvaret

I innstillingen til Forsvaret og i synet på om de politiske omveltningene den senere tiden har redusert behovet for et nasjonalt forsvar - vi tenkte eksplisitt på "revolusjonsåret 1989" -, er det militærmekterne som skiller seg ut. I innstilling til Forsvaret, totalt sett, er det faktisk negativ opinionsbalansescore. Det er bare de stridende og sivilforsvarsmannskapene som har flere positivt enn negativt innstilte respondenter, og opinionsbalansen er tilnærmet nøytral også i disse gruppene. Vi konkluderer at svært mange, også i de gruppene som rekrutterer til Forsvaret, har negativ innstilling til Forsvaret som institusjon. Hvis man skal forsøke å fortolke denne responsen, har man i prinsippet to muligheter: Vi observerer at det ikke er *velvilje* og positiv holdning til institusjonen som driver noen inn i Forsvaret. Motivasjonen er bra, mens innstillingen til institusjonen må sies å være relativt laber. Man kan påstå at dette er uttrykk for at man egentlig ikke har noe valg. Respondentene gir uttrykk for en følelse av *avmakt*. Alternativt kan kombinasjonen av positiv motivasjon og nøytral til negativ innstilling til Forsvaret uttrykke et annet ethos, nemlig følelsen av at man føler *plikt*, selv om det kanskje ikke oppleves som lystbetont.

Fysisk skikkede har verneplikt

La oss med en gang slå fast at et flertall vernepliktige er helt eller delvis enig i påstanden om at ungdom som er fysisk skikket til tjeneste, har plikt til å delta i landets militære forsvar. Blant stridende, udyktige, midlertidig udyktige og sivilforsvarsmannskaper måles en oppslutning om militærtjenesten som minner om den oppslutningen om Forsvaret organisasjonen Folk og Forsvar registrerer blant norske ungdommer i 1990. Årsaken til at sivilarbeiderne erklærer seg radikalt uenig i påstanden, er antagelig at de tenker på sin egen vernepliktsform, nemlig adgangen til å utføre siviltjeneste selv om man er fysisk skikket til militærtjeneste.

Medisinsk udyktige har vernerett?

mandatet for denne undersøkelsen understrekes det at ungdom både har verneplikt og vernerett. For å dekke "rettighetsaspektet" ved vernepliktsordningen spurte vi de medisinsk udyktige (og MUD) om de trodde at andre udyktige ville ha interesse av å gjennomføre en form for førstegangstjeneste, og om de selv kunne tenke seg å utføre verneplikt, i begge tilfeller under forutsetning av at forholdene ble lagt til rette for det. Av 330 UD og MUD som besvarte dette spørsmålet, var det ca. 50% som trodde at andre ungdommer med helseproblemer kunne ha interesse av å utføre førstegangstjeneste, og ca. 40% som svarte at de selv kunne tenke seg å utføre førstegangstjeneste. Det interessante spørsmålet er selvsagt om man tror noe annet for andres del, enn man mener for egen del. 3 av 10 svarer ja på begge spørsmålene. 2 av 10 svarer ja for andres del, og nei eller vet ikke for egen del. Ca. 10% svarer ja for egen del, og nei eller vet ikke for andres del. 4 av 10 svarer nei eller vet ikke både for egen og andres del. Det er vanskelig å fortolke slike svar, men det kan være en kjerne på 20-40% av ungdommene som ble fritatt på medisinske kriterier i 1990, som kunne ha interesse av å utføre en form for tjeneste hvis forholdene ble lagt til rette for det. Hva slags tjeneste og hvor lang tjeneste, spurte vi ikke eksplisitt om. Svarene på spørsmålet indikerer i det minste at vernerettsproblematikken er viktig for noen ungdommer.

Pragmatisme eller millimeterrettferdighet?

I følge Andenæs (NOU 1979: 51) gir loven myndighetene adgang til å selektene ungdom til verneplikt etter en tilfeldighetsmekanisme. Tankegangen er at hvis man på ett tidspunkt tar utgangspunkt i en byrdefordeling mellom individer, og gir enkelte grupper lettelser, f.eks. etter loddtrekning, kan de ungdommene som pålegges en byrde ikke oppfatte fritaket av de andre som en krenkelse av dem selv, som kan prøves for domstolene. Utvelgelsen er legal. Hvis derimot myndighetene pålegger enkeltindivider eller visse grupper av

vernepliktige ekstraordinære byrder, sier Andenæs at dette antagelig kan oppfattes som en krenkelse av individet som kan prøves for norske domstoler. Vi koplet Andenæs grunnlovsfortolkning til definisjonen av Paretooptimalitet. Paretoforbedringer i betydningen at noen får lettelser uten at de andre får ekstra byrder, er tilsynelatende legale, mens Paretoforverringer i betydningen at noen pålegges ekstraordinære byrder uten at andre får lettelser, antagelig er illegale. Nå spør vi etter *legitimitet*. Blir en tilfældighetsmekanisme oppfattet som rettferdig, selv om den er lovlig? Svaret er et ubetinget nei. Det er bare 2 av 10 vernepliktige som erklærer seg helt eller delvis enig i et utsagn om at et mannskapsoverskudd kan avskrives gjennom loddtrekning. Her er det dessuten meget små skillelinjer mellom ulike grupper av vernepliktige. Som en kuriositet kan vi nevne at det blant militærnektene bare er nektene som oppgir bekvemmelighetsgrunner som synes å ha noe sans for loddtrekning. Disse militærnektene har omtrent samme score på denne holdningsvariablen som sivilforsvarsmannskapene i tabell 4.2, dvs. at det også blant "bekvemmelighetsnektene" er klar negativ opinionsbalansescore i synet på legitimiteten ved loddtrekning i en overskuddssituasjon. I synet på om Forsvaret har adgang til å differensiere byrdebelastningen, er det også relativt små forskjeller mellom gruppene av vernepliktige. Det er sivilforsvarsmannskapene som har minst forståelse for dette, men også her er opinionsbalansen positiv. 7 av 10 vernepliktige (6 av 10 sivilarbeidere) erklærer seg helt eller delvis enig i at Forsvaret må ha adgang til å pålegge noen vernepliktige større byrder enn andre, antagelig innenfor ganske bestemte rammer som vi ikke måler med våre formuleringer.

Ungdommene aksepterer ikke at noen slipper helt når ikke alle slipper helt, men de aksepterer at det er behov for å differensiere byrdene når man først har sikret at alle som er skikket får noen byrder. Vi skal ikke trekke vår fortolkning av legalitet for langt - vi har jo ingen juridisk kompetanse -, men det kan virke som om oppfatningen av legitimitet i fordelingen av byrder blant vernepliktige er stikk motsatt av hva som kan oppfattes som legal byrdefor-

deling. Da har vi tenkt prinsipielt, dvs. vi har neglisjert at også overfortolkninger baseres på vurderinger av hensiktsmessighet. Paretoforverringer i betydningen at noen får større byrde enn andre når alle har en byrde, oppfattes som mer legitimt enn Paretoforbedringer i betydningen at noen får fullstendig fritak når andre er pålagt byrder. Det hjelper ikke at fritaket baseres på en tilfeldighetsmekanisme. Det å avskrive et overskudd vha. loddtrekning anbefales ikke! Vi konkluderer at *vernepliktige synes å ha et prinsipielt syn på totalfritak, mens de har et mer pragmatisk syn på byrdefordelingen blant vernepliktige som utfører tjeneste*. Selv om dette indikerer at ungdom ikke måler rettferdighet med millimetermål, understreker vi at vi ikke har noen indikatorer på rammene for denne romsligheten synet på byrdefordeling blant vernepliktig ungdom.

Redusert forsvarsbehov?

Blant vernepliktige generelt er det et svakt flertall som erklærer seg enig i at behovet for et nasjonalt forsvar er redusert i 1990. Stridende, udyktige, MUD og ungdom som er overført til Sivilforsvaret forholder seg tilnærmet indifferent til påstanden (nøytral opinionsbalanse), mens militærmekterne erklærer seg enig i dette utsagnet. Blant militærmektere som har gjennomført sivilteneste og som er overført til sivilforsvarstjeneste etterpå, er det faktisk 4 av 10 (!) som erklærer seg uenig i påstanden at de politiske omveltningene på slutten av 80-tallet har redusert behovet for et nasjonalt forsvar. De eldste sivilarbeiderne er mao. polarisert i sine holdninger til dette spørsmålet, på samme måten som de stridende, de udyktige og sivilforsvarsmannskapene. Samtidig fikk vi kjeft av mange respondenter fordi vi benyttet formuleringen "nasjonalt forsvar" fremfor formuleringen "militært nasjonalt forsvar". Vi er enig i at vi burde benyttet den siste mer presise formuleringen. For å bøte på dette, trekker vi inn en mer radikal formulering som vi bad sivilarbeiderne ta stilling til: "Det er ikke behov for et nasjonalt forsvar i Norge". Svarene på spørsmålet er skissert i tabell 4.3.

Tabell 4.3 Militærnekternes holdninger til om det er behov for et nasjonalt forsvar i Norge. Inndelt etter opgitte nektingsgrunnlag. Prosent helt/delvis enig. Prosent helt/delvis uenig i parentes. Opinionsbalansescore i prosent.

	VERDSLIGE PASIFISTER	VERDSLIGE SITUBEST	BEKVEM- LIGHET	RELIGIØSE NEKTERE	ALLE
ENIG (UENIG) DIFF	53 (33) +20	43 (51) -8	37 (49) -12	32 (51) -19	42 (45) -3
100%= (%)	137 (31)	140 (32)	42 (10)	117 (27)	436 (100)

For det første forholder sivilarbeiderne seg, som gruppe betraktet, nøytral til påstanden. Det er like mange som erklærer seg uenig i at Norge ikke har et behov for et nasjonalt forsvar som det motsatte. For det andre ser vi at holdningene er sterkt relatert til nektingsgrunnlaget. Det er egentlig bare de verdslige pasifistene som oppfatter Totalforsvaret som unødig. De religiøse nekterne er like klart mot å nedlegge forsvaret som det er flertall for å gjøre det blant verdslige pasifister. Vi kan også merke oss at situasjonsbestemte (dvs. politiske) nektere har (svakt) negativ opinionsbalansescore når de tar stilling til om det er behov for et forsvar overhodet. For det tredje ser vi av svarfordelingen at de fleste sivilarbeiderne faktisk tar stilling til utsagnet. Det er bare 10% som svarer at de "ikke har noen bestemt oppfatning" om dette spørsmålet.

Vi venter med fortolkningen av de ulike gruppenes stillingstagen til forsvarsbehovet til vi har skissert holdningene til militærnektning. Det er først når holdningene til siviltjenestens form og innhold knyttes til holdningene til forsvarsbehovet, at det danner seg et bilde av hvordan de ulike gruppene vernepliktige tenker "i gjennomsnitt". Sivilarbeiderne reserverer seg mot påstanden om at alle skikkede har plikt til å utføre militærtjeneste fordi de tenker på behovet for en alternativ sivil form for tjeneste. Vi skal se at også soldatene har respekt for andres samvittighet, når de skal ta stilling til påstander

om minner dem om at det også er noe som heter siviltjeneste. Det er halvparten av nekterne mener at vi har behov for et nasjonalt forsvar, og at nærmere 1/3 faktisk også er tilbøyelig til å mene at dette behovet ikke er redusert i 1990, indikerer at de tenker innen et totalforsvarskonsept. Vi kan f.eks. utlegge disse holdningene som uttrykk for romslighet eller generøsitet i oppfatningen av den "konkurrerende" formen for førstegangstjeneste - militærtjenesten.

Tiltroen til klassifiserings- og fordelingssystemet

Nå spør vi om ungdommene har stor eller liten tiltro til at adgangen til fritak følger kriteriene for fritak. Tror de at det er lett å slippe, generelt sett? Tror de at de selv kunne påvirket beslutningen om fritak hvis de gikk inn for det? Hva forteller svarene på slike spørsmål oss om den vernepliktiges motivasjon for å gjennomføre militærtjeneste eller siviltjeneste - det vi spissformulerte som *avmektighet* kontra *pliktfølelse*? Vi opererer med tre indikatorer på den vernepliktiges tiltro til klassifiserings- og fordelingssystemet i Forsvaret. For det første spør vi ungdommene om de tror at skikkede får totalfritak. Deretter spør vi om de tror at de selv kan påvirke fritaksbeslutningen. Til slutt spør vi dem hva de tror er hovedårsaken til fritak for verneplikt. Vi har også spurt om ungdommene ville synes det var greit at de ble fritatt selv (underforstått: uten at det skulle være noen spesiell grunn til det).

La oss ta det siste spørsmålet først. 50-60% av de stridende og sivilarbeiderne ville ikke reagert om de (tilfeldigvis) ble fritatt for tjeneste. Samtidig har de stor tro på at de kunne påvirket en fritaksbeslutning selv. Mellom 50% og 60% tror at sannsynligheten hadde vært stor eller ganske stor for fritak, hvis de gikk inn for det. Blant sivilarbeiderne og de stridende er det dessuten et klart flertall som tror at dimisjon av skikkede forekommer ofte eller relativt ofte (60-70%). Til sammenligning er det "bare" 40-50% av sivilforsvarsmannskapene, de midlertidig udyktige og de udyktige som hevder at de kunne påvirket (har påvirket?) beslutningen om fritak selv. Hvis

vi ser bort fra at man kan ha behov for å legitimere ens egen tilstand, dvs. at de som faktisk blir fritatt nærmest er "programforpliktet" til å uttrykke tiltro til det systemet som sertifiserte fritaket, ser vi at tiltroen til klassifiserings- og fordelingssystemet er størst blant fritatte (og overførte til Siviltforsvaret), og minst blant stridende og militærnektet. Den er mao. minst blant ungdom som pålegges de største byrdene. Det er et flertall i alle grupper som uttrykker liten tiltro til det systemet som sertifiserer fritak, men tiltroen er signifikant mindre blant de som gjennomfører militærtjeneste eller sivilteneste enn blant vernepliktige som rekrutterer til totalfritak.

Tabell 4.4 Graden av tiltro til klassifiseringssystemet blant hovedgrupper vernepliktige 1990. Prosent.

	STR	SFO/STP	STP	MUD	UD	SFO
Liten tiltro	73	65	60	48	45	40
Indifferent	14	23	22	17	23	30
Stor tiltro	13	12	18	35	32	30
Sum	100	100	100	100	100	100
(N)	1400	75	444	182	193	200
Ubesvart (N)	8	2	0	1	0	6
Enkeltdimensjoner:						
Dimisjon av skikkede forekommer ofte/rel. ofte	71 (7)	59 (17)	59 (20)	41 (20)	47 (11)	47 (22)
Sannsynligheten for selv å dimitere oppfattes som stor/ganske stor	55 (10)	47 (13)	49 (17)	39 (14)	33 (13)	36 (21)

Den neste indikatoren på *tiltro* er hva de vernepliktige oppfatter som hovedårsaken til frafall fra vernepliktsmassen. Vi gav respondentene anledning til å krysse av to hovedårsaker til frafall. 2492 (99%) besvarte spørsmålet, men det var 94 stykker (4%) som uttrykte at de ikke hadde noen oppfatning om hovedårsaken til fritak fra militærtjeneste. Svarfordelingen ble som følger: Respondentene oppgir to dominerende årsaker til fritak: *Sviktende helse og psykiske problemer*

Oppgis av ca. 69% av dem, hvorav 1/3 av disse igjen oppgir viktig helse og psykiske problemer i kombinasjon med dårlig motivasjon. Den andre hovedgruppen er *dårlig motivasjon*. Ca. 45% av respondentene tror at dette er hovedårsaken til fritak fra verneplikt, hvor altså halvparten kombinerer motivasjon og medisinske årsaker. Det er ikke mange som tror at militærnekting er viktigste årsak til fritak fra militærtjeneste. Oppgitt som fritaksgrunn alene, eller i kombinasjoner med andre årsaker, er det ca. 21% av respondentene som peker på militærnekting. Man kunne tenkt seg at "den enkelte var seg selv nærmest", dvs. at er man militærnekter, er man også tilbøyelig til å legge vekt på militærnekting som en hovedårsak til fritak fra militærtjenesten. Det er ikke tilfellet, dvs. observasjonene sår tvil. Det er kun 8% av sivilarbeiderne som tror at militærnekting er en viktig grunn til frafall, mens 51% av tidligere sivilarbeidere, som nå er overført til sivilforsvarstjeneste, tror at militærnekting er en hovedårsak til fritak fra militærtjeneste. I den grad det er en sammenheng mellom hva man tror er årsaken til frafall og den situasjonen man befinner seg i, er det score på tiltroen til klassifiseringssystemet som er tydeligst relatert til hva man tror er hovedårsaken til fritak fra militærtjeneste. Hvis man tror at mannskapsoverskudd eller dårlig motivasjon er viktigste grunner til fritak, er man samtidig tilbøyelig til å ha liten tiltro til klassifiseringssystemet (i gjennomsnitt). Hvis man derimot tror at helseproblemer og spesielt psykisk helse er viktige grunner til fritak fra verneplikten, er man samtidig tilbøyelig til å ha større tiltro til klassifiseringssystemet enn gjennomsnittet blant de vernepliktige. Vernepliktige som peker på medisinske årsaker til frafall har et tyngdepunkt på verdien "indifferent" (nøytral) på tiltroen til klassifiseringssystemet. Korrelasjonen er 0.3 (Eta). Litt forenklet kan vi si at hvis man tror at mannskapsoverskudd eller svak motivasjon er hovedårsaker til fritak fra verneplikt, vil ca. 30% flere ha svak tiltro til klassifiseringssystemet enn om man tror at medisinske årsaker er dominerende fritaksgrunn. Gjennomsnittet blant de vernepliktige har vi sett ligger nær verdien "relativt liten tiltro" til klassifiseringssystemet.

Tabell 4.5 Vernepliktiges angivelse av hovedårsaker til fritak fra militærtjeneste. Prosent.

	Prosent	
Dårlig motivasjon,	45,8	11,9
kombinert med:		
-helse, psykiske probl.		20,5
-mannskapsoverskudd		4,1
-militærnekting		6,8
-annet		2,5
Helse og psykiske probl.,	47,9	30,7
kombinert med:		
-mannskapsoverskudd		5,1
-militærnekting		10,9
-annet		1,2
Militærnekting, inkl. komb.	3,1	3,1
Mannskapsoverskudd, inkl. komb.	1,6	1,6
Andre grunner, uspesifisert	1,6	1,6
Sum	100,0	100,0
(N)	2398	2398

Vi skal ikke trekke dette for langt, men det er en sammenheng mellom svarene på spørsmål som tematisk henger sammen. I den forstand er det en tendens til at oppfatningene er konsistente. Vi kan også merke oss at de fleste tror at sykdom og helseproblemer (spesielt sviktende psykisk helse) er hovedårsaken til fritak fra militærtjeneste, noe som jo er riktig objektivt sett. Man er mao. også relativt godt informert om årsakene til fritak, selv om man i gjennomsnitt uttrykker svak tiltro til systemet, og da særlig hvis man er blant dem som får de største belastningene ved vernepliktsordningen.

Lyst og ulyst, avmakt eller plikt?

Når vi ser bort fra militærnekterne, har vi observert at vernepliktige har høyere score på motivasjon under sesjon og innrykk enn på innstillingen til Forsvaret som institusjon. Samtidig er det et overveldende flertall blant vernepliktige som mener at skikkede bør avtjene førstegangstjeneste, og det er et overveldende flertall mot at noen innvilges totalfritak gjennom f.eks. loddtrekning. Hvis alle skikkede har noen byrder, er det tom. forståelse for at Forsvaret har behov for å differensiere byrdene til dem som pålegges en form for

jeneste. Samtidig er det nesten ikke grenser for tiltroen til egen evne til å unndra seg verneplikten hvis man vil. Man går inn i noe som de færreste har lyst til og som de fleste er indifferent eller negativt innstilt til, med brukbar motivasjon og med viten og vilje, dvs. uten at man anstrenger seg for å slippe, selv om man tror at en slik anstrengelse kunne båret frukter. Er dette uttrykk for en følelse av avmektighet overfor seleksjonssystemet? Hvis man konsekvent leser andre motiver, f.eks. rasjonaliseringsbehov, inn i svarene, kan man lese ytringene på den måten. Da blir ytringene uttrykk for at man har behov for å forsone seg med sin egen skjebne. Vi innser at dette er en mulig fortolkning. Men siden vi tross alt tar bryderiet med å spørre de vernpliktige, ikke bare om oppfatninger, men også om årsaker, kan man fortolke ytringene på en helt annen måte. Da forutsettes det at det til syvende og sist er respondentene selv som vet best, ikke vi som observerer det hele på behørig avstand. I såfall uttrykker de vernepliktige neppe en følelse av avmektighet, men en følelse av *plikt*. Pliktfølelsen stikker kanskje ikke så dypt - hvis det først skulle "gå så galt" at man ble fritatt, er en overveldende majoritet tilfreds med det -, men man anstrenger seg heller ikke for å slippe. Vi oppfatter dette som kjernen i ungdommens motivasjon for å gjennomføre militærtjeneste, og kanskje også siviltjeneste. Vernepliktsordningen hviler verken på lyst eller avmektighet, men på følelsen av plikt, og det er antagelig et brukbart utgangspunkt for en vernepliktsordning.

Når man først har bestemt seg for "vernepliktsform", er det militærnektene som ytrer den beste motivasjonen, men de stridende er også brukbart motivert ved inngangen til rekruttskolen. La oss til slutt spørre hvem som har best motivasjon under innrykk, når de vernepliktige inndeles etter sysselsettingssituasjonen under innrykk. Hvis svarene på motivasjonsspørsmålet legges til grunn, er det yrkesaktive vernepliktige i et etablert arbeidsforhold (fast jobb) som har den beste motivasjonen. De arbeidsledige, sysselsatte på tiltak og vernepliktige i et ikkeetablert arbeidsforhold (midlertidig arbeid) følger deretter. Utdanningsorientert ungdom og trygdede har svakest

motivasjon. Denne inndelingen fanger opp 2-3% av motivasjonsforskjellene, dvs. det er ikke mye, men forskjellen er tross alt statistisk signifikant. Motivasjonsfordelingen er nesten identisk om vi bare konsentrerer oss om de stridende mannskapene under innrykk. Hvis motivasjonen under innrykk "kontrolleres for" innstillingen til Forsvaret som institusjon, f.eks. ut fra forventningen at ungdom som uttrykker den mest negative innstillingen til Forsvaret som institusjon samtidig har minst grunn til å være godt motivert under innrykk (beregner et forholdstall), er det de arbeidsledige som har best (relativ) motivasjon under innrykk, faktisk bedre enn ungdom med fast arbeid, og markert bedre motivasjon enn utdanningsorientert ungdom og trygdede. Vi tror at det er noe i påstanden om at ledighet faktisk motiverer vernepliktige for militærtjeneste og siviltjeneste, og at *det* er en av grunnene til at vi måler så ekstremt høy ledighet i hele innrykksstyrken (inkludert siviltjenesten) i 1990.

4.3 Holdninger til siviltjenesten

Siviltjeneste innvilges etter loven i de tilfeller der den vernepliktige ikke kan gjennomføre militærtjeneste av noen art uten å komme i konflikt med sin alvorlige overbevisning. Sivilarbeideren har en pasifistisk holdning til konfliktløsning, også i situasjoner der motparten møter en med aggresjon og voldsutøvelse. I praksis kreves enten religiøse eller pasifistiske begrunnelser for denne reservasjonen, men man kan også argumentere for at nektingsgrunnlaget har blitt utvidet til å omfatte elementer av situasjonsbestemt nektning, f.eks. såkalt "atomnektning" (Gleditsch/Agøy, 1990). I debatten om det utvidede vernepliktsbegrepet, eller alternative vernepliktsformer om man vil, har det vært argumentert for en differensiert ordning med verneplikt av militær og ikkemilitær art, som skal ha et fredsbyggende eller fredsbevarende formål. Tankegangen er at et væpnet forsvar bare er én av mange metoder for å verne om freden, en metode som fortrinnsvis aktualiseres når konflikter "spisses til".

Forebyggende fredsarbeid som samarbeid i organisasjoner på tvers av militære blokker, nedrustningsarbeid (journalistikk osv.), tjeneste i utviklingsland, fredsforskning osv. er nevnt om alternative tjenesteformer (NOU 1979:51). Vi har ikke spurt respondentene så detaljert, men vi har bedt de vernepliktige om å ta stilling til en rekke påstander med relevans for adgangen til å nekte militærtjeneste av overbevisningsgrunner. Påstandene er som følger:

* "Alle som av samvittighetsgrunner mener de ikke kan gjennomføre militærtjeneste, bør kunne utføre siviltjeneste". Denne dimensjonen benyttes som indikator på de vernepliktiges respekt for den enkeltes *samvittighet*.

* "Uenighet i norsk forsvars- og utenrikspolitikk er et like legitimt militærnektingsgrunnlag som pasifistisk overbevisning". Denne dimensjonen benyttes som indikator på de vernepliktiges respekt for *situasjonsbestemt/politisk nektning*.

* "Det bør være mulig for en militærnekter å utføre sin tjeneste i Sivilforsvaret". Svarene på påstanden indikerer holdningene til det å bli innordnet eller *administrert av Sivilforsvaret*.

* "Det bør være mulig for en militærnekter å utføre en ikke-voldelig tjeneste innenfor dagens militære forsvar". Dimensjonen indikerer respekten for det å reservere seg mot en tjeneste som innordnes eller *administreres av våpenartene*.

* "Siviltjenesten er lettere enn militærtjeneste". En indikator på respekten for den belastning det er å gjennomføre 16 måneders sivil tjeneste sammenlignet med 12-15 måneders våpentjeneste pluss eventuelle repetisjonsøvelser.

Tabell 4.6 Vernepliktiges holdninger til militærnektning. Prosent helt/delvis enig.

		STR	UD	MUD	SFO	STP	SFO/ STP	REL STP	BEKVE STP	POL STP	ALLE
Respekt for samvittighet?	POS* 77 (NEG)** (19)	64 (16)	71 (15)	71 (11)	86 (12)	87 (12)	85 (11)	92 (6)	88 (9)	77 (16)	
Respekt for politisk overbevisning	POS* 31 (NEG)** (38)	33 (31)	30 (33)	29 (31)	57 (29)	54 (34)	34 (42)	44 (35)	73 (21)	36 (35)	
Underlagt Forsvaret?	POS* 79 (NEG)** (15)	65 (16)	69 (17)	74 (12)	30 (73)	45 (51)	40 (54)	35 (63)	23 (73)	67 (25)	
Underlagt Sivilforsv?	POS* 71 (NEG)** (29)	76 (11)	70 (11)	70 (13)	49 (36)	61 (23)	57 (27)	60 (17)	43 (46)	62 (22)	
Mindre byrde enn våpentj?	POS* 53 (NEG)** (15)	30 (19)	39 (23)	45 (17)	19 (70)	22 (66)	31 (59)	31 (54)	10 (79)	43 (27)	
Antall, ca.		1390	190	180	207	440	73	99	49	137	2480

Korrelasjon mellom observasjoner og gruppe-
gruppegjennomsnitt (Eta: Maksimal variasjon
mellom grupper, Pearsons r - korrelasjonskoeff)

	Alle vernepl (eta)	Innen sivilarb. (eta)	Frihet- likhet (r)	Radikal- konservat (r)
Samvittighet	.13	.10	-.09***	.06
Politikk	.18	.26	.13	-.19
Adm. av Forsv	.44	.21	.13	-.14
Adm. av Sivforsv.	.30	.21	.12	-.20
Byrdebelastn.	.45	.26	.18	-.16

Tabellforklaring:

Ubesvart, maksimalt 2,5% på enkeltspørsmål.

POS*=Erklærer seg helt enig eller delvis enig i påstanden.

NEG**=Erklærer seg helt uenig eller delvis uenig i påstanden.

***=konservative er mindre tilbøyelige enn radikale til å uttrykke respekt for samvittighet og politisk nektning, og mer tilbøyelig til å akseptere at siviltjenester skal administreres av Forsvaret, Sivilforsvaret, og mer tilbøyelig til å mene at siviltjenesten er lettere enn militærtjeneste. Analogt med frihetsorienterte politiske oppfatninger, definert som kombinasjoner av dimensjonene naturvern, frihet, like og brorskap (les: liberalister).

STR=stridende, UD=medisinsk udyktig, MUD=midlertidig udyktig, STP=inne ti siviltjeneste i 1990, STP/SFO=tidligere sivilarbeidere som er overført til Sivilforsvaret, REL STP=sivilarbeidere som oppgir religiøse nektingsgrunner, BEKVEN STP=sivilarbeidere som oppgir bekvemmelighetsgrunner, POL STP=sivilarbeidere som oppgir situasjonsbestemt nektingsgrunn.

Samvittighet

De vernepliktige har meget stor respekt for siviltjenesten som sådan dvs. at personer som reserverer seg mot ordinær våpentjeneste av

Samvittighetsgrunner, bør ha adgang til å gjennomføre siviltjeneste
stedet for militærtjeneste. Det er dessuten små forskjeller mellom
de ulike grupper vernepliktige. 77% av de stridende er helt eller
delvis enig i utsagnet (19% uenig), mens 86% av sivilarbeiderne er
helt eller delvis enig i utsagnet (12% helt eller delvis uenig). Det er
faktisk like stor spredning blant sivilarbeiderne (gruppert etter
nektingsgrunnlag) som det er blant alle grupper vernepliktige.

Situasjonsbestemt nekting

Når vi formulerer en påstand om at man også bør kunne reservere
seg på politisk grunnlag, øker forskjellene. Respondentene deles på
midten (36% positive, 35% negative), mens det er klar overvekt av
enige blant sivilarbeiderne (54% positive, 29% negative). Forskjellen
mellom gruppene øker. Vi kan ikke si at de vernepliktiges forståelse
(eller respekt) for politisk motivert militærnekting er liten - gruppen
er egentlig delt på midten -, men vi kan si at den er vesentlig mindre
enn forståelsen (respekten) for den enkeltes samvittighet. Samtidig
observerer vi at det er betydelige forskjeller innen sivilarbeidergrup-
pen selv ($\text{Eta}=.26$). Nektere som oppgir at de er situasjonsbestemte
nektere gir sterk tilslutning til politikk som utgangspunkt for
reservasjoner mot militærtjeneste (73% for, 21% mot), mens
fordelingen hos de religiøse nekterne til forveksling ligner fordelin-
gen blant de stridende (34% for, 42% mot). I den grad dette er
uttrykk for manglende generøsitet overfor situasjonsbestemte nektere,
er denne generøsiteten like liten innen sivilarbeidergruppen selv som
den er hos andre vernepliktige.

Administrert av Sivildforsvaret?

Når vi går et skritt videre og formulerer en påstand om at sivil-
tjenesten kan legges til Sivildforsvaret, er det fortsatt betydelige
forskjeller mellom ulike grupper av vernepliktige (dette spørsmålet
ble ikke stilt de "stridende"). Det er sterkt flertall for dette blant

ungdom som ikke nekter militærtjeneste, men som fritas på medisinske kriterier, mens sivilarbeiderne selv polariseres. De religiøse nekterne er tilhengere av dette, de situasjonsbestemte nekterne deles på midten. Vi bør tilføye at formuleringen er tvetydig. Idag praktiseres overføring av sivilarbeidere til Siviltforsvaret etter endt sivil-tjeneste. Noen kan ha tenkt på dette, selv om formuleringen vår går på det å gjennomføre siviltjenesten i Siviltforsvaret. Vi har også spurt sivilarbeiderne om hva de synes om det å bli overført til Siviltforsvaret etter endt siviltjeneste. 50% er motstandere av denne overføringen, 25% er tilhengere, mens 25% svarer at de ikke har noen oppfatning om dette spørsmålet. Her er det ganske store forskjeller på religiøse og verdslige militærnektende. Mens 50-60% av pasifistene og de situasjonsbestemte nekterne svarer at overføringen til Siviltforsvaret kommer i konflikt med deres overbevisning, er det "bare" 30% av de religiøse nekterne som svarer ja på dette spørsmålet. Vi kan også merke oss at sivilarbeidere som er overført til sivilforsvaret (STP/SFO) generelt er mer positivt innstilt til at siviltjenester administreres av Siviltforsvaret enn sivilarbeidere som ikke har rukket å bli overført ennå, selv om opinionsbalansen er negativ også i denne gruppen sivile tjenestepliktige.

Administrert av våpenartene?

Når vi formulerer en påstand om at siviltjenesten burde kunne knyttes til Forsvaret, blir synspunktene dramatisk ulike mellom sivilarbeiderne og de andre vernepliktige. Det er generelt lite forståelse blant stridende, medisinsk udyktige og medisinske buffer mot totalfritak (MUD og SFO) for at man reserverer seg mot å gjennomføre en ikkevoldelig tjeneste i Forsvaret. Her kan vi også merke oss at de religiøse nekterne som gruppe betraktet er motstandere av at Forsvaret skal administrere siviltjenesten. Spredningen holdninger mellom grupper av vernepliktige er nå større enn spredningen i holdninger innen sivilarbeidergruppen ($\text{Eta}=.44$ og $\text{eta}=.21$ hhv.).

Lettere tjeneste?

Påstanden om at siviltjenesten er lettere enn militærtjenesten, gir det samme utslaget. Sivilarbeiderne er uenige i dette, de situasjonsbestemte nekterne er sterkt uenige (bare 10% enige), mens de stridende, de medisinske udyktige og sivilforsvarsmannskapene er klart enige i påstanden (positiv opinionsbalanse).

Vi skal se at skillelinjene i holdninger etter "vernepliktsform" er langt sterkere enn skillelinjene i holdninger etter politisk grunnsyn, selv om det forsåvidt peker i samme retning. Likhetsorienterte ungdommer (les: sosialister) har større forståelse for militærneking enn frihetsorienterte ungdommer (les: liberalister), både generelt og på tjenestens innhold. Ungdommer med et radikalt politisk grunnsyn har, analogt, større forståelse for militærneking enn ungdom med et konservativt politisk grunnsyn. Forskjellene må derimot sies å være beskjedne, selv på så kontroversielle områder som politisk betinget neking og om siviltjenesten f.eks. skal administreres av Forsvaret. Det er vernepliktsformen som betyr noe - man er seg selv nærmest - og man møter vel ikke så veldig stor forståelse hos de andre.

Gjensidig respekt og forståelse?

Gjør vi opp status, og benytter holdningene som en indikator på gjensidig respekt og forståelse, f.eks. blant stridende og militærnektende, har vi vel egentlig funnet eksempler både på generøsitet og på det motsatte. De stridende har stor respekt for at noen reserverer seg mot våpentjeneste, selv situasjonsbetingede reservasjoner, men de har liten forståelse for at det skal være en egen form for tjeneste, dvs. både administrert og gjennomført utenfor Forsvarets rekkevidde. De uttrykker også at de synes tjenesten er lettere enn militærtjeneste. Man viser generøsitet overfor reservasjonen, men ikke overfor formen for tjeneste. Sivilarbeidernes holdninger peker etter vårt skjønn i samme retning. Det er forståelse for at det er behov for et nasjonalt forsvar, ja det er tom. forståelse for at dette behovet ikke er redusert etter "revolusjonsåret 1989", mens innstillingen til

Forsvaret som institusjon er sterkt negativ blant sivilarbeiderne. Vi utlegger det slik at det antagelig er forståelse for at man har et væpnet forsvar, og at noen utfører våpentjeneste, men man har liten sans for den institusjonen "som gjør jobben", dvs. for den formen for væpnet forsvar vi har i Norge. Det at man reserverer seg mot at Sivilforsvaret overtar siviltjenesten, er det svært liten forståelse for utenfor sivilarbeidernes egne rekker. Generøsitet eller ikke? Vi synes holdningene peker i flere retninger, og oppfatter vel egentlig ikke den gjensidige forståelsen som overveldende, men det kunne vi kanskje heller ikke forvente.

4.4 Generelle politiske holdninger og verdier

I dette avsnittet undersøkes de vernepliktiges holdninger til ulike (konkrete) politiske saker som har vært oppe til debatt i samfunnet de senere år. Vi bad de vernepliktige om å ta stilling til fire påstander om politiske prioriteringer i Norge. De kunne erklære seg helt enig, delvis enig, delvis uenig eller helt uenig i påstandene. Vi opererte dessuten med en femte kategori med teksten "har ingen bestemt oppfatning". Verdiinndelingen, som i seg selv er kontroversiell, ble innført fordi vi ønsket å presse respondentene til å ta stilling, selv om vi riskerte at mange som søkte en verdi i midten av fordelingen - et femte alternativ mellom delvis enig og delvis uenig ville ty til utfallet "har ingen bestemt oppfatning" eller rett og slett unnlate å besvare spørsmålet. De fire påstandene var:

* "Det er viktigere å ta vare på naturen enn å sikre økonomisk vekst". La oss kalle dimensjonen *vern og vekst*.

* "Utjevningspolitikken i Norge har gått for langt". La oss kalle dimensjonen *likhet*.

* "Myndighetenes reguleringer er en alvorlig trussel mot den personlige frihet, og bør begrenses så langt som mulig". La oss kalle dimensjonen *frihet*.

* "Det er viktigere å bevare velferdsstaten enn å gi skattelette". La oss kalle dimensjonen *brorskap*.

Formuleringene er inspirert av Colbjørnsen/Fennefoss/Hernes' organisasjonsstudium i 1984, og er ment å dekke de tre demokratiske grunnverdiene frihet, likhet og brorskap, samt den økologiske dimensjonen eller balansen mellom vekst og vern i økonomisk politikk. Påstandene er formulert slik at de gir ulike politiske assosiasjoner. Siden det alltid ligger en makt i å be respondenter om en stilling til formuleringer ("enighetseffekten"), er det viktig at påstandene samlet, gir inntrykk av "balanse" (kravet om fairness, jfr. Silberman, 1970). Hvis man tenker seg at en radikalt likhetsorientert ungdom (les: radikal sosialist) skal ta stilling til de fire påstandene, vil vedkommende antagelig være tilbøyelig til å kombinere verdiene vern fremfor vekst, utjevning fremfor ulikhet, regulering fremfor (økonomisk) frihet og velferdsstat fremfor skattelette. Slik påstandene er formulert, vil han være enig i to av dem og uenig i to av dem. En radikalt frihetsorientert ungdom (les: radikal liberalist) vil antagelig prioritere stikk motsatt, dvs. vekst fremfor vern, nei til fortsatt utjevning, ja til reduksjon i offentlige reguleringer og nei til velferdsstat fremfor skattelette. Formuleringenes retning forsøker å balansere mellom disse to *tenkte* ytterpunktene. I tabell 4.7 har vi fordelt stillingtagen til de fire prioriteringene etter vernepliktsform og etter om vedkommende regner seg som politisk radikal eller konservativ.

* Det er markant oppslutning om vern fremfor vekst. 8 av 10 erklærer seg helt enige eller delvis enige i denne prioriteringen.

* Sivilarbeiderne skiller seg ut på holdninger til utjevningspolitikken. Det er et flertall som er uenig i påstanden om at utjevningspolitikken har gått for langt blant sivilarbeidere som ble innkalt til tjeneste i 1990. Blant sivilarbeidere som har gjennomført tjenesten

Tabell 4.7 Vernepliktige etter holdninger til fire ulike politiske prioriteringer. Sum helt enige og delvis enige i Prosent. Sum delvis uenig og helt uenig i parentes.

JA TIL:	STR	UD	MUD	SFO	STP	STP/SFO	ALLE	eta
VERN	87 (9)	75 (13)	79 (12)	73 (9)	88 (9)	84 (15)	84 (10)	.10
ULIKHET	43 (25)	40 (21)	46 (15)	44 (18)	22 (45)	35 (27)	39 (27)	.14
FRIHET	46 (45)	46 (25)	52 (19)	51 (21)	40 (45)	53 (32)	46 (33)	.24
BRORSKAP	52 (36)	49 (25)	49 (31)	41 (33)	65 (22)	65 (29)	53 (32)	.16
KOMBINASJ: Frihets- orientert	24	23	32	30	17	23	23	
Mod/nøytral	50	43	43	43	42	47	47	
Likhets- orientert	26	34	25	27	41	30	30	
POLITISK GRUNNSYN:								
Konservativ	25	16	21	18	15	21	22	
Mod/nøytral	57	70	68	68	37	58	56	
Radikal	18	14	11	15	48	23	23	

Tabellforklaring:

Frihetsorientering: Kombinasjoner av holdninger som tendensielt gir vekst fremfor vern, ja til redusert utjevningsspolitikk, ja til at offentlig regulering truer den enkeltes frihet og ja til skattelette fremfor velferdsstat.

Likhetsorientering: Motsatt tendens, dvs. vern fremfor vekst, større utjevning, mer regulering, og mer velferdsstat.

og som er overført til Sivilforsvaret etterpå, er et flertall enig i påstanden.

* Skepsis til offentlige reguleringer er i grunnen utbredt blant alle vernepliktige, også blant sivilarbeiderne.

* Det er flertall i alle grupper for å prioritere velferdsstaten fremfor skattelette, men også på denne dimensjonen skiller militærne seg ut som mer velferdsstatorienterte enn de andre gruppene vernepliktige.

Eta-koeffisienten rangerer gruppegjennomsnittene og korrelerer denne rangeringen med enkeltobservasjoner i fordelingen. Den angir

nao. hvor mye av den samlede forskjellen på individnivå som kan nyttes til gruppeinndelingen. Skillelinjene er uklare, og siden angelingen av gruppene varierer fra spørsmål til spørsmål, må vi si at forskjellene er små. I den grad det er forskjeller, er det sivilarbeiderne mot de andre vernepliktige.

4.5 Holdningskjeder

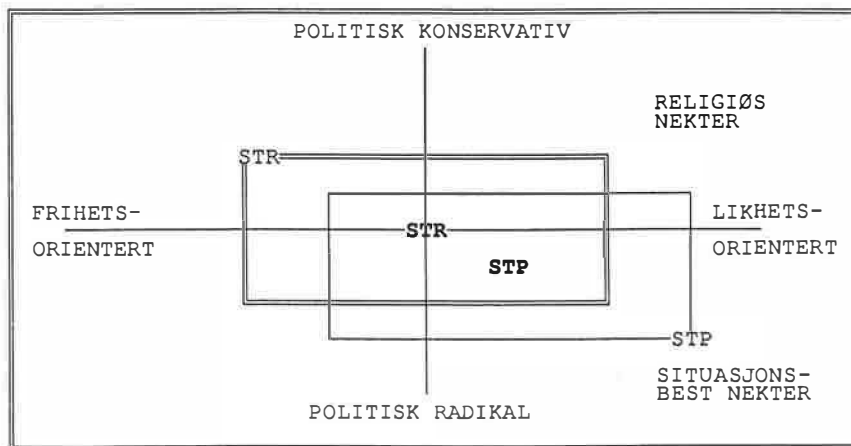
Politisk grunnsyn

Det kan være vel så interessant å kombinere svarene på de fire politiske stridstemaene, som å betrakte dem enkeltvis. Vi har tenkt i termer av *frihetsorientering* og *likhetsorientering* når vi plukket ut de fire saksområdene. Den frihetsorienterte er tilbøyelig til å ofre likhet på frihetens alter. Den likhetsorienterte tilpasser seg stikk motsatt. Den likhetsorienterte, vi kan gjerne si sosialisten, er ikke så bekymret for den personlige frihet, og satser prinsipielt på offentlig regulerings- og utjevningsspolitikk. Når denne variabelen sammenstilles med ungdommenes oppfatning av om de er politisk radikale eller konservative (på en skala fra 1 til 10), får vi en korrelasjon på .3, dvs. ingen sterk sammenheng. Den likhetsorienterte er mer tilbøyelig til å regne seg som politisk radikal enn den frihetsorienterte, og den politisk konservative er mer tilbøyelig til å regne seg som frihetsorientert enn den politisk radikale. Det er dessuten slik at disse to dimensjonene er korrelert med den vernepliktiges innstilling til Forsvaret, og (svakere) med motivasjonen generelt sett. I figur 4.2 har vi plassert stridende og sivilarbeidere i et "holdningsrom" som genereres av deres score på dimensjonen konservativ/radikal og frihetsorientert/likhetsorientert. I det avgrensede rommet som er skissert i figuren (firkantene), fanger vi inn ca. 2/3 av de politiske holdningene i hver gruppe.

Det er én gruppe som skiller seg ut, og det er de religiøse nekterne. I utgangspunktet kan det synes som om de religiøse nekterne er mer likhetsorientert enn andre vernepliktige med den

samme plasseringen på skalaen fra konservatisme til radikalisme. Den religiøse nekteren fremtrer som en *konservativ likhetsorientert ungdom*. Samtidig er det blant de verdslige sivilarbeiderne at man virkelig finner tilpasningene på ytterpunktene. Det er ingen grupper vernepliktige som har et mer utpreget frihetsorientert syn i konkrete politiske saker enn de konservative militærnekte - det er bare ikke så mange av dem - og det er ingen grupper vernepliktige som har et mer likhetsorientert syn i de samme sakene de politisk radikale nekterne. Denne gruppen er relativt sett størst blant nekterne. Sammenlignet med de andre militærnekte, modererer de religiøse nektere holdningene sine, dog med en tendens til at frihet ofres på likhetens alter.

Figur 4.2 Frihets/likhetsorientering og politisk konservatisme/radikalisme blant vernepliktige i 1990. Stridende (STR) og sivilarbeidere (STP). Gjennomsnitt og ett standardavvik. Gjennomsnitt er uthevet i de to gruppene.

Det interessante er selvsagt i hvilken grad holdninger til ulike former for fritak, f.eks. tiltroen til klassifiseringssystemet, motivasjon under sesjon og innrykk, innstilling til Forsvaret og til forsvarspolitik, syn på fordeling av byrder og rettigheter osv., påvirkes av ungdommens politiske holdninger og verdier.

En kjede av motivasjon og politiske verdier

Vi kan i det minste skille ut en kjede holdninger og livsinnstilling som henger systematisk sammen. Hvis vi kopler motivasjonen under sesjon, politisk grunninnstillingen, graden av likhets- eller frihetsorientering, og om ungdommen er militærnektet eller ikke, får vi en kjede av holdninger (og handlinger) som er knyttet sammen i et mønster. Pasifisme eller ikke, politisk radikalisme eller konservatisme, likhets- eller frihetsorientering og svak eller god motivasjon under sesjon, "forklarer" (statistisk) 22% av variasjonen (variansen) i de vernepliktiges innstilling til Forsvaret. Dersom rekkefølgen snus, slik at pasifisme (eller ikke) blir avhengig variabel, forklares statistisk 18% av tilbøyeligheten til å være pasifist i innrykksstyrken i 1990 ved hjelp av politisk grunninnstilling (radikal), frihets-/likhetsorientert (likhet), motivasjon under sesjon (svak), innstilling til Forsvaret (svak). Kraften i kjeden er ikke overveldende, men den er tydelig nok. Om vi hadde tatt inn holdninger (blant sivilarbeiderne) til om de vernepliktige mente at det var behov for et Forsvar eller ikke, eller (blant alle) om de vernepliktige mente at politiske omveltninger de siste årene hadde redusert behovet for et nasjonalt Forsvar eller ikke, ville svarene på disse spørsmålene også være knyttet til hvilken politisk grunnholdning ungdommen har. Det som er viktig for oss, er at vernepliktsformen siviltjeneste skilles ut når vi snakker om grunnleggende politiske holdninger og verdier, innstilling til Forsvaret og motivasjon generelt sett. Dette er selvsagt forventet når man betrakter en en type fritak fra militærtjeneste som er basert på bekjennelse. Det er altså ikke bare sosiale, kognitive (og medisinske) ressurser som lader på nektingsandelen i ungdomsgrup-

pen, vi får vel si heldigvis, men i minst like stor grad verdier og holdninger. Da har vi forhåpentligvis gjenopprettet balansen i beskrivelsen av militærnektene. Vi fastholder at det er en sosialmedisinsk terskel inn til siviltjeneste som er medvirkende årsak til at gruppen har så ekstremt høy score på sosiale, medisinske og kognitive ressurser, men "pilen går også motsatt vei", ved at et batteri av holdninger som er naturlig relatert til pasifisme, lader såpass sterkt på nektningstilbøyeligheten i innrykksstyrken.

Holdninger til medisinsk fritak lever sitt eget liv

Det er kanskje enda mer interessant at holdninger til fritak fra verneplikt, inkludert det vi har kalt tiltroen til klassifiserings- og fordelingssystemet, og holdninger til byrdefordeling generelt, nærmest er uavhengig av det batteriet av holdninger som skilte ut militærnektene fra de andre vernepliktige. Syn på byrder og adgangen til fritak på medisinske kriterier er knyttet til hvilke byrder man har selv. Nå er det sivilarbeiderne og de stridende i skjønn forening mot resten av de vernepliktige. Det er de ungdommene som både objektivt og subjektivt har den største belastningen, som signaliserer at de har den minste tiltroen til det systemet som sertifiserer fritak på medisinske kriterier, og som fordeler ungdom til noen ukers tjeneste i Sivilforsvaret.

5 En modell som "forklarer" utvelgelsen til verneplikt med utgangspunkt i livssituasjon og motivasjon

Vi går rett på sak og skisserer en modell som sammenstiller ulike grupper vernepliktige ungdommer parvis: Stridende mot medisinsk udyktige, stridende mot sivilforsvarsmannskaper, stridende mot sivilarbeidere, sivilarbeidere mot medisinsk udyktige og til slutt sivilarbeidere mot sivilforsvarsmannskaper. Det viktige i denne modellen er å sammenligne hvordan fire ulike dimensjoner av variabler ("batterier") lader på gruppeinndelingen. Er det noen vernepliktsformer som det er lettere å skille ut med våre variabler enn andre? Vi tar ikke med helseprofilen i sammenstillingen, fordi effekten av helsevurderingen i prinsippet kan bestemmes residualt for de medisinsk udyktiges vedkommende.

For det første ser vi at det er vanskeligst å fange opp tilbøyeligheten til å bli fritatt på medisinske kriterier (18% forklaringskraft). Det er mao. denne seleksjonsmekanismen som opptrer mest robust overfor den vernepliktiges motivasjon, sosiale og kognitive ressurser og livssituasjon i betydningen sivilstand, forsørgeransvar, gjeld osv. Samtidig får vi signifikante statistiske effekter av ressurs- og motivasjonsbatteriet vårt. Effekten på 2 prosentenheter av sosiale og kognitive ressurser, inkludert utdanning, er tross alt statistisk signifikant, selv om den er liten. Andre livssituasjonselementer har effekt på 6 prosentenheter. Når vi vet at den viktigste fritaksårsaken er sviktende psykisk helse, virker dette rimelig. Vi registrerer også en sensitivitet overfor motivasjon og holdninger (5 % effekt) under innrykk.

Tabell 5.1 Forklart varians i prosent ved parvis sammenstilling av ulike grupper vernepliktige ungdommer i 1990. Trinnvis lineær regresjon.

	UD	STRIDENDE SFO	MOT STP	SIVILARBEIDERE UD	MOT SFO
1. TRINN: KOGN/SOS RESSURSER	2%	7%	18%	18%	29%
2. TRINN: LIVSSIT	8%	13%	24%	19%	30%
3. TRINN: MOTIVASJ/ HOLDN	13%	is	41%	35%	is
4. TRINN: VENTETID/ ALDER	18%	35%	51%	37%	32%
Mult korr	.43	.59	.71	.61	.57

Tabellforklaring:

is=ikke signifikant.

1.trinn: Fars yrkesstatus (arbeidets art og yrkeskompetanse), alminnelig evnenivå, teknisk innsikt, utdanningstype og -nivå.

2.trinn: Forsørgelsesbyrde, inntekt og gjeld.

3.trinn: Innstilling til Forsvaret, motivasjon under sesjon og innrykk, politisk grunninnstilling, likhetsorientering/frihetsorientering.

4.trinn: Alder, ventetid før og etter fordeling.

Hvis dette leses kausalt, vil det indikere at den vernepliktige har en begrenset mulighet til å påvirke kjennelsen selv. Residualen (82%) kan som vi har nevnt ovenfor oppfattes som helseprofilen og enkeltdiagnosene. Hvis vi forsøker å forklare forskjeller i score på fire utvalgte diagnoser og på helseprofilen med det samme ressursbatteriet reduseres forklaringskraften i modellen drastisk. Vi observerer riktignok at psykisk helsetilstand er mest sensitiv overfor motivasjon og livssituasjon, men forklaringskraften er beskjedne 6%. Øyne er knapt nok relatert til dette ressursbatteriet, overhodet. Det er 4-5% av variasjonen i diagnosene rygg og almenfysisk helsetilstand som er relatert til motivasjon og ressurser slik de er definert her. Det

ndikerer at den medisinske vurderingen er enda mer robust overfor
essurs- og holdningsbatteriet enn det som fremgår av tabellen!

For det andre ser vi at det (statistisk sett) er desidert lettest å
forklare militærnektning. Når militærnektere sammenholdes med
stridende, er det kombinasjonen av sosiale og kognitive ressurser og
motivasjon og holdninger som utgjør den store forskjellen. Ventetids-
effekten har dels med geografisk mobilitet (flytting) å gjøre, men er
også relatert til alder. Man kan tolke relasjonen slik at økende alder
antagelig har en selvstendig effekt på militærnektertilbøyeligheten i
ungdomsgruppen, dvs. en effekt som ikke kan reduseres til verken
utdanning, flytting, eller til saksbehandlingstid hos politi og justis-
myndigheter.

Den største effekten av kognitive ferdigheter og sosial bakgrunn
observeres innen frafallsgruppen selv. På disse ressursvariablene er
det "et hav" mellom militærnekteren og den ungdommen som
rekrutterer til Sivilforsvaret, men det er også betydelige forskjeller
mellom militærnekteren og den medisinsk udyktige.

Effekten av ventetid og alder har en sammensatt betydning. De
fleste som venter ut over normalalder søker om utsettelse. Vi
observerer mao. en ladning på fritaket som er knyttet til egen atferd,
det loven kaller "egen forsømmelse". Samtidig vet vi at vernepliktige
med middels helse og lav score på kognitive ferdigheter, dvs.
sivilforsvarsmannskapene, også er overrepresentert blant verneplikti-
ge som rekrutterer til den ufrivillige køen hos GKK og hos rulle-
førene i Forsvaret. Vi observerer mao. også en effekt av fordelings-
beslutninger i vernepliktsverket selv, som lader på sjansen til å bli
fritatt under innrykk til førstegangstjeneste.

I alle sammenstillingene er effektene såpass store at de ikke kan
neglisjeres. De skisserer *hvordan* utvelgelsen til verneplikt foregår,
nær sagt i tilknytning til den vernepliktiges egne handlinger og
beslutninger, men også bakenfor det vi har kalt hans frihet og
verdighet. Hvis disse statistiske effektene skal leses kausalt (dvs. ikke
bare hvordan, men også *hvorfor*), får vi problemer, fordi utfallet da
eksplisitt må knyttes til fordelingsbeslutninger i vernepliktsverket,

inkludert beslutninger om å la noen ligge igjen, mens man tar andre ut med en gang, samt klassifiseringsbeslutninger hos den enkelte lege, psykiater eller psykolog. Istedenfor å spekulere over dette, har vi forsøkt å måle klassifiseringens og fordelings robusthet mot forhold som vernepliktsloven angir som "problematiske" for seleksjonen til verneplikt. I den forstand synes klassifiseringen å være langt mer robust enn fordelingen, men ingen av dem er, tross alt, fullstendig robuste overfor den vernepliktiges atferd, motivasjon og holdninger. Vi velger å konkludere slik.

Appendix 1

Beskrivelse og analyse av skjevheter i utvalget:

Usikkerhetsmarginer

Denne rapporten bygger på en utvalgsundersøkelse som ble gjennomført blant vernepliktige mannskaper under innrykk til førstegangstjeneste i 1990. Brutto utvalg bestod av 3199 ungdommer som ble trukket fra fire ulike registre. Først ble 1421 vernepliktige trukket ut fra Forsvarets innrykksstyrke i 1990. La oss kalle disse mannskapene **stridende (STR)**. Utvalget var sammensatt av hele tropper som lekket alle våpenarter slik de er definert i GKKs fordelingsstatistikk. Intervjuet ble gjennomført av troppsbefalet like etter innrykk til førstegangstjeneste (klasseromsintervju). Deretter bygget vi opp en kontrollgruppe bestående av 1788 vernepliktige som ble fritatt for militærtjeneste på ulike kriterier. Kontrollgruppen bestod av 647 (varig) medisinsk udyktige (UD) og midlertidig udyktige (MUD), 592 sivile tjenestepliktlige (STP) og 449 sivilforsvarsmannskaper (SFO). 111 av sivilforsvarsmannskapene viste seg å være tidligere sivilarbeidere som ble overført til Sivilforsvarets ruller etter avsluttet siviltjeneste (SFO/STP). Kontrollgruppen ble intervjuet ved hjelp av postenquete. Etter avtale med Datatilsynet ble det gjennomført to purringer. Utvalget er disproporsjonalt. Ungdom som ble fritatt for militærtjeneste er overrepresentert i utvalget (særlig sivilarbeiderne), for at det skulle være mulig å gjennomføre selvstendige analyser av de enkelte formene for fritak fra militærtjeneste. Stridende, medisinsk fritatte (UD/MUD), sivilarbeidere og sivilforsvarsmannskaper fikk dessuten noen "skreddersydde" spørsmål, eller spørsmål som var spesielt tilpasset deres erfaringer og behov. Samtidig var brorparten av spørsmålene felles for hele utvalget. Ved å holde de seks gruppene adskilt i tabeller som beskriver de vernepliktiges holdninger og motivasjon, sosiale bakgrunn og vernepliktskarriere, unngår vi å korrigere for denne skjevheten i utvalgsprosedyren gjennom vekting. Generalisering av kjennetegn ved "den vernepliktige" som en sekkebetegnelse for de seks gruppene, krever derimot vekting. Siden denne rapporten stort sett holder gruppene strengt adskilt, vil utsagn om kjennetegn ved hver enkelt gruppe isolert sett, og utsagn om forskjeller mellom gruppene i prinsippet være mer troverdige enn utsagn som karakteriserer sammensetningen av hele utvalget (på tvers av gruppeinndelingen). I praksis betyr fraværet av vekting svært lite. På individuelle kjennetegn der det er betydelige avvik mellom de stridende og alle de andre vernepliktige, vil vi få en marginalfordeling (en sum) som avviker litt for mye fra kjennetegnet ved de stridende. Det er svært få variable kjennetegn ved de vernepliktige (variabler) som har denne egenskapen. Ofte er kontrollgruppen vel så sammensatt som gruppen av stridende. Det er generelt en tendens til at de stridende mannskapene plasserer seg "på midten" i fordelingen, dvs. at "den vernepliktige" som en sekkebetegnelse arter seg på samme måten som "den stridende" blant de vernepliktige. I den forstand kan det ikke betraktes som en "sensasjon" at gruppen av stridende rekrutteres relativt jevnt fra ulike sosialgrupper og geografiske regioner, nå den utgjør nærmere 60%

av de vernepliktige i utvalget. Samtidig er det fortsatt muligheter for observerte avvik også hos de stridende mannskapene. Ved å sammenligne med marginalfordelingen (uten vektning) er vi i det minste rimelig sikre på at vi ikke overdriver forskjeller mellom ulike grupper vernepliktige i utvalget. En mer radikal sammenstilling ville neglisjert marginalfordelingen og sammenlignet gruppene direkte uten å ta hensyn til at noen grupper reelt (og i utvalget) er vesentlig mer tallrike enn andre.

Den mest alvorlige kilden til utvalgsskjevhet er manglende respons på postenqueten. Responsraten i kontrollgruppen må sies å være relativt lav. 59% av de medisinske fritatte (UD og MUD) besvarte spørreskjemaet, 72% av sivilarbeiderne besvarte spørreskjemaet, men her er den reelle responsraten kun 64%, fordi vi ikke fant adressen til ca. 75 sivilarbeidere som hadde møtt til sivilteneste ved Hustad leir. Dette er et frafall som må regnes med på linje med manglende vilje (og evne) til å besvare et spørreskjema, fordi det bidrar til å øke utvalgsskjevheten. Blant sivilforsvarsmannskapene var responsraten identisk i de to hovedgruppene. Ungdom som enten ble fordelt til sivilforsvarstjeneste under hovedfordelingen eller som er overført til Sivilforsvaret via Forsvaret (SFO), og tidligere militærnekttere som ble overført til Sivilforsvaret etter fullført sivilteneste (SFO/STP), hadde begge en responsrate på ca. 64%. Til sammen må vi regne med at utvalget er skjevt, og siden vi har registerdata på alle ungdommene som inngår i brutto utvalg, har vi meget gode muligheter til å vurdere i hvilken retning utvalgsskjevheten peker. Tabell 1 angir responsratene i de seks gruppene vernepliktige det er naturlig å identifisere i utvalget.

Tabell 1 Karakterisering av utvalget. Responsrater (prosent) i ulike grupper vernepliktige som inngikk i undersøkelsen.

Vernepliktsform	Forenkl. betegn.	Intervju-metode	Brutto utvalg	Respons-rate (%)
Stridende	(STR) *	Klasserom	1421	99,1
Frafall på medisinske kriterier:				
* Medisinsk udyktige	(UD) *	Postenquete	647	59,0
* Midlertidig udyktige	(MUD) *		327	59,0
			320	59,0
Frafall pga. militærnektning:				
* Sivilarbeidere	(STP) *	Postenquete	692	64,2
				(72,0) **
Frafall pga. overføring til Sivilforsvaret:				
* Sivilforsvarsmannsk.	(SFO) *	Postenquete	449	64,6
* Tidl. militærnekttere	(SFO/STP) *		328	64,9
			111	63,6
Alle			3199	78,7
				(81,3) **

Tabellforklaring:

Stridende mannskaper (STR), midlertidig udyktige (UD), midlertidig udyktige på medisinske kriterier (MUD), sivilforsvarsmannskaper som ikke er militærnektete (SFO) og sivilforsvarsmannskaper som er militærnektete (SFO/STP) - de fleste av disse mannskapene har gjennomført 16 mnd. siviltjeneste før de overføres til Sivilforsvaret, militærnektete som er inne til siviltjeneste i 1990 (STP).

* Responsraten når man korreterer for at ca. 75 sivilarbeidere i utvalget fra Hustad leir ikke fikk spørreskjema pga. manglende adresse.

Hvis vi konstruerer en modell som tar sikte på "å forklare" tilbøyeligheten til å svare på spørreskjema (statistisk), vil intervjuformen - dvs. om det er klasseromsintervju eller postenquete - forklare den største ulikheten i responsraten. Ungdommene som ble intervjuet i klasseromssituasjonen ble presentert for et introduksjonsskriv som understreket at deltagelsen var frivillig. Vi var ikke til stede under intervjuet, så vi kan ikke garantere at det hele foregikk forskriftsmessig, men vi tror det. En responsrate på 99% er ikke nødvendigvis uttrykk for at man ikke fikk anledning til å reservere seg mot å delta i undersøkelsen, selv om en klasseromssituasjon utvilsomt medfører et "responspress". Erfaringer fra tilsvarende undersøkelser i skoleklasser indikerer at nesten alle ønsker å delta når de andre deltar. Det er etter vårt skjønn meget god kvalitet på svarene som ble gitt av de stridende selv om responsraten var 99%, dvs. selv om man der fikk ungdom i tale som normalt ikke vil svare på spørreskjema tilsendt per post. Deretter finner vi at lav score på helse, spesielt psykisk helse og ryggplager, og lavt evnenivå og utdanningsnivå, øker sjansen for at ungdommen lar være å svare på spørreskjema. De eldste vernepliktige har også en lavere responsrate enn yngre vernepliktige totalt sett, men denne sammenhengen forsvinner når vi tar bort vernepliktige som ble intervjuet i klasserommet på "moen" (STR). Vi finner små utslag på bostedsfylke, fysisk konstitusjon osv. En modell som inneholder alder, kognitive ferdigheter og utdanning, helsetilstand, inkludert psykisk helsetilstand, om vedkommende var yrkesaktiv på sesjon eller ikke, og om det var klasseromsintervju eller postenquete, fanger opp ca. 23% av variasjonen (variansen) i responsraten. Intervjuformen står for 56% av denne effekten, helse står for ca. 13% (i hovedsak psykisk helse), kognitive ferdigheter (alminnelig evnenivå) og utdanningsnivå står for ca. 13% og alder står for ca. 16%. Alderseffekten er i realiteten uttrykk for at de stridende (STR) gjennomgående er yngre enn kontrollgruppen, dvs. den er primært en effekt av intervjuform. En "forklaringskraft" på 23% kan tolkes på to måter. Først betyr det at en gruppe individer som er helt like på kognitive ferdigheter, utdanning, intervjuform osv. bare har 23% mindre variasjon i responsraten enn ett vilkårlig utvalg individer. Da får vi inntrykk av at ulikheten er liten. Alternativt kan "forklaringskraft" (kvadratroten av variansen) leses som en prosentdifferanse (ca. 48%). Det betyr at hvis brutto utvalg deles i to grupper, en gruppe med høy score på variablene (les: store ressurser) og en gruppe med lav score på variablene (les: små ressurser), vil responsraten i gruppen med høy score være nærmere 50% større enn responsraten i gruppen med lav score. Da er forskjellen plutselig stor, noen ville si dramatisk. I denne modellen har ikke yrkesaktivitet noen betydning for

responsraten, men vi skal se at yrkesaktivitet "spiller sammen" med helse og kognitive ferdigheter når vi sammenstiller ytterpunkter (jfr. tabell 2).

Tabell 2 Responsraten som funksjon av alminnelig evnenivå, psykisk helse og yrkesaktivitet ved 18-19 års alder. Kontrollgruppen. Prosent.

YRKE	YRKESAKTIV		IKKE-YRKESAKTIV	
	LAV*	HØY*	LAV	HØY
MEDISINSK/ KOGNITIV				
RESPONSRATE	47	56	42	74
N	49	84	43	522

* Medisinsk/kognitiv score er definert slik:

LAV=IQ-score 1-3 på en skala fra 1-9 og psykisk helse 1-5 på en skala fra 1-9. HØY=IQ-score 6-9 på en skala fra 1-9 og psykisk helse lik 9 på en skala fra 1-9.

** Effektberegning:

Effekt av det å være ikkeyrkesaktiv: 6,5%

Effekt av det å ha høy kombinert score på IQ og psykisk helse: 20,5%

Effekt av det å ikke være yrkesaktiv på effekten av det å ha høy kombinert score på IQ og psykisk helse på responsraten: 11,5%

Uforklart tilbøyelighet til å respondere på postenquete: 35,5%.

Når man sammenligner ytterpunkter slik vi har gjort i tabell 2, blir antall observasjoner i hver "celle" i tabellen liten. Betrachtingene er mao. usikre hvis de skal generaliseres til populasjonen av vernepliktige i 1990. Man kunne tenkt seg at det var et poeng hvis man ville bruke disse observasjonene til å lage en teori om responstilbøyeligheten i tilsvarende undersøkelser om verneplikt. Her er vi interessert i å karakterisere skjvheten i vårt eget utvalg. Da er ikke slike betraktninger relevante. Vi finner at om ungdommen er yrkesaktiv på sesjon eller ikke, påvirker responsraten (når alt annet holdes konstant) med 6-7%. Effekten på tilbøyeligheten til å svare på spørreskjema i vår undersøkelse er langt større når det gjelder medisinske og kognitive kjennetegn ved de vernepliktige. Ved "å hoppe" fra gruppen med lavt alminnelig evnenivå (og utdanning) og lav score på psykisk helse, til gruppen med høyt alminnelig evnenivå og høyeste score på psykisk helsetilstand, øker responsraten med ca. 21% ceteris paribus, dvs. når alt annet holdes konstant. Samspilleffekten indikerer at effekten av evnenivå og psykisk helsetilstand på responsraten blant de ungdommene som fikk spørreskjema tilsendt i posten, er mye større blant ikkeyrkesaktive enn blant yrkesaktive. Forklaringen på dette er forsvidd grei nok. Når vi sammenligner ikkeyrkesaktive langs ytterpunktene på kombinasjonen av psykisk helse og alminnelig evnenivå, sammenlignes en gruppe med sterk utdanningsorientering og en gruppe som har meget høy ledighetsandel etter obligatorisk skole. Mange av dem er antagelig både utenfor skole og arbeidsliv under sesjon (18-19 års alder). Her er forskjellen i responsrate på postenquete helt 32%. Blant de yrkesaktive er responsraten bare 9% forskjellig i de to ytterpunktene

etter kombinasjonen av psykisk helse og kognitive ferdigheter (47% og 56% hhv.). tillegg er responsraten generelt lav i denne gruppen. Heldigvis for oss var bare 15% av de vernepliktige i utvalget yrkesaktive på sesjon.

Til slutt kan vi nevne at den uforklarte tilbøyeligheten til å svare på spørreskjema angir den delen av responsraten som det ikke redegjøres for i modellen slik den er spesifisert i tabell 2. I utgangspunktet responderer 35-36% på postenqueten, uansett individuelle kjennetegn.

Det interessante er selvsagt i hvilken grad dette produserer utvalgsskjevhet hos oss. Vi har sett at alder, bosted gruppert etter landsdel (KK) og en rekke andre egenskaper knyttet til fysisk konstitusjon osv. ikke er skjevt fordelt i netto utvalg. Yrkesaktive under sesjon er svakt underrepresentert i netto utvalg generelt sett, men er klart underrepresentert blant individer som har høyeste score på psykisk helse og score 6-9 på alminnelig evnenivå. Personer som har lav score på psykisk helse og lavt alminnelig evnenivå er dessuten underrepresentert i netto utvalg, mens den utdanningsorienterte ungdommen altså er overrepresentert i utvalget. Vi korrejerer ikke for dette, men har det in mente når vi skisserer utdanningsfrekvens og utdanningsorientering. Vi vil generelt overvurdere de medisinske og kognitive ressursene i netto utvalg, og vi vil generelt overvurdere utdanningsorienteringen blant de vernepliktige som har besvart spørreskjema. Man korrejerer gjerne for slike skjevheter ved å øke usikkerhetsmarginen i utvalget med 20-40% (en faktor 1,2-1,4). Vi regner så romslig på andre forhold at vi nøyer oss med en korrigering på 20% pga. mangelen på respons på postenqueten.

Usikkerhetsmarginer

Ved generalisering av observasjoner fra utvalg til univers kan det være en fordel å skille mellom to situasjoner. Den første angir generalisering av fordelingen av et individuelt kjennetegn innen en av de seks gruppene vernepliktige vi har spesifisert ovenfor. Den andre formen for generalisering er en slutning om likhet og ulikhet mellom gruppene, f.eks. mellom stridende og sivilarbeidere, mellom stridende og kontrollgruppen totalt osv. Det er ulike usikkerhetsmarginer i de to situasjonene. Når vi snakker om korrelasjoner, vil regneprogrammet gi oss svar på om en sammenheng mellom to variabler er signifikant eller ikke. Når vi studerer hvordan en egenskap er fordelt prosentvis innen og mellom grupper, må vi benytte tommelfingerregler. Her ser vi på noen typiske situasjoner i vårt utvalg. Usikkerhetsmarginen er vanligvis avhengig av fem forhold:

- * Valg av signifikansnivå. Vi aksepterer 5%, dvs. at det er 5% sjanse for at vi tar feil når vi forkaster en påstand om at det ikke er noen sammenheng mellom to variabler. Hvis vi ønsker å være 99% "sikre" øker usikkerhetsmarginen.

- * Utvalgsprosedyren påvirker troverdigheten til observasjonene. Usikkerheten er større når enheter velges ut i klynge enn når enheter velges ut enkeltvis og tilfeldig. De stridende i utvalget er valgt ut i klynger (tropper), men her er utvalget stratifisert etter bl.a. våpenart, så det er ikke urimelig å bruke enkel tilfeldig utvelgning som norm for usikkerhet også blant de stridende.

* Selve observasjonen påvirker usikkerheten. Usikkerhetsmarginen er større hvis en egenskap opptrer i 50% av tilfellene enn om den opptrer i 10% (eller 90%) av tilfellene. Hvis vi regner usikkerhetsmarginer i 50-50-situasjonen, kan vi være helt sikre på at vi har tatt i tilstrekkelig.

* Utvalgsstørrelsen er viktig. Dess større utvalg (absolutt og relativt), dess mindre usikkerhet.

* Den alvorligste påvirkningen kommer av manglende respons, fordi vi strengt tatt ikke vet hvordan denne slår ut. Dette er spesielt vanskelig på holdninger, fordi sammenhengen mellom bakgrunnskennetegn og holdninger ofte er moderat til svak. Vi korrigerer med 20% i tillegg til beregnet usikkerhet, men kan ikke garantere at korrigeringen er tilstrekkelig. Beregningen er gjennomført i tabell 3.

Tabell 3 Tommelfingerregler for usikkerhetsmarginer ved kommentering av prosentforskjeller i undersøkelsen. Usikkerhetsmargin i prosent pluss/minus. To situasjoner: Enkeltfordeling (univariat generalisering) og sammenstilling av to fordelinger (bivariat fordeling). Oppjustert med 20% pga. manglende respons på postenquete.

A: En enkelt fordeling.

Ant obs	10%-90%	Observert fordeling på egenskapen A og ikke-A		
		10%-90%	25%-75%	50%-50%
50	+/- 10%	+/- 15%	+/- 17%	
100 (SFO/STP)	" 7%	" 10%	" 12%	
200 (UD og MUD)	" 5%	" 7%	" 8%	
500 (STP)	" 3%	" 5%	" 5%	
1500 (STR)	" 2%	" 3%	" 3%	

B: Prosentdifferanser:

Ant obs	50%-50%
100/100	+/- 17%
500/100 (STP/SFO-STP)	" 13%
1500/100 (STR/SFO-STP)	" 12%
1500/200 (STR/UD)	" 9%
1500/500 (STR/STP)	" 6%

Når vi betrakter frafallskategoriene udyktig og MUD isolert sett, f.eks. andelen med en type utdanning i forhold til alle andre typer utdanning, er usikkerheten maksimal pluss/minus 8%. Hvis utdanningen opptrer i halvparten av tilfellene, kan vi mac ikke si hvor i intervallet 42% til 58% den faktisk ligger (med 5% sjanse for å ta fei selv da). Ved sammenligning av f.eks. stridende og udyktige, må vi analogt ikk kommentere prosentdifferanser som er mindre enn 9%. Da er samtiidi forskjellen så liten at det kan være teoretiske grunner til å kommenter observasjonen som uttrykk for likhet og ikke forskjelligartethet! Det er i det hel tatt en vanskelig balansegang mellom det å vektlegge ulikhet, og det å tolk

observasjoner - som på tross av at de er forskjellige - uttrykk for at egenskapen er
evnt fordelt mellom gruppene. Frafall forklares ikke av enkeltegenskaper alene. Det
er ofte kombinasjoner av egenskaper, med utgangspunkt i små ulikheter som skaper
for eller dramatisk ulikhet, f.eks. at man tjenestegjør eller fritas (Helgeland m. fl.,
1969). Her må man egentlig ta beslutninger i hvert enkelt tilfelle.

Til slutt: Hvorfor har vi konsentrert oppmerksomheten om innrykket til
førstegangstjenesten? Poenget med det er rett og slett at svært mye forskning på
ritak fra militærtjeneste enten har studert det som skjer under sesjon eller det som
skjer under tjenesten (legenemdsart 3).

Appendix 2

Litt om sammenhengen mellom korrelasjonsbetraktninger og tabellanalyse

I rapporten benyttes relativt utilgjengelige metoder for den leseren som ikke er fortrolig med statistisk analyse. I dette vedlegget vil vi forsøke å hjelpe leseren til å følge resonnementer som er basert på vanskelige betegnelser som samvariasjon og korrelasjon med noen enkle eksempler fra utvalget. Vi går rett på sak og skisserer sammenhengen mellom alminnelig evnenivå og psykisk helsetilstand (tabell 1). Alminnelig evnenivå er spesifisert på ytterpunktene, dvs. lav verdi lik score 1-3 på evnenivåprøven, og høy verdi lik score 6-9 på evnenivåprøven. Vernepliktige som har middels score på evnenivåprøven (4-5) er ikke med i sammenligningen. I tabell 1 angir at 630 (36%) vernepliktige har lav score på evnenivå, mens 1115 (64%) vernepliktige har høy score på evnenivå. Samtidig grupperes psykisk helsetilstand i to grupper, der lav settes lik 1-7, mens høy settes lik verdien 9. Vi får en (variabel) egenskap ved individenes psykiske helse som er svært skjevt fordelt. 189 ungdommer får lav score (11% av alle), mens 1556 får høyeste score (89%). Når disse egenskapene ved vernepliktig ungdom under innrykk knyttes sammen i en tabell, observerer vi at 70,9% av de vernepliktige som har "en ripe i lakken" på psykisk helsetilstand (verdi lav=1-7) samtidig har lavt evnenivå (verdi 1-3), mens "kun" 31,9% av de vernepliktige som har høyeste score på psykisk helse har lavt evnenivå. Denne observasjonen kan brukes til å fremme en hypotese om at sviktende psykisk helse påvirker (gjeme kausalt) de kognitive ferdighetene i ungdomsgruppen. Hvis vi skulle endret påvirkningsretningen, måtte vi endret prosentueringsretningen i tabellen. Da kunne vi fremme en hypotese om at alminnelig evnenivå påvirker den psykiske helsetilstanden blant de vernepliktige. Korrelasjoner kan alltid leses to veier. Effekten av psykisk helse på kognitive ferdigheter i ytterpunktene blir 70,9% minus 31,9%, dvs. 39,0%. Det er 39% flere med lav score på psykisk helse som har lav score på alminnelig evnenivå, enn når utgangspunktet er topp score på psykisk helse. Det vi kan merke oss er at beregningen av prosentdifferansen ikke er sensitiv overfor hvor mange observasjoner vi har i hver celle (verdi) på den variabelen vi prosentuerer med utgangspunkt i (den uavhengige variabelen eller effektvariabelen). Effektvariabelen kan være så skjevt fordelt den bare vil. Prosentforskjeller som effektmål nøytraliserer slik skjevhet.

I korrelasjonsanalyse er det ett mål som har samme egenskap. Dette målet kalles den standardiserte korrelasjonskoeffisienten. Vi benytter konsekvent linearisering som metode i denne rapporten (lineær regresjon). Da vil den standardiserte koeffisienten - som i realiteten er en stigningskoeffisient på den beste lineære fremstilling av samvariasjonen mellom to variable egenskaper - uttrykke hvor mange enheter den avhengige variabelen endres, når vi endrer effektvariabelen med en enhet. Her har vi bare to verdier (høy/lav), og vi får en standardisert koeffisient som er nøyaktig lik prosentdifferansen i modellen, $B=.390$. Når vi hopper fra lav

til høy verdi på psykisk helse (én enhet), endres verdien på alminnelig evnenivå med 0,39 enheter, dvs. 39% av "avstanden" mellom lav og høy verdi på alminnelig evnenivå. Den standardiserte koeffisienten (korrelasjonskoeffisienten), som vi har benyttet i rapporten, gir mindre effekt enn prosentdifferansen og den ustandardiserte koeffisienten i vårt eksempel (.25). Årsaken til det er at effektvariablen er svært jevnt fordelt. Det er tross alt bare 12% av de vernepliktige som har en ripe i lakken på psykisk helse, og det er for lite variasjon til å "forklare" eller fange opp hvordan 36% i den samme gruppen av vernepliktige kan få lav score på alminnelig evnenivå. Nå er enheten ett standardavvik (les: ett spredningsmål), og variasjonen på .25 uttrykker at en endring på ett standardavvik på psykisk helse produserer en endring på 0,25 standardavvik på alminnelig evnenivå blant vernepliktige i 1990. I gjennomsnitt vil vernepliktige som befinner seg ett standardavvik fra gjennomsnittet i fordelingen - vi forestiller oss mao. en gradering selv om vi bare har synliggjort to verdier -, befinne seg 1/4 standardavvik fra gjennomsnittet på den andre fordelingen. Vi straffes for at en faktor som varierer lite (les; tilnærmet en konstant) ikke kan forklare mer enn en bit av variasjonen på en faktor som varierer betydelig mer (les; en variabel).

Tabell 1 Alminnelig evnenivå etter psykisk helse blant vernepliktige. Dikotomiserte variabler. Prosent, ustandardisert og standardisert regresjonskoeffisient.

		PSYKISK HELSE		N	%
		LAV=1-7	HØY=9		
ALMINNELIG EVNENIVÅ	LAVT=1-3	70,9	31,9	630	36
	HØYT=6-9	29,1	68,1	1115	64
	N	189	1556	1745	100
		%	12	88	100
Prosentdifferanse:		$(79,9 - 31,9)$ $(68,1 - 29,1)$		= 39,0	
Ustandardisert		korrelasjonskoeffisient:		.390	
Standardisert		korrelasjonskoeffisient:		.250	

Nå kan vi spørre, hvis vi tar utgangspunkt i to egenskaper ved individene der effektvariablen varierer mer enn den variabelen som skal "forklares", dvs. der den avhengige variabelen ligner mest på en konstant; er det da slik at det standardiserte korrelasjonsmålet gir den største effekten? Ja, det er slik. I tabell 2 har vi sammenstilt en skjevgruppert utgave av alminnelig evnenivå med en (enda mer) skjevgruppert utgave av teknisk innsikt. 233 vernepliktige (8%) har score 1-2 på teknisk innsikt, mens 284 vernepliktige (10%) har score 1-2 på alminnelig evnenivå.

Tabell 2 Teknisk innsikt etter alminnelig evnenivå blant vernepliktige. Dikotomiserte variabler. Prosent, ustandardisert og standardisert regresjonskoeffisient.

		ALMINN.EVNENIVÅ		N	%
		LAVT=1-2	HØYT=3-9		
TEKNISK INNSIKT	LAVT=1-2	34,5	5,3	233	8
	HØYT=3-9	65,5	94,7	2600	92
N		284	2549	2833	100
%		10	90	100	
Prosentdifferanse: $(34,5 - 5,3) = 29,2$					
Ustandardisert korrelasjonskoeffisient: $(94,7 - 65,5) = .292$					
Standardisert korrelasjonskoeffisient: .319					

Vi observerer at 34,5% har laveste score på teknisk innsikt når de samtidig har laveste score på alminnelig evnenivå, mens 5,3% av de vernepliktige som har score 3-9 (=høy) på alminnelig evnenivå samtidig har score 1-2 (=lav) på teknisk innsikt. Vi belønnes med en prosentdifferanse på 29,2%, en ustandardisert samvariasjonskoeffisient på .292, og en standardisert korrelasjonskoeffisient på .319, dvs. større enn den effekten vi får inntrykk av ved å studere prosentforskjellen i tabellen.

Prosentbetraktninger, ustandardiserte koeffisienter og standardiserte koeffisienter gir samme inntrykk av statistisk effekt når variablene varierer like mye (og er korrelert). Tabell 3 sammenstiller ytterpunkter på de to evnenivåvariablene. Nå belønnes vi med en prosentdifferanse på 85,6%, en ustandardisert effekt på .85 og en standardisert effekt på .85. Fordelingen er ikke helt lik på de to variablene, men den er nesten lik, samtidig som variasjonen er betydelig. Det er nesten like mange enheter med høy verdi som lav verdi på begge variablene (tilnærmet 45-55 fordeling). Da gjør den standardiserte koeffisienten jobben. Vi kan lese den som en prosentforskjell i en tabell med fire kombinasjonsmuligheter.

I det eksemplet vi skisserte i rapporten (figur 1.1) var problemet å lese en korrelasjon mellom to variable som kunne anta mange ulike verdier (skala 1-9), men der fordelingen på de to variablene var relativt lik over hele skalaen. Da fant vi at vi måtte sammenligne grupper som lå litt under gjennomsnittet med grupper som lå litt over gjennomsnittet, uten at de antok ekstremverdiene, for å treffe (den standardiserte) korrelasjonskoeffisienten vha. et mål på statistisk effekt basert på prosentberegning.

Tabell 3 Teknisk innsikt etter alminnelig evnenivå blant vernepliktige. Dikotomiserte variable. Prosent, ustandardisert og standardisert regresjonskoeffisient.

		ALMINN.EVNENIVÅ		N	%
		LAVT=1-3	HØYT=7-9		
TEKNISK INNSIKT	LAVT=1-3	91,8	6,2	332	54
	HØYT=7-9	8,2	93,8	287	46
	N	343	276	619	100
		%	55	45	100

$$\text{Prosentdifferanse: } (91,8 - 6,2) = (93,8 - 8,2) = 85,6$$

$$\text{Ustandardisert korrelasjonskoeffisient: } .85$$

$$\text{Standardisert korrelasjonskoeffisient: } .85$$

Dette er for såvidt den gamle leksen om at en konstant ett sted ikke kan forklare variasjon et annet sted, og at variasjon ett sted ikke kan forklare en regularitet et annet sted. Den standardiserte betraktningen uttrykker ikke bare adgangen til å avvike fra tyngdepunktet i en fordeling (hvor langt fra gjennomsnittet?). Den angir også hvor mange som "tillates" å avvike hvor mye. Hvis man skal studere virkelig mangfold, anbefales prosentueringsteknikker og sammenligning av ytterpunkter, men da kan man heller ikke hevde at man har skissert avvik i en større sammenheng, som jo både vil være opptatt av hvor mange som avviker hvor mye. Dette er vårt prinsipielle forsvar for bruk av standardiserte koeffisienter. Når vi studerer utvelgelsen til en grovgruppering av vernepliktsformer, vil standardiserte effektmål gjøre jobben, ja da vil det være spesielt interessant å skissere omfang samtidig som man skisserer avstand fra "normen", som i vårt tilfelle er militærtjenesten.

Litteratur/Referanser

Aamodt, P. O. 1982

Utdanning og sosial bakgrunn. SØS 51. SSB. Oslo/Kongsvinger.

Aardal, B. og H. Valen 1989

Velgere, partier og politisk avstand. SØS 69. SSB. Oslo/Kongsvinger.

Bogen, H. og J.B. Grøgaard 1987

Forsvaret mot arbeidsledighet. En undersøkelse av ledighet blant vernepliktige soldater ved dimisjon. FAFO. Oslo.

Bogen, H. og O. Langeland 1989

Privatisering eller fornyelse. Holdninger til velferd, byråkrati og private løsninger. FAFO. Oslo.

Boudon, R. 1974A

Educational Opportunity and Social Inequality. John Wiley. New York/London/Sydney/Toronto.

Boudon, R. 1974B

The Logic of Sociological Explanation. Penguin. Middlesex.

Colbjørsen m.fl. 1985

Så samles vi på valen ...? FAFO. Oslo.

Dittmar, N. 1976

Sociolinguistics. A Critical Survey of Theory and Application. Eduard Arnold Ltd. London.

Ellingsæter, A. L. og G. Iversen 1984

Endringer i kvinners arbeidsmarkedstilpasninger. SØS 55. SSB. Oslo/Kongsvinger.

Forsvarsdept. 1979

Verneplikt. NOU 1979: 51. Vernepliktsutvalgets innstilling.

Gleditsch, N. P. og I. Agøy 1990

From Conscientious Objection to Conversion? The History and Sociology of Conscientious Objection in Norway. Presentert på et internasjonalt symposium i Utrecht, Nederland, mars 1990 (stensil).

- Grøgaard, J.B. 1987A
Estimering av ledighetsnivå blant vernepliktige. Diskusjon av utvalgsproblemer.
 Arbeidsnotat. FAFO. Oslo.
- Grøgaard, J.B. og O. F. Ugland 1991
En for alle, alle for én. En undersøkelse av frafallet fra vernepliktsmassen 1970-89. FAFO. Oslo.
- Hacking, I. 1990
The Taming of Chance. Cambridge University Press.
- Hanoa, R. 1978
Militærtjeneste og helse. Hvem blir fritatt for og hvem greier tjenesten?
 Gyldendal F 392. Oslo/Gjøvik.
- Helgeland m. fl. 1969
Helsetilstand og militær tjenestedyktighet blant norske menn. Særtrykk av Sanitetsnytt nr. 2 1969. Forsvarets Sanitet.
- Hernes, G. og K. Knudsen 1976
Utdanning og ulikhet. Levekårsundersøkelsen. NOU 1976: 46. Universitetsforlaget.
- Jansen, A.-I. og A. Offerdal 1976
Verneplikt og fritak. En beskrivelse av frafallet blant en drsklasse vernepliktige.
 Sosiologisk Institutt, Universitetet i Bergen.
- Jencks, C. m. fl. 1972
Inequality. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America.
 Basic Books Inc., New York/London.
- Kirke-, utdannings- og forskningsdept. 1991
Veien videre til studie- og yrkeskompetanse for alle. Blegen-utvalgets innstilling.
 NOU 1991:4.
- Lafferty, W. og O. Knutsen
 Yrke som variabel (...) Arbeidsnotat nr. 6 til prosjektet *Demokrati i Norge: Deltagelse og grunnverdier* (stensil).
- Moen, K. 1991
Ungdomsundersøkelsen 1990. Foreløpig rapport. 17-24 åringenes tilpasning til arbeidsliv og utdanning m.m. Rapport 1991:2. Arbeidsdirektoratet.

- Pawson, R. 1989
A Measure for Measures. A Manifesto for Empirical Sociology. Routledge.
 London/New York.
- Rignes, V. 1988
Elevene og realfagene i den videregående skole. 4. Rapport fra The Second International Science Study. IMTEC, mars 1988 (stensil).
- Siberman, C.E. 1970
Crisis in the Classroom. The Remaking of American Education. Vintage Books.
 New York.
- Skinner, B.F. 1971
Beyond Freedom and Dignity. Penguin. London/New York.
- Statistisk Sentralbyrå 1984
 "Standard for inndeling etter sosio-økonomisk status". Serie: *Standarder for norsk statistikk.* nr. 5. SSB.
- Valen, H. 1981
Valg og politikk - et samfunn i endring. Forbruker- og administrasjonsdept.
 KKS-forlaget.
- Valen, H. og B. Aardal 1983
Et valg i perspektiv. En studie av stortingsvalget 1981. SØS 54. SSB.
 Oslo/Kongsvinger.
- Wittrock, M. C. (red) 1986
Handbook of Research on Teaching (3. ed). Macmillan Pub., New
 York/London.
- Ugland, O. F. 1992
Seleksjon til verneplikt. FAFO. Oslo.
- Uglevik Larsen, S. 1976
Problemer i samfunnsvitenskapelig metode. Universitetsforlaget.
 Bergen/Oslo/Trondheim.

ÉN FOR ALLE

Denne publikasjonen er den siste av i alt tre rapporter fra prosjektet «Hvem utfører verneplikt i Norge?». Prosjektet forsøker å besvare spørsmålet om Forsvarets krav til tjenestedyktighet reguleres etter behovet for mannskaper.

Publikasjonen er organisert i to deler. Del I diskuterer endringer i avgangen fra den militære delen av vernepliktsmassen i perioden 1970–89 med utgangspunkt i Vernepliktsverkets årlige statistikk over frafallet under sesjon, innrykk og tjeneste. Del II presenterer de viktigste resultatene av en intervjuundersøkelse blant soldater, sivilforsvarsmannskaper, medisinsk udyktige mannskaper og sivilarbeidere i 1990. Hvor robust fungerer klassifiserings- og fordelingssystemet i Forsvaret overfor mannskapenes sosiale bakgrunn, livssituasjon for øvrig og motivasjon og holdninger? Hva kjennetegner de vernepliktiges motivasjon for å gjennomføre førstegangstjeneste?

Forsvarsdepartementet er oppdragsgiver og har fullfinansiert undersøkelsen. Øvrige rapporter fra prosjektet er:

Jens B. Grøgaard og Ole Fredrik Ugland. 1991. *Én for alle, alle for én. En undersøkelse av frafallet fra vernepliktsmassen 1970–89.*

Ole Fredrik Ugland. 1992. *Seleksjon til verneplikt. En analyse av frafallet fra vernepliktsmassen 1990 etter sosial bakgrunn, verdisyn og motivasjon.*

FAFO-rapport nr. 132

ISBN 82-7422-084-6

Fagbevegelsens senter for forskning,
utredning og dokumentasjon
Fossveien 19, 0551 OSLO
Tlf. (02) 71 60 00